THE

SIDDHÂNTA KAUMUDÎ

OF

SRI BHATTOJI DEEKSHITA

WITH THE COMMENTARY

SRÎ BÂLAMANÔRAMÂ

OF

SRI VASUDEVA DEEKSHITA.

PÛRVÂRDHAM.

EDITED AND PUBLISHED

BY

S. CHANDRASEKHARA SASTRIGAL,

TEPPAKULAM.

Trichinopoly :

PRINTED BY BR. JOSEPH, S. J., SUPDT ,

ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS.

1910

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

॥ पूर्वार्धम् ॥

श्रीमद्वासुदेवदीक्षितप्रणीतया

श्रीबालमनोरमाख्यया

व्याख्यया समुद्भासिता ।

त्रिशिरःपुरवास्तव्येन

आदनूर् शं. चन्द्रशेखरशास्त्रिणा

संशोध्य प्रकाशिता ।

१९१०.

त्रिशिरःपुरविराजमाने
सैण्ट् जोजप्स् इण्डास्ट्रियल् स्कूल् मुद्रालये मुद्रिता सती
विजयतेतमाम् ।

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतविषयानुक्रमणिका ॥

श्रीरस्तु ।

॥ अथ तद्धिताधिकारप्रकरणम् ॥

अथापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ।

१०७२ । समर्थानां प्रथमाद्वा । (४-१-८२)

इदं पदत्रयमधिक्रियते । 'प्राग्दिशः–' (सू १९४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

१०७३ । प्राग्दीव्यतोऽण् । (४-१-८३)

'तेन दीव्यति–' (सू १५५०) इत्यतः प्रागणधिक्रियते ।

अथ तद्धितापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः—**समर्थानां प्रथमाद्वा** ॥ विधेयस्यादर्शनान्नायं स्वतन्त्रविधिरिति मत्वा आह । **इदं पदत्रयमधिक्रियते इति** ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह । **प्राग्दिश इति यावदिति** ॥ 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति सूत्रम् उत्तरावधिरित्यर्थः । 'समर्थानाम्' इति निर्धारणषष्ठी । प्राथम्यञ्च 'तस्यापत्यम्' इत्यादितत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वम् । समर्थानां मध्ये प्रथमोच्चारितादित्यर्थः । 'समर्थात्प्रथमाद्वा' इति सुवचम् । केचित्तु बहुवचनबलादनेकसमर्थसमवाय एवाऽस्य प्रवृत्तिः । एवञ्च 'प्राग्दिशः' इत्यादिषु स्वार्थिकप्रत्ययविधिषु नास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यते इत्याहुः। ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तद्धितविधीनां पदविधितया 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषयैव एकार्थीभावरूपसामर्थ्यलाभादिह समर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमिति** ॥ समर्थः पटुः शक्त इति पर्यायाः । शक्तत्वञ्च कार्योत्पादनयोग्यत्वम् । शब्दस्य च कार्यमर्थप्रतिपादनमेव । तच्छक्तत्वञ्च कृतेष्वेव सन्धिकार्येषु सम्भवति । तथाच कृतसन्धिकार्यत्वमेव सामर्थ्यमिह पर्यवस्यति । तदाह । **कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावदिति** ॥ **प्राग्दीव्यतोऽण्** ॥ 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति सूत्रस्थदीव्यतिशब्दैकदेशस्यानुकरणमिह दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्घटितं तत्सूत्रं लक्ष्यते । तदाह । **तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते इति** ॥ तथाच तस्यापत्यमित्याद्युत्तरसूत्रेषु केवलमर्थनिर्देशपरेषु विधेयप्रत्ययविशेषासंयुक्तेषु किम्भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठते इति लभ्यते । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थात्प्रथमात्' इति प्रकृतिविशेषो लभ्यते । यत्र तु विधेयः प्रत्ययविशेषः श्रूयते तत्राणिति नोपतिष्ठते । अणित्यस्यौत्सर्गिकतया वैशेषिकेण इञादिना बाधात् ।

१०७४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च । (४-१-८४)

एभ्योऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ।

१०७५ । तद्धितेष्वचामादेः । (७-२-११७)

ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

१०७६ । किति च । (७-२-११८)

किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो मन्त्रः' इति तु प्रामादिकमेव ।

१०७७ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । (४-१-८५)

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । 'यमाच्च' इति काशिकायाम् ।

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ चकारात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यनुकृष्यते । तदाह । **एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति** ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'झयः' इति टच् तु न । तस्य पाक्षिकत्वात् । प्राग्दीव्यतः भवाः प्राग्दीव्यतीयाः । वृद्धाच्छः । 'अव्ययात्त्यप्' इति तु न । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनम्' इति परिगणनात् । अत एव 'अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः' इत्यपि न भवति । ननु 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । **वक्ष्यमाणस्येति** ॥ 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्तण्यप्रत्ययस्य बाधनार्थमित्यर्थः । **तद्धितेष्वचामादेः** ॥ 'अचो ञ्णिति' इत्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । अचामिति निर्धारणषष्ठी । तदाह । **ञितीति** ॥ **किति च** ॥ **तथेति** ॥ अचामादेरचो वृद्धिरित्यर्थः । इदं सूत्रम्प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्याय इहोपन्यस्तम् । **अपत्यादीति** ॥ आदिना समूहाद्यर्थसङ्ग्रहः । **आश्वपतमिति** ॥ अश्वपतेराणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति इकारलोपः । **गाणपतमिति** ॥ अश्वपत्यादिषु गणपतिशब्दः पठित इति भावः । **गाणपत्य इति** ॥ गणपतिर्देवता अस्य मन्त्रस्येति विग्रहः । **प्रामादिकमेवेति** ॥ प्रमादादायातामित्यर्थः । गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिगणे पाठस्य वृत्तौ दर्शनादिति भावः । **दित्यदित्यादित्य** ॥ **दित्यादिभ्य इति** ॥ दिति, अदिति, आदित्य एतेभ्यः इत्यर्थः । **पत्युत्तरपदादिति** ॥ पतिः उत्तरपदं यस्य तस्मादिति विग्रहः । **प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति** ॥ प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । **अणोऽपवाद इति** ॥ विशेषविहितत्वादिति भावः । **दैत्य इति** ॥ दितेरपत्यमिति विग्रहः । दितेर्ण्यप्रत्ययः । 'चुटू' इति णकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । **अदितेः आदित्यस्य वेति** ॥ अपत्यादीति शेषः । **आदित्य इति** ॥ जाताद्यर्थे आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे आदित्य इति रूपम् । आदित्यशब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च'

याम्यः । 'पृथिव्या ञाञौ' (वा २५५४) । पार्थिवा—पार्थिवी । 'देवाद्यञञौ' (वा २५५५) । दैव्यम्—दैवम् । 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' (वा २५५६) । बाह्यः । 'ईकक्च' (वा २५५७) । बाहीकः । 'स्थाम्नोऽकारः' (वा २५५९) । अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । 'भवार्थे तु लुग्वाच्यः' (वा २८८२) । अश्वत्थामा । 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः' (वा २५६०) । बाह्वादीञोऽपवादः ।

इति लोपे 'यणो मयः' इति पूर्वयकारस्य द्वित्वे सति 'हलो यमाम्' इत्याद्ययकारस्य लोपे द्वियकारं रूपम् । द्वित्वाभावे लोपे चासति द्वियकारमेव । असति द्वित्वे यकारलोपे च सत्येकयकारं रूपम् । अनपत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपो न । अदितेरपत्ये ण्ये आदित्यशब्दात्पुनरपत्ये ण्ये 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । **प्राजापत्यः इति** ॥ पत्युत्तरपदात् प्रजापतिशब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । दैतेया इति त्वसाध्वेव । साधुत्वश्रद्धाजाड्ये तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम् । **काशिकायामिति** ॥ भाष्ये त्विदं न दृश्यत इति भावः । **याम्य इति** ॥ यमस्यापत्यादीति विग्रहः । **पृथिव्या ञाञाविति** ॥ ञश्च, अञ् च वक्तव्यावित्यर्थः । **पार्थिवेति** ॥ पृथिव्या अपत्यादीति विग्रहः । ञप्रत्यये 'चुटू' इति ञकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति लोपः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । **पार्थिवीति** ॥ अञि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, ञप्रत्ययस्यैव विधौ ङीप् न स्यात् । अञ एव विधौ टाप् न स्यात् । तस्मादुभयविधिः । एतत्सूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम् । **देवादिति** ॥ देवशब्दात् यञ् अञ् च प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः । **दैव्यम्—दैवमिति** ॥ देवस्यापत्यादीति विग्रहः । यञि अञि च आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । **बहिष इति** ॥ बहिस् इति सकारान्तमव्ययम् । तस्मात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञि प्रकृतेः टिलोपश्चेति वक्तव्य इत्यर्थः । **बाह्य इति** ॥ बहिर्भवः इत्यादिविग्रहः । यञि टिलोपे आदिवृद्धिः । अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम् । तेन आराद्भवः आरातीयः इत्यादि सिध्यति । **ईकक् चेति** ॥ बहिष ईकक् च स्यात् प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । **बाहीक इति** ॥ बहिष ईककि टिलोपे 'किति च' इत्यादिवृद्धिः । **स्थाम्न इति** ॥ स्थामन्शब्दात् अकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः । अणोऽपवादः । **अश्वत्थाम इति** ॥ अश्वस्येव स्थामा स्थितिर्यस्येति विग्रहः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यं जात इत्यादि विग्रहः । प्रत्ययविधित्वेऽपि भाष्ये उदाहरणात् तदन्तविधिः । अश्वत्थामन्शब्दादकारप्रत्यये 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अणि तु आदिवृद्धिः स्यात् । ननु उदः परत्वाभावात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह । **पृषोदरादित्वादिति** ॥ **भवार्थे तु लुग्वाच्य इति** ॥ अकारप्रत्ययस्येति शेषः । **लोम्न इति** ॥ लोमन्शब्दाद्बहुषु अपत्येषु वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । **बाह्वादीञ इति** ॥ बाह्वादित्वप्रयुक्तस्य इञोऽपवाद इत्यर्थः । **उडुलोमा इति** ॥ उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स. उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रहः । केवलस्य लोम्नः अपत्ययोगासम्भवात्प्रत्ययविधित्वेऽपि तदन्तविधिः । अकारप्रत्यये

उडुलोमाः । उडुलोमान् । 'बहुषु' किम् । औडुलोमिः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' (वा २५६१)। गव्यम्। 'अजादिप्रसङ्गे' किम्। गोभ्यो हेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ।

१०७८ । उत्सादिभ्योऽञ् । (४-१-८६)

औत्सः । 'अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः' (वा २६८९) । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

अथापत्याधिकारप्रकरणम् ।

१०७९ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । (४-१-८७)

'धान्यानां भवने–' (सू १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः । 'वत्यर्थे न' । 'स्त्री पुंवच्च' (सू ९३२) इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **औडुलोमिरिति** ॥ उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । अत्रापत्यबहुत्वाभावादकारप्रत्ययो न । किन्तु बाह्वादित्वादिञि टिलोप इति भावः । **सर्वत्र गोरिति** ॥ लोम्नोऽपत्येष्विति पूर्ववार्तिकादपत्यग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यत्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **गव्यमिति** ॥ गवि भवङ्गोरागतमित्यादि विग्रहः । अणपवादो यत् । **गोरूप्यम्–गोमयमिति** ॥ 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्' इति रूप्य इत्यर्थः । 'मयड्वैतयो.' इति रूप्यमयटौ । हलादित्वान्नैतयोर्यत्प्रत्ययो बाधक इति । **उत्सादिभ्योऽञ्** ॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति शेषः । अणिञाद्यपवादः । 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्राग्निकलिभ्याण्ढग्वक्तव्यः' इति वार्तिकं पठितम् । दृष्टं सामेत्यर्थे ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु ढग्वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सर्वत्रेति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्यतीयेष्वेवेदं वार्तिकम्पठन्ति । **अग्निकलिभ्यामिति** ॥ **अपत्यादीति** ॥ अग्निर्देवता अस्य इत्यादिसङ्ग्रहः । **आग्नेयम्** । **कालेयमिति** ॥ ढकि एयादेशे कित्त्वादादिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः ॥—इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः ।

अथापत्याधिकारो निरूप्यते—**स्त्रीपुंसाभ्याम्** ॥ भवनशब्देनैकदेशेन 'धान्यानाम्भवने क्षेत्रे खञ्' इति सूत्र विवक्षितम् । प्राग्दीव्यत इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम् । तदाह । **धान्यानामिति** ॥ **स्त्रीपुंसाभ्यामिति** ॥ 'अचतुर' इत्यच् । स्त्रीशब्दात् पुंस्शब्दाच्चेत्यर्थः । **स्त्रैण इति** ॥ स्त्रिया अपत्यम्, स्त्रीषु, भवः, स्त्रीणां समूहः, इत्यादिविग्रहः । नञ्, वृद्धिः, णत्वम् । **पौंस्न इति** ॥ पुंसोऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसां समूहः इत्यादि विग्रहः । पुंस्शब्दात् स्नञि 'स्वादिषु' इति

१०८० । द्विगोर्लुगनपत्ये । (४-१-८८)

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः। 'द्विगोर्निमित्तम्' इति किम्। पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम्। 'अजादिः' किम्। पञ्चगर्गरूप्यम्। 'अनपत्ये' किम्। द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः।

१०८१ । गोत्रेऽलुगचि । (४-१-८९)

पदत्वात्सयोगान्तलोपः, आदिवृद्धिः। प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते, उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ तु पुंसस्सकारस्य सयोगान्तलोपे पुन्नः इति स्यादिति भावः। **वत्यर्थेनेति** ॥ 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययो वक्ष्यते। तस्यार्थे स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञौ न भवत इत्यर्थः। कुत इत्यत आह। **स्त्री पुंवच्चेति ज्ञापकादिति** ॥ अन्यथा पुंवदिति निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः। न च पुवदिति निर्देशः पुंस्शब्दाद्वत्यर्थे स्नञभाव ज्ञापयेत्, नतु स्त्रीशब्दान्नञभावमपीति वाच्यम्। नञ्स्नञोरेकसूत्रोपात्ततया वत्यर्थे स्नञभावे ज्ञापिते सति स्त्रीशब्दान्नञभावस्यापि लाभात्। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तदुक्तम्भाष्ये "योगापेक्षं ज्ञापकम्" इति। **द्विगोर्लुगनपत्ये** ॥ द्विगोरिति हेतुत्वसम्बन्धे षष्ठी, लुक्श्रवणात् प्रत्ययस्येत्युपस्थितम्। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात्। तथाच द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति लभ्यते। द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययः तद्धित एव भवति। ताद्धितार्थे विषये तद्विधानात्। ततश्च द्विगुनिमित्तस्य तद्धितस्येति लभ्यते। प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यतीयत्वन्तद्धितविशेषणम्। 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रे सप्तम्यन्तस्य गोत्रविशेषणतया तदादिविधिः। अजादावित्यर्थकमचीति पदमिहापकृष्यते। तच्च षष्ठ्या विपरिणतन्तद्धितविशेषणम्। तदाह। **द्विगोर्निमित्तमित्यादिना** ॥ **पञ्चकपाल इति** ॥ 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणि तद्धितार्थे द्विगुः अणो लुक् प्रत्ययलक्षणाभावान्नादिवृद्धिः। **पञ्चकपालस्येदमिति** ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे अणि विवक्षिते द्विगुसमासे अणो लुकि निष्पन्नात् पञ्चकपालशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि आदिवृद्धौ पाञ्चकपालमित्यत्राणो लुन्न भवति। निमित्तत्वाभावादिति भावः। **पञ्चगर्गरूप्यमिति** ॥ पञ्चभ्यो गर्गेभ्यः आगतमित्यर्थे 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः। 'तद्धितार्थे' इति द्विगुसमासनिमित्तत्वेऽपि अजादित्वाभावात् न लुगिति भावः। **द्वैमित्रिरिति** ॥ अत्र 'अत इञ्' इति इञोऽपत्यार्थकत्वान्न लुगिति भावः। न च तिस्रो विद्या अधीयानः त्रैविद्य इत्यत्राप्यणो लुक् स्यादिति वाच्यम्। त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या। शाकपार्थिवादिः। त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति विग्रहे त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनिमित्तत्वाभावात्। प्राग्दीव्यतीयस्येति किम्। पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम्। **गोत्रेऽलुगचि** ॥ अलुगिति च्छेदः। प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लब्धम्, अचीति तद्विशेषणं, तदादिविधिः, विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी। तदाह।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात् । गर्गाणां छात्त्राः । 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) ।

१०८२ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । (६-४-१५१)

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गार्गीयाः । 'प्राग्दीव्यतीये' किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । 'अचि' किम् । गर्गेभ्यः आगतं गर्गरूप्यम् ।

१०८३ । यूनि लुक् । (४-१-९०)

अजादावित्यादिना ॥ **गोत्रप्रत्ययस्येति** ॥ गोत्रार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लब्धम् । **गर्गाणां छात्रा इति** ॥ वक्ष्यमाणोदाहरणविग्रहप्रत्ययदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यञि कृते तस्य 'यञञोश्च' इति लुकि गर्गा इति भवति । तथाच गर्गस्य गोत्रापत्यानि गार्ग्याः इति विग्रहवाक्यार्थः । **वृद्धाच्छ इति** ॥ गार्ग्यशब्दादुक्तेऽर्थे छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः, तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यञञोश्च' इति प्राप्तो लुङ् न भवति । तथाच गार्ग्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इति यञोऽकारस्य लोपे गार्ग्य् ई इति स्थिते परिशिष्टस्य यञो यकारस्य लोपमाह । **आपत्यस्य च** ॥ अनातीति च्छेदः । 'ढेलोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'सूर्यतिष्य' इत्यतो य इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह । **हलः परस्यापत्ययकारस्येति** ॥ अपत्यार्थकयकारस्येत्यर्थः । यञो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अल्लोपस्याभीयत्वेऽपि नासिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादिदमेव भवति । **गर्गीयमिति** ॥ 'तस्मै हितम्' इति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् तस्मिन्परे 'यञञोश्च' इति यञो लुग्भवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । **गर्गरूप्यमिति** ॥ 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाभावात्तस्मिन्परे यञः लुङ् न । यदि तु अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये परे इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्छे तस्य ईयादेशे कृते अलुग्विधिः प्रवर्तेत, नतु ततः प्राक् । एवञ्च छप्रवृत्तेः प्राक् 'यञञोश्च' इति यञो लुकि कृते आदिवृद्धेर्निवृत्तौ गर्गशब्दस्य वृद्धित्वाभावात् ततः छो न स्यात् । अणि सति गार्गाः छात्राः इत्येव स्यात् । अजादौ प्रत्यये विवक्षिते इति व्याख्याने तु छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव यञि अलुग्विधेः प्रवृत्तौ यञन्तस्य वृद्धत्वात् छो निर्बाधः । यलोपविधौ आपत्यस्येति किम् । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' ततो भवार्थे 'धन्वयोपधात्' इति वुञ् । तद्धिते किम्, गार्ग्ये-गार्ग्ययोः । अनातीति किम्, गार्ग्यायणः । **यूनि लुक्** ॥ प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणं, तदादिविधिः, विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी । तदाह । **अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते इति** ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य च्छात्त्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ।

१०८४ । पैलादिभ्यश्च । (२-४-५९)

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू ११२१) इत्यण् । तस्मात् 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्त्रश्च । 'तद्राजाच्चाणः' (ग २१) । 'द्व्यञ्मगध' इत्यणणन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्त्रश्च ।

१०८५ । इञः प्राचाम् । (२-४-६०)

युवप्रत्ययस्येति ॥ युवार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य गोत्रापत्य ग्लौचुकायनिरिति कथम् । 'अत इञ्' इति इञः अप्राप्तेरित्यत आह । **वक्ष्यमाण इति** ॥ 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुळम्' इत्यनेनेति शेषः । आयन्नादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । **तत इति** ॥ ग्लुचुकायनेरपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे ग्लौचुकायन इति रूपमित्यर्थः । ननु युवापत्यस्याणः 'यस्येति च' इति लोपेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपसिद्धेस्तस्य लुग्विधिरनर्थक इत्यत आह । **अणो लुकीति** ॥ छात्रार्थकछप्रवृत्तेः प्रागेव युवप्रत्ययस्याणो लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तौ ग्लुचुकायनिशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् छो न भवति । युवप्रत्ययस्य लुगभावे तु वृद्धत्वात् छः स्यात् । एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुग्विधानमित्यर्थः । स्थितश्चातुरर्थिको युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद्वैतीयीको युवप्रत्ययलुगनुक्रम्यते । **पैलादिभ्यश्च** ॥ 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो यूनि लुक् इत्यनुवर्तते । तदाह । **एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगिति** ॥ अजादिप्रत्यये अविवक्षितेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **पीलाया इति** ॥ पीलाया गोत्रापत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकम्बाधित्वा 'पीलाया वा' इत्यणित्यर्थः । **तस्मादिति** ॥ पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् । 'अणो द्व्यचः' इति फिञः इत्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं पीलाया युवापत्यमिति पर्यवस्यति । **तस्येति** ॥ तस्य युवार्थकफिञ्प्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थ. । पीलाया गोत्रापत्ये युवापत्ये च पैलशब्द इत्याह । **पैलः पिता पुत्त्रश्चेति** ॥ यूनः पिता युवा चेत्यर्थः । 'तद्राजाच्चाणः' इति पैलादिगणसूत्रम् । तद्राजप्रत्ययातपरस्य युवप्रत्ययस्याणो लुगित्यर्थः । **द्व्यञ्मगधेति** ॥ अङ्गशब्दो देशविशेषे । तस्य राजा आङ्गः । तस्य गोत्रापत्यमप्याङ्गः । 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । तस्यापत्यं युवाप्याङ्ग एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । तस्यानेन लुक् । **इञः प्राचाम्** ॥ इञः इति पञ्चमी । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ण्यक्षत्रिय' इत्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते । इञन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । अर्थादिञो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते । तदाह । **गोत्रे**

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्। तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्य अपत्यम्। 'अत इञ्' (सू १०९५) 'यञिञोश्च' (सू ११०३) इति फक्। पान्नागारिः पिता पुत्रश्च। 'प्राचाम्' किम्। दाक्षिः पिता। दाक्षायणः पुत्रः।

१०८६। न तौल्वलिभ्यः। (२-४-६१)

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुङ्नस्यात्। पूर्वेण प्राप्तः। तुल्वलः। तत इञि फक्। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः।

१०८७। फक्फिञोरन्यतरस्याम्। (४-१-९१)

'यूनि' (सू १०८३) इत्येव पूर्वेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम्। कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः—कात्यायनीयाः। यस्कस्यापत्यं यास्कः।

य इञ तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगिति॥ प्राचाम् इति गोत्रादिविशेषणम्, न तु विकल्पार्थम्। व्याख्यानात्। तदाह। **तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति**॥ प्राग्देशीयमित्यर्थः। **पन्नागारस्येति**॥ प्राग्देशे पन्नागारो नाम कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति इञि पान्नागारेरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दात् 'यञिञोश्च' इति फक्। तस्यानेन लुक्। एवञ्च पन्नागारस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव रूपमित्यर्थः। **प्राचां किमिति**॥ गोत्रविशेषणङ्किमर्थमित्यर्थः। **दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्र इति**॥ दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्। तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः। 'यञिञोश्च' इति फक्। तस्य लुङ् न भवति। दाक्षिशब्दस्य प्राग्देशीयगोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावेन न युवप्रत्ययस्य फकः प्राग्देशीयगोत्रार्थकादिञः परत्वम्। **न तौल्वलिभ्यः**॥ बहुवचनात्तौल्वल्यादीनाङ्ग्रहणमित्याह। **तौल्वल्यादिभ्यः परस्येति**॥ **पूर्वेणेति**॥ 'इञः प्राचाम्' इत्यनेन प्राप्तो लुगनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः। **तुल्वल इति**॥ तुल्वलो नाम प्राच्यः कश्चित्। तस्य गोत्रापत्यं तौल्वलिः। अत इञ्। तस्यापत्यं युवा तौल्वलायनः। 'यञिञोश्च' इति फक्। तस्य 'इञः प्राचाम्' इति लुङ् नेत्यर्थः। अथ प्रकृतञ्चातुरर्थिकं लुग्विधिमनुसरति। **फक्फिञोरन्यतरस्याम्**॥ **यूनीत्येवेति**॥ 'यूनि लुक्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते इत्यर्थः। 'यूनि लुक्' इत्युक्तो लुक् फक्फिञोर्वा स्यादित्यर्थः। तदाह। **पूर्वेणेति**॥ **कात्यायनस्येति**॥ कतस्य गोत्रापत्यङ्कात्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। तस्यापत्यं युवा कात्यायनः। 'यञिञोश्च' इति फक्। कात्यायनस्य छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः। ईयादेशः। अत्र छात्रार्थकछप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफको लुकि सति, कात्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'आपत्यस्य च' इति यलोपे कातीया इति रूपम्। फको लुगभावे तु कात्यायनीया इति रूपमित्यर्थः। **यस्कस्येति**॥ यस्कस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्'

शिवाद्यण्। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः। 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञ्। तस्य छात्त्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः।

१०८८। तस्यापत्यम्। (४-१-९२)

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरपत्यमौपगवः। आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते।

इति इञपवादः शिवाद्यणित्यर्थः। **तस्येति** ॥ यस्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'अणो द्व्यचः' इति फिञि आयन्नादेशे यास्कायनिरिति रूपमित्यर्थः। **तस्य छात्रा इति** ॥ यास्कायनेः छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः। तस्य ईयादेशः। यास्कायनीया इति रूपम्। अत्र छात्रार्थकछप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफिञो लुकि 'यस्येति च' इति इकारलोपे यास्कीया इति रूपमित्यर्थः। **तस्यापत्यम्** ॥ तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्च, इति चाधिकृतम्। तच्छब्दः सर्वनामतया बुद्धिस्थपरामर्शित्वादुपग्वादिसर्वविशेषबोधक। तस्य उपग्वादेरपत्यमित्यर्थे तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते। कस्मात्परे प्रत्यया भवन्तीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात् प्रथमोच्चारितात्समर्थात्तच्छब्दलब्धोपग्वादेरिति लभ्यते। प्रातिपदिकादित्यधिकृतम्। 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति तरप्तमप्तनेषु तद्धितेषु परतः सप्तम्या अलुग्विधानात्सुपस्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापितत्वात् सुप्शिरस्कात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते। सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात् षष्ठ्येव गृह्यते। ततश्च षष्ठ्यन्तादिति फलति। सामर्थ्यङ्कृतसन्धिकार्यत्वमित्युक्तमेव। तदाह। **षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेरिति** ॥ 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लब्धमाह। **समर्थादिति** ॥ विशिष्टैकार्थप्रतिपादकादित्यर्थः। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तद्धितविधीनाम्पदविधित्वादिति भावः। **उक्ता इति** ॥ 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्याद्या औत्सर्गिका इत्यर्थः। **वक्ष्यमाणाश्चेति** ॥ 'अत इञ्' इत्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः। **वा स्युरिति** ॥ 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इत्यधिकृतत्वादिति भावः। 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति उत्तरसूत्रव्याख्यावसरे अपत्यशब्दो व्याख्यास्यते। **औपगवः इति** ॥ उपगोरणि आदिवृद्धिः। ओर्गुणः। अवादेशः। अत्र प्रकृत्यैव उपगोर्लाभात् अपत्यमेव प्रत्ययार्थ इति स्थितिः। ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः स्यात्। ओर्गुणस्य पशव्यः इत्यादौ चरितार्थत्वात्। कृते च गुणे अवादेशे सति 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्दुर्निवारा। त्वष्टुरपत्यन्त्वाष्ट्रः, मघवतोऽपत्यं माघवतः, इत्यादौ गुणाप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्ध्योर्निर्बाधत्वाच्च। नच परत्वादादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी बाध्येते इति वाच्यम्। विप्रतिषेधे हि परस्य पूर्वबाधकता। नचेह विप्रतिषेधोऽस्ति, देशभेदेनोभयसम्भवात्। नाप्यन्त्योपधावृद्ध्योरपवादः आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यम्। सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुतः इत्यादौ अन्त्योपधावृद्ध्योरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः। तस्मादादिवृद्धिस्थले अन्त्योपधावृद्धी स्यातामित्यत आह। **आदिवृद्धिरिति** ॥ 'अचो ञ्णिति' इत्यन्त्यवृद्धिम् 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धिं च आदिवृद्धिर्बाधते इत्यर्थः। पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञ्, 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्युभयोः पदयोरादिवृद्धिः।

'तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥' (वा २५८१–२५८४)

पुष्करसद्शब्दस्य अनुशतिकादौ पाठात् । तत्र यद्यादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी न बाधेत, तदा आदिवृद्ध्या उपधावृद्ध्या च पौष्करसादेः सिद्धत्वात् अनुशतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठोऽनर्थकः स्यात् । अतस्तक्रकौण्डिन्यन्यायात् "सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति, इति विज्ञायते" इति भाष्ये स्पष्टम् । **तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि** ॥ श्लोकवार्तिकमिदम् । तत्र प्रथमचरणस्यायमर्थः। तस्येदमिति विहितः अण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात् । अतस्तस्यापत्यमित्यण्विधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । नच 'अत इञ्' इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं 'तस्यापत्यम्' इत्यावश्यकमिति वाच्यम् । एवं हि सति 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकमेव सूत्रमस्तु । तथा च 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पर्यवस्यति । अत्र समाधत्ते । **बाधनार्थं कृतम्भवेदिति** ॥ 'तस्येदम्' इत्यणमबाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छः अपत्ये प्राप्तः, तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रङ्कृतमित्यर्थः । ननु 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रं शेषाधिकारस्थम्, अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तेभ्योऽन्यः शेषः । तथाच अपत्यार्थस्य शेषाधिकारस्थत्वाभावात् तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याप्रसक्तेस्तद्बाधनार्थत्वं 'तस्यापत्यम्' इत्यस्य कथमित्यत आह । **उत्सर्गः शेष एवासाविति** ॥ उत्सृज्यते अदन्तबाह्वादिप्रकृतिभ्यो वियुज्यते इत्युत्सर्गः। कर्मणि घञ् । अदन्तबाह्वादिभिन्नप्रकृतिसम्बद्धः अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुर्हि 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकसूत्रमभिमतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः, अदन्तबाह्वादिप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थ एव विनियुक्तः। न तु तद्भिन्नप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि। ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात् तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे अदन्तबाह्वादिरूपप्रकृतिसामान्यसयुक्तापत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसम्पादनद्वारा छबाधकत्वं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तबाध इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगोरवृद्धत्वात् छस्य नैव प्रसक्तिरिति किम्पृथक्सूत्रेणेत्यत आह । **वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति** ॥ भानोरपत्यम्भानवः इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपग्वादिप्रातिपदिकानि नामधेयत्वाद्वृद्धानि, तेभ्यः छप्रत्ययबाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रमित्यर्थः । ननु 'तस्येदम्' इत्यणि इदन्त्वेन बोधः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि तु अपत्यत्वेन बोध इति शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वात्, 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति चेन्न । एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्येन 'तस्येदम्' इति इदंशब्देन अपत्यस्य इदन्त्वेन ग्रहणेभावविज्ञानात् । "प्रदीयतान्दाशरथाय मैथिली" इति त्वार्षत्वान्न दुष्यतीत्यास्तां तावत् । **कृतसन्धेः किमिति** ॥ 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इत्यधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणलब्धं कृतसन्धेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । **सौत्थितिरिति** ॥ सु शोभनः उत्थितः सूत्थितः । प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः । सूत्थितस्यापत्य सौत्थितिः, अत इञ्, सुब्लुक्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कृतसन्धेरित्यभावेतु सु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यादिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे

योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । 'कृतसन्धेः' किम् । सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । 'प्रथमात्' किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञि–' (सू १२०१) इति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वान्ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ।

कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति व्यर्थमेवेत्यत आह । **अकृतेति** ॥ अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहपरिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् । ततश्च आदिवृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राक् न प्रवर्तते । एवञ्च सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ आवादेशे सावुत्थितिरिति स्यादित्यर्थः । नच इञि सति कृते सवर्णदीर्घे ऊकारस्य जायमानया वृद्ध्या सवर्णदीर्घनिमित्तस्य कस्य चिद्विनाशाभावादकृतव्यूहपरिभाषायाः कथमिह प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । यदि सवर्णदीर्घो न स्यात्तदा सु उत्थित इत्यवस्थायां सकारादुकारस्य वृद्ध्या औकारे सति सवर्णदीर्घनिमित्तस्य अको विनाशः स्यादिति सम्भावनया अकृतव्यूहपरिभाषायाः प्रवृत्तेरिति कथञ्चिद्योज्यम् । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव । भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतत्वात् । प्रत्युत, भाष्यविरुद्धत्वाच्च । 'विप्रतिषेधे परङ्कार्यम्' इति सूत्रभाष्ये हि परादन्तरङ्गं बलीयः इत्युक्त्वा सौत्थितिरित्यत्र परामप्यादिवृद्धिम्बाधित्वा अन्तरङ्ग एकादेश इत्युक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इति स्थिते परत्वाद्वृद्धिः प्राप्ता । अन्तरङ्गत्वादेकादेश इति कैयटः । अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । सेदुष इत्यादौ अकृतव्यूहपरिभाषाफलस्यान्यथासिद्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितैवेत्यास्तान्तावत् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । **वस्त्रमुपगोरपत्यञ्चैत्रस्येति** ॥ अत्र उपगुशब्दादपत्ये अण् न भवति । उपगोर्वस्त्रेणैवान्वयात् । यद्यपि तत्सम्बन्ध्यपत्ये प्रत्ययविधानात् इह च अपत्यस्य तच्छब्दवाच्योपगुसम्बन्धाभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिः । तथापि ऋद्धस्य औपगवमित्यादिवारणाय सामर्थ्यमेकार्थीभावलक्षणमाश्रयणीयमिति भावः । **अपत्यवाचकादिति** ॥ उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्तः इति माभूदित्यर्थः । प्रथमादित्युक्तौ तु 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यैव प्रथमोच्चारितत्वादुपगुरिति प्रथमान्तात् न भवतीत्यर्थः । **वाग्रहणाद्वाक्यमपीति** ॥ वाग्रहणाभावे हि तद्धितस्य नित्यत्वादुपगोरपत्यमिति वाक्यं स्यादिति भावः । ननु उपग्वपत्यमिति कथं षष्ठीसमासः । तद्धितानां समासापवादत्वात् । नच तद्धितानाम्पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे षष्ठीसमासो निर्बाध इति वाच्यम् । 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्यत आह । **दैवयज्ञीति सूत्रादिति** ॥ **जातित्वादिति** ॥ अपत्यार्थकाणन्तस्य औपगवशब्दस्य "गोत्रञ्च चरणैः सह" इति जातित्वात् ङीषित्यर्थः । **आश्वपत इति** ॥ अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः । पत्युत्तरपदलक्षणं ण्यं बाधित्वा

१०८९ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । (४-१-१६२)

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

१०९० । जीवति तु वंश्ये युवा । (४-१-१६३)

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव, न तु गोत्रसंज्ञम् ।

'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इत्यणिति भावः । **दैत्य इति** ॥ दितेरपत्यमिति विग्रहः । 'दित्यदिति' इति ण्यः अणपवादः । **औत्स इति** ॥ उत्सः कश्चित्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञ् । इञाद्यपवादः । स्वरे विशेषः । **स्त्रैणः । पौंस्न इति** ॥ स्त्रिया अपत्यं, पुंसोऽपत्यमिति विग्रहः । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ । अणोऽपवादः । **अपत्यम्** ॥ अपत्याधिकारात् सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **अपत्यत्वेन विवक्षितमिति** ॥ एवञ्च पौत्रत्वेन विवक्षितानां पौत्रादीनां न गोत्रसंज्ञेति भावः । "सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ" इति कोशतः गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वात् पुत्रस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वम् । ननु "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रस्त्रियान्त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यन्तोकन्तयोः समे" इत्यादिकोशात् अपत्यशब्दस्य पुत्र एव रूढत्वात् कथम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सामानाधिकरण्यमिति चेन्मैवम् । अपत्यशब्दो हि नात्मजपर्यायः, किन्तु पुत्रपौत्रादिसन्ततिपर्यायः । न पतन्ति नरके पितरो येन तदपत्यमिति 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात् । तथा च पौत्रादयोऽपि पितामहादीनान्नरकादुद्धर्तार इति तेषामप्यपत्यत्वमस्त्येवेति 'एको गोत्रे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एतच्च महाभारतादौ च जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु प्रसिद्धमेव । कोशस्तु सूत्रभाष्यादिविरुद्धत्वात् उपेक्ष्य एव । न चैवमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसः पौत्रत्वाद्गोत्रं स्यादिति वाच्यम् । यस्य यः पौत्रादिः तस्य तद्गोत्रमिति व्याख्यानादित्यलम् । **जीवति** ॥ वंशः उत्पादकपित्रादिपरम्परा । तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । तदाह । **वंश्ये पित्रादौ जीवतीति** ॥ जीवतीति सप्तम्यन्तम् । **पौत्रादेरिति** ॥ पूर्वसूत्रात्पौत्रादीत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते इति भावः । **यदपत्यमिति** ॥ 'तस्यापत्यम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुरवधारणे । युवेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तदाह । **युवसंज्ञमेवेति** ॥ तेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भावेऽपि गोत्रसंज्ञाया अपि अस्मिन् न समावेश इति भावः । युवसंज्ञया सह गोत्रसंज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति च न स्यात् । शलङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्किः इञ् । पैलादिगणे शालङ्कीति पाठात् प्रकृतेः शालङ्कादेशश्च । शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव । 'यञिञोश्च' इति फक् । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । शालङ्केर्यूनः छात्रा इत्यर्थे 'इञश्च' इत्यणि शालङ्का इति रूपम् । तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः । 'पीलाया वा' इत्यण् । पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । पैलस्य यूनः छात्राः इत्यर्थे वृद्धाच्छः । पैलीया इति रूपम् । युवगोत्रसंज्ञयोः समावेशे तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति

१०९१। भ्रातरि च ज्यायसि। (४-१-१६४)

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादिर्युवसंज्ञश्च स्यात्।

१०९२। वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति। (४-१-१६५)

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात्। एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्। द्वितीयं सपिण्डस्य। तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि वा जीवति। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः—गार्ग्यो वा। 'स्थविर—' इति किम्। स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव। 'जीवति' इति किम्। मृते मृतो वा गार्ग्य एव। 'वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्' (वा २६५४)। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम्। गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम्। तत्र भवान्गार्ग्यायणः। 'पूजा—' इति किम्। गार्ग्यः। 'यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्' (वा २६५१)। गार्ग्यो जाल्मः। 'कुत्सा—' इति किम्। गार्ग्यायणः।

फक्फिञोः अलुक् प्रसज्येतेत्यलम्। **भ्रातरि च ज्यायसि** ॥ जीवतीत्यनुवर्तते। तदाह। **ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति** ॥ अनुज इत्यर्थः। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। अपत्यमित्यधिकृतम्। पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः। फलितमाह। **चतुर्थादिरिति** ॥ मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति युवसंज्ञार्थमिदम्। **वाऽन्यस्मिन्** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे। **पौत्रप्रभृतेरपत्यञ्जीवदेव युवसंज्ञं स्यादिति** ॥ सपिण्डास्तु स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः, तस्य पितृपितामहप्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः। एवम्मातृवंशेऽपीत्यादि धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम्। स्थविरतरः अतिवृद्धः। जीवतीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं सपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽन्वेति। अत्रत्यन्तु जीवतिपदं तिङन्तम् अपत्येऽन्वेति, यदपत्यं जीवति तद्युवसंज्ञकमिति। ततश्च भ्रातुरन्यस्मिन्वृद्धतमे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यञ्जीवदेव युवसञ्ज्ञं वा स्यादिति फलितम्। **एकमिति** ॥ अत्रत्यमित्यर्थः। **द्वितीयमिति** ॥ अनुवर्तमानमित्यर्थः। उभयोरिति हेतुत्वसम्बन्धे षष्ठी। उभयहेतुकोत्कर्षवाचकस्तरबित्यर्थः। तदेव विवृणोति। **स्थानेन वयसा चेति** ॥ स्थानतः उत्कृष्टः पितृव्यः, तस्य पितृस्थानीयत्वात्। वयसा उत्कृष्टो मातामहः। भ्रातरीति सन्निहितत्वान्मातामहभ्रातरीत्यर्थ इति केचित्, पितृव्यपुत्र इत्यन्ये। **जीवतीति किमिति** ॥ जीवतिद्वयस्य किम्प्रयोजनमिति प्रश्नः। **मृते मृतो वा गार्ग्य एवेति** ॥ मृते सपिण्डे चतुर्थो गार्ग्य एव। मृतश्च चतुर्थो गार्ग्य एवेत्यर्थः। **वृद्धस्य चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। तत्र वृद्धपदं विवृणोति। **गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचामिति** ॥ गोत्रमेव वृद्धमिति प्राचीनाचार्या व्यवहरन्तीत्यर्थः। तथाच वार्तिकस्य फलितमर्थमाह। **गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायाङ्गम्यमानायामिति** ॥ उदाहरति।

१०९३ । एको गोत्रे । (४-१-९३)

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

तत्रभवान् गार्ग्यायण इति ॥ तत्रभवानिति पूज्यवाची, युवसंज्ञकानामल्पवयस्कत्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा । ताङ्गोत्रप्रभृतिस्तृतीयोऽपि मन्यते । अत्र युवसंज्ञाविधि-सामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययो बोध्यः । **गार्ग्यो जाल्म इति** ॥ यो वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्य-म्भजते तद्विषयमिदम् । **एको गोत्रे** ॥ सङ्ख्याविशेषोपादाने तदितरसङ्ख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वात् एक एवेति गम्यते । अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्च अपत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः । तदाह । **गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति** ॥ **औपगव इति** ॥ उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । **गार्ग्य इति** ॥ गर्गस्य गोत्रापत्ये गर्गादिभ्य इति यञ् । **नाडायन इति** ॥ नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः' इति फक् । गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यादित्येवोक्तौ तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगवशब्दादिञ्प्रत्ययो न निवार्येत । नियमस्य सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । अतोऽपत्यग्रहणमित्याहुः । नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेन्मैवम् । अपत्यशब्दो हि पुत्र एव रूढ इत्येकः पक्षः । पुत्रादिसाधारण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतत् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितञ्चास्माभिः । तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगुपुत्रापत्यस्य उपगुम्प्रत्यपत्यत्वाभावात् 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न सम्भवति । ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यणा औपगव-शब्दे व्युत्पादिते सति औपगवस्यापत्ये वस्तुतः उपगोः तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दात् 'अत इञ्' इति इञि औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात् । एवञ्च उपगो-स्तृतीये विवक्षिते उपगोरण् औपगवादिञिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात् । तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः, तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्टमिञ्प्रत्ययमणप्रत्ययो घटयतीति सोऽप्य-निष्ट एव । तथाच तत्रानिष्टप्रत्ययद्वयनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्यादित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते । सच वस्तुतः अणेव, न त्विञ्, अदन्तत्वाभावात् । विहिते च तस्मिन् औपगवादिञपि निवर्तते । गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्ययस्य विधेः । अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुन्तत्पुत्रञ्च प्रत्यपत्यत्वा-भावात् पौत्रम्प्रत्येवापत्यत्वादौपगविशब्दात् 'यञिञोश्च' इति फकि प्रकृतित्रयादनिष्टा औप-गवायन इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात् । उपगोः पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवायनशब्दादिञि औपगवायनिः इत्येवं प्रकृतिचतुष्टयात् प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात् । षष्ठे तु औपगवायनिशब्दा-त्फकि औपगवायनायन इत्येवं प्रकृतिपञ्चकात् पञ्च प्रत्ययाः स्युः । तदेवं फगिञोः परम्परायां मूलप्रकृतेरुपगोः शततमे गोत्रे विवक्षिते एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतमनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिंश्चिद्गोत्रे विवक्षिते उपगुम्प्रत्यनपत्येऽपि तस्मिन् 'एको गोत्रे' इत्यणेव

"गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानां प्रत्ययानां परम्परा।
यद्वा स्वद्व्यूनसङ्ख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते॥
अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च।
मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम्॥"

पितुरेवापत्यमिति पक्षे ह्युपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ्स्यात्। चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक्। इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे

भवति। नतु इञादि। यदा त्वपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारणः तदा यद्यपि उपगोरनन्तरापत्ये पुत्र इव पौत्रादिष्वपि विवक्षितेषु 'तस्यापत्यम्' इत्यणि औपगव इतीष्ट सिध्यति। तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्यानन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः प्रत्ययः अनिष्टः इति पर्यवस्यति। एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते उपगोरणा इष्टे उपगोरणि औपगवः, तस्मादिञि औपगविः, तस्मात्फकि औपगवायनः, इत्येवं प्रत्ययत्रयमपि कदाचित्प्रसज्येत। तत्रापि उपगोर्मूलप्रकृतेरणिष्ट एव। इञ्फकौ तु प्रत्ययावनिष्टौ। तथाच उपगोश्चतुर्थे तु विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः अनिष्टप्रत्ययः तृतीयस्मादन्य इत्येवं प्रकृतिद्वयादनिष्टौ द्वौ प्रत्ययाविति पर्यवस्यति। एवम्पञ्चमे प्रकृतित्रयात् त्रयः प्रत्ययाः। षष्ठे प्रकृतिचतुष्टयात् चत्वारः प्रत्ययाः इत्येवम्मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमविधिः। गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यादिति। तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्मूलप्रकृतेर्यः प्रत्ययः प्राप्तु योग्यः स एवेति फलति। सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः। मुखे भवो मुख्यः प्रथमः। "एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा" इति कोशान्तरम्। तथाच प्रथमः मूलप्रकृतेरिव गोत्रे विवक्षिते स्वयोग्यप्रत्ययलम्भ इति व्याख्यान्तरम्। तदेतत्सर्वं श्लोकद्वयेन सङ्गृह्णाति। **गोत्रे स्वैकोनेति**॥ अत्र प्रथमश्लोकान्ते श्रुतं प्रसज्यते इत्येतत्पदं पूर्वार्धे परम्परेत्यनन्तरमपि सम्बध्यते। तत्र स्वं गोत्रं मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया एकोनसङ्ख्याकानां अनिष्टप्रत्ययानां परम्परैवोक्तरीत्या प्रसज्येत। नतु कदाचिदपि गोत्रे औपगव इत्यणन्तमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः। **यद्वेति**॥ स्वं गोत्रं तत् मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्सङ्ख्याकं तदपेक्षया द्व्यूनसङ्ख्याकप्रकृतिभ्यः तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामुत्पत्तिरुक्तरीत्या प्रसज्य इत्यर्थः। नतु कथमिदम्पक्षद्वयमित्यत आह। **अपत्यमित्यादि मतभेदेनेत्यन्तम्**॥ पुत्र एवापत्यमिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिषति। पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द इति पक्षे तु द्वितीयः पक्ष उन्मिषतीति भावः। **तद्धान्यै इति**॥ तस्य उक्तप्रकाराभ्याम् अनिष्टोत्पादनस्य हानिः निवृत्तिः तदर्थमिदमित्यर्थः। **तथोत्तरमिति**॥ 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इत्युत्तरसूत्रमपि तथा योज्यमित्यर्थः। तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे अनिष्टम्प्रपञ्चयति। **पितुरेवेत्यादिना॥ औपगवादिञ् स्यादिति**॥ 'अत इञ्' इत्यनेनेति शेषः। औपगवादेव इञ् स्यात् नतु उपगोरणित्यर्थः। तृतीयस्य उपगुम्प्रत्यपत्यत्वाभावादिति भावः। चतुर्थे त्वित्यतः पूर्वमुपगोरिति शेषः। **अजीवज्ज्येष्ठे इति**॥ जीवन्

गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽप्यणणन्तादिञपि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् ।

१०९४ । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । (४-१-९४)

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ।

ज्येष्ठो यस्येति विग्रहः। जीवति तु ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसि' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वम्बाध्येतेति भावः । **मृतवंश्ये इति** ॥ मृतः वंश्यो यस्येति विग्रहः । वश्ये 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वम्बाध्येतेति भावः । **औपगवेः फगिति** ॥ 'यञिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः । **एकोनेति** ॥ एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतम्प्रत्यया अनिष्टाः स्युरित्यर्थः । अथापत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे अनिष्टम्प्रपञ्चयति । **पितामहादीनामपीति** ॥ मुख्यपक्षत्वं त्वस्य भाष्ये पूर्वपक्षस्य निराकरणात् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रस्वरसाच्च बोध्यम् । **इष्टे सिद्धेऽपीति** ॥ तृतीयादीनामप्यपत्यत्वेन तत्र 'तस्यापत्यम्' इत्यणो निर्बाधत्वादिति भावः । **तत इति** ॥ इञन्तादित्यर्थः । **अष्टनवतेरिति** ॥ प्रकृतिभ्यः इति शेषः । **अनिष्टप्रत्ययाः स्युरिति** ॥ अष्टनवतिरिति शेषः । **नियमार्थमिति** ॥ यद्यप्युपगोस्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्यर्थत्वमेव प्रथमपक्षे । तथाऽपि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियञा गार्ग्यायणशब्दस्येष्टस्य सिद्धावपि गर्गादिञि ततः फिञित्येवम्प्रत्ययपरम्पराप्यनिष्टा प्राप्नोतीति नियमार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः । **एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यमिति** ॥ तत्प्रकारस्तु उत्तरसूत्रे एव वक्ष्यते । **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्** ॥ गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः, गर्गस्य तृतीयः 'गर्गादिभ्यः' इति गोत्रे यञ् । गार्ग्यस्य तृतीयः स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यं, तस्मिन्बुबोधयिषिते गार्ग्यशब्दात् गोत्रप्रत्ययान्तात् 'यञिञोश्च' इति फकि गार्ग्यायण इति रूपमिष्यते । तथा षष्ठादिष्वपि युवापत्येषु गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारणपक्षे यद्यपि सुलभमेव । गर्गात्तृतीयङ्गार्ग्यम्प्रति पञ्चमादीनामप्यपत्यत्वात् । तथापि गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतेरपि इञ् स्यात् । तथाच गर्गस्य अनन्तरापत्ये इञि गार्गिः । तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि गार्गायण इत्यपि स्यात् । तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि गोत्रत्वाभावात् यञभावे इञि गार्गिः । तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि गार्गायण इति स्यात् । गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दात् गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि फकि गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदर्थङ्गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्यय इति नियमः क्रियते गोत्राद्यूनीति । तदाह । **यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति** ॥ ननु मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यात् 'यूनश्च' इति शेषः । नचापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थाद्यपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । ननु

१०९५ । अत इञ् । (४-१-९५)

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

१०९६ । बाह्वादिभ्यश्च । (४-१-९६)

बाह्विः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

१०९७ । सुधातुरकङ् च । (४-१-९७)

चतुर्थतृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति । तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्, नतु नियमार्थमिति वाच्यम् । पुत्त्रपौत्त्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । **स्त्रियान्तु न युवसंज्ञेति** ॥ इह अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । यूनीत्यनुवर्तते । उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यते । तथाच स्त्री उक्तयुवसंज्ञका नेति फलितमिति भावः । नच स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः कुतो नाश्रीयते । एवं सत्येकवाक्यत्वलाभादिति वाच्यम् । पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । नच 'एको गोत्रे' इति नियमात्तन्निवृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात् । नच सत्यपि योगविभागे स्त्रियान्न युवप्रत्यय इति व्याख्यायतामिति वाच्यम् । गोत्रप्रत्ययेन युवत्यभिधानानापत्तेरित्यलम् । **गर्गस्येति** ॥ गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्ग्यशब्दात् गोत्रे यञन्तात्फकि गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः । स्त्रियो युवसंज्ञानिषेधस्य प्रयोजनं दर्शयति । **स्त्रियामिति** ॥ पञ्चमादियुवतीनां युवसंज्ञाविरहेण गोत्रत्वात् 'एको गोत्रे' इति नियमाद्गार्गीत्येव भवति, नतु गार्ग्यायणीति रूपमित्यर्थः । स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थाश्रयणे तु युवसंज्ञया गोत्रसञ्ज्ञाया बाधात् 'एको गोत्रे' इत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययमाला स्यादिति भावः । **अत इञ्** ॥ प्रातिपदिकादित्यधिकृतमता विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह । **अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति** ॥ 'तस्यापत्यम्' इत्यनुवृत्तं 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति च । ततश्च प्रथमोच्चारिततच्छब्दबोधितात्प्रातिपदिकादिति लब्धम् । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सुबन्तादिति लभ्यते । सुप्चेहोपस्थितत्वात् षष्ठ्येव विवक्षिता । तथाच षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । यद्यपि प्रातिपदिकन्न षष्ठ्यन्तम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव लाभात् । तथापि प्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थो विवक्षितः । तदाह । **तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिति** ॥ **दाक्षिरिति** ॥ दक्षस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । "प्रदीयतान्दाशरथाय मैथिली" इति त्वार्षमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निरूपितम् । प्रातिपदिकग्रहणाननुवृत्तौ तु अदन्तात्षष्ठ्यन्तादिति लभ्येत । तथाच दक्षयोरपत्यं दाक्षिरिति न सिद्ध्येदिति भावः । **बाह्वादिभ्यश्च** ॥ अपत्ये इञिति शेषः । **बाह्विरिति** ॥ बाहुर्नाम कश्चिदृषिः, अथ ऋषय इत्यधिकृत्य "बाह्विः गार्ग्यगौतम" इत्याश्वलायनसूत्रे दर्शनात् । बाहोरपत्यमिति विग्रहः । इञि ओर्गुणः । **औडुलोमिरिति** ॥ उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः । इञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः, अदन्तत्वाभावादप्राप्तिः । **सुधातुरकङ्च** ॥ **चादिञिति** ॥ सुधातृशब्दात्षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययः ।

चादिञ्। सुधातुरपत्यं सौधातकिः। व्यासवरुडनिषादचाण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्' (वा २६११)।

१०९८। न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। (७-३-३)

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः। किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः। वैयासकिः। वारुडकिः इत्यादि।

१०९९। गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ्। (४-१-९८)

११००। व्रातच्फञोरस्त्रियाम्। (५-३-११३)

व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौञ्जायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते। ब्राध्नायन्यः। स्त्रियां कौञ्जायनी। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्। अनन्तरापत्ये कौञ्जिः।

प्रकृतेरकडादेशश्चेत्यर्थः। अकडो डकार इत्, अकार उच्चारणार्थः। ङिच्चेत्यन्तादेशः। तदाह। **सौधातकिरिति** ॥ **व्यासेति** ॥ व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल, बिम्ब, एभ्यश्च इञि प्रकृतेरकडादेश इत्यर्थः। **न य्वाभ्याम्** ॥ य् च वश्च य्वाविति विग्रहः। वकारादकार उच्चारणार्थः। तदाह। **यकारवकाराभ्यामिति** ॥ परस्येत्यध्याहारलभ्यम्। **न वृद्धिरिति** ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः इत्याह। **किन्त्विति**। **ताभ्याति** ॥ यकारवकाराभ्यामित्यर्थः। **पूर्वाविति** ॥ पूर्वावयवावित्यर्थः। तेन आगमत्वं लभ्यते। तदाह। **ऐचावागमाविति** ॥ ऐच् प्रत्याहारः। यथासङ्ख्यं यकारात्पूर्व ऐकारः, वकारात्पूर्वं औकारः। **वैयासकिरिति** ॥ वेदान्व्यस्यति विविधमस्यति शाखाभेदेन विभजतीति वेदव्यासः, कर्मण्यण्। नामैकदेशग्रहणम्। व्यासस्यापत्यमिति विग्रहः। इञ्प्रत्ययः। प्रकृतेरडादेशः। अत्र यकारः पदान्तः। तस्मात्परस्य आकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या आदिवृद्धिः प्राप्ता न भवति। किन्तु यकारात्पूर्वः ऐकार आगमः। वैयासकिरिति रूपम्। स्वश्वस्यापत्यं सौवश्विरित्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धिः, ततः पूर्वं औकारः। नच ऐचोर्वृध्यपवादत्वादेव वृद्ध्यभावसिद्धेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्। यत्र य्वाभ्याम्परस्य प्रसक्ताया वृद्धेः निषेधः तत्रैव ऐजागमाविति विषयनिर्देशार्थत्वात्। तेन दाध्यश्विरित्यादौ न वृद्धिनिषेधोऽयं येन नाप्राप्तिन्यायेन आदिवृद्धेरेव। तेन द्वे अशीतिभृतो द्व्यशीतिक इत्यत्र 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवत्येव। वरुडादयो जातिविशेषाः। वारुडकिः, नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बकिः। **गोत्रे कुञ्ज** ॥ स्पष्टम्। इञोऽपवादः। च्फञि चञाविती। **व्रातच्फञोः** ॥ व्रातश्च च्फञ्च इति द्वन्द्वाद्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह। **व्रातवाचिभ्य इति** ॥ **स्वार्थे ञ्यः स्यादिति** ॥ 'पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यतः ञ्य इत्यनुवर्तते। स च स्वार्थिकः। 'ञ्यादयः प्राग्वुनः' इति स्वार्थिकेषु परिगणनादिति भावः। **कौञ्जायन्य इति** ॥ कुञ्जस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः। च्फञि चञाविती आयन्नादेशः, आदिवृद्धिः, ततो ञ्यः ञकार इत् 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। **तद्राजत्वादिति** ॥ 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः। **लुग्वक्ष्यते**

११०१ । नडादिभ्यः फक् । (४-१-९९)

'गोत्रे' इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

११०२ । हरितादिभ्योऽञः । (४-१-१००)

एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ।

११०३ । यञिञोश्च । (४-१-१०१)

गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक्स्यात् । 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्यस्य–' (सू १०८२) इति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

११०४ । शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । (४-१-१०२)

गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः ।

इति ॥ 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेनेति शेषः । **ब्राध्नायन्य इति** ॥ ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । चफञादि पूर्ववत् । ञ्यविधावस्त्रियामित्यस्य प्रयोजनमाह । **स्त्रियाङ्कौञ्जायनीति** ॥ कुञ्जस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । स्त्रीत्वादिह नञ्प्रत्यय इति भावः । अदन्तत्वादिह टापमाशङ्क्य आह । **गोत्रत्वेनेति** ॥ कृते तु ञ्यप्रत्यये योपधत्वाज्जातिलक्षणङीषभावे टाप् स्यादिति भावः । चफञ्विधौ गोत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाह । **अनन्तरापत्ये कौञ्जिरिति** ॥ **नडादिभ्यः फक्** ॥ इञोऽपवादः । **अनन्तरो नाडिरिति** ॥ अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फगभावे इञेवेत्यर्थः । **हरितादिभ्योऽञः** ॥ इत्यादि स्पष्टम् । **यञिञोश्च** ॥ गोत्रे इत्यधिकृतं यञिञोर्विशेषणम्, नतु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात् । तदाह । **गोत्रे यौ यञिञाविति** ॥ सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रापत्ययात् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति । 'एको गोत्रे' इति नियमात् । **अनातीति** ॥ गर्गस्य गोत्रङ्गार्ग्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे यञन्तात् फकि आयन्नादेशे अनातीति पर्युदासात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपाभावे णत्वे गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः । **दाक्षायण इति** ॥ दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्, दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः, इञन्तात्फक् । गोत्रे किम् । सुतङ्गमस्यादूरभवः इत्यर्थे 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' इति इञि सौतङ्गमेरपत्ये न फक् । **शरद्वच्छुनक** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **गोत्रे फगिति** ॥ **आद्यौ बिदादी इति** ॥ शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी । अतः तदुभयविषये अञपवाद इत्यर्थः । दर्भविषये त्विञोऽपवाद इति स्पष्टमेव । दर्भः कश्चिदृषिः । ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । आग्रायणश्चेति कश्चिदृषिः,

११०५ । द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । (४-१-१०३)

एभ्यो गोत्रे फग्वा । द्रौणायणः—द्रौणिः । पार्वतायनः—पार्वतिः । जैवन्तायनः—जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् ।

११०६ । अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् । (४-१-१०४)

एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः पुत्रादयस्तेभ्य आनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः । अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ।

११०७ । गर्गादिभ्यो यञ् । (४-१-१०५)

'गोत्रे' इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

११०८ । यञञोश्च । (२-४-६४)

नडादिफगन्तोऽयम् । **द्रोणपर्वत** ॥ **अनादिरिति** ॥ अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते कल्पादौ प्रसिद्धः तदपेक्षया अन्य एवायं अनादिर्द्रोण इत्यर्थः । **अश्वत्थाम्नीति** ॥ द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोग इत्यर्थः । तदिदं 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अनृष्यानन्तर्ये** ॥ अनृषीति लुप्तपञ्चमीकम् । बिदादिभ्योऽञ् इति द्विरावर्तते । तथाच 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इति कृत्स्नमेकं वाक्यम् । बिदादिभ्योऽञ् इति वाक्यान्तरम् । तत्र द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । **एभ्योऽञ् गोत्रे इति** ॥ गोत्रे विवक्षिते बिदादिभ्यः अञ् स्यादित्यर्थः । अथ प्रथम वाक्यं कृत्स्नसूत्रं व्याचष्टे । **ये त्विति** ॥ अनृषिभ्यो बिदादिभ्यः अनन्तरापत्ये अञ् स्यादित्यक्षरार्थः । बिदादौ हि ऋषयः अनृषयश्च पठिताः । तत्र ये अनृषयः तेभ्योऽनन्तरापत्ये अञिति फलितमिति भावः । ननु आनन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति कथमित्यत आह । **सूत्रे स्वार्थे ष्यञिति** ॥ अनन्तरशब्दादिति शेषः । चतुर्वर्णादित्वादिति भावः । **बिदस्य गोत्रापत्यं बैद इति** ॥ बिदस्य ऋषित्वात्ततो गोत्र एवाञिति भावः । ऋष्यणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ननु अनन्तरापत्ये अञभावे इञपवादः ऋष्यणेवोचित इति कथमनन्तरो बैदिरित्यत आह । **बाह्वादेरिति** ॥ बिदादिगणस्थादनृषेरनन्तरापत्ये अञमुदाहरति । **पौत्रः । दौहित्र इति** ॥ पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति दुहितुरनन्तरापत्यमिति च विग्रहः । यथायथमणिञोरपवादः अञ् । **गर्गादिभ्यो यञ् ॥ गार्ग्यः । वात्स्य इति** ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यमिति वत्सस्य गोत्रापत्यमिति च विग्रहः । रामो जामदग्न्यः, पाराशर्यो व्यासः इत्यादौ तु अनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यञित्याहुः । **यञञोश्च** ॥ द्वितीयचतुर्थपादे इदं सूत्रम् । नत्विदञ्चातुरर्थिकमपत्याधिकारस्थम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजस्येति वर्जमनुवर्तते । 'ण्यक्षत्रिय' इत्यतो लुगिति 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्रे इति च । तदाह । **गोत्रे**

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । उर्वाः । 'तत्कृते' इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । 'गोत्रे' किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ।

११०९ । मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । (४-१-१०६)

गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकार्षिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् । बाभ्रव्यायणी ।

१११० । कपिबोधादाङ्गिरसे । (४-१-१०७)

गोत्रे यञ्स्यात् । काप्यः । बौध्यः । 'आङ्गिरसे' किम् । कापेयः । बौधिः ।

यदिति ॥ एतयोरिति ॥ यञञोरित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति भावः । **तत्कृते इति ॥** यञञ्प्रत्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत् । **गर्गा इति ॥** गर्गस्यापत्यानीत्यादि विग्रहः । **प्रियगार्ग्या इति ॥** प्रियो गार्ग्यो येषामिति विग्रहः । अत्र यञर्थगतबहुत्वाभावान्न लुगिति भावः । **द्वैप्या इति ॥** द्वीपे भवा इत्यर्थः । 'द्वीपादनुसमुद्रम्' इति यञ् । **औत्सा इति ॥** उत्से भवा इत्यर्थः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' इहोभयत्रापि यञञोर्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु पौत्राः दौहित्राः इत्यत्राप्यनृषिबिदादिलक्षणाञो लुक् स्यात् । नच तस्यानन्तरापत्यवाचित्वाद्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति वाच्यम् । 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तितत्वादित्यत आह । **प्रवरेति ॥** "कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥" 'तेषां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते' इति बोधायनीयादिप्रवराध्यायप्रसिद्धाः भार्गवादय एवेह गोत्रत्वेन विवक्षिता इत्यर्थः । कैयटेन लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवञ्च पौत्राः दौहित्राः इत्यादौ पौत्रदौहित्रयोः तथाविधगोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति स्थितम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । **मधुबभ्र्वोः ब्राह्मणकौशिकयोः ॥** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **गोत्रे यञिति ॥** मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । ब्राह्मणे कौशिके च यथासङ्ख्यं वाच्ये इत्यर्थः । **लोहितादिकार्यमिति ॥** ष्फ इत्यर्थः । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः । **बाभ्रव्यायणीति ॥** बभ्रोर्गोत्रापत्यं स्त्रीति विग्रहः । गर्गादियञि बाभ्रव्यशब्दात् 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति ष्फः । आयन्नादेशः, षित्त्वात् ङीषिति भावः । **कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ गोत्रे यञ् स्यादिति ॥** शेषपूरणमिदम् । कपिशब्दाद्बोधशब्दाच्च आङ्गिरसात्मके गोत्रे गम्ये यञ् स्यादित्यर्थः । **कापेय इति ॥** अत्र गोत्रस्य

११११ । वतण्डाच्च । (४-१-१०८)

'आङ्गिरसे' इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः—वातण्डः ।

१११२ । लुक्स्त्रियाम् । (४-१-१०९)

'वतण्डाच्च' (सू ११११) इति विहितस्य लुक्स्यात्स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात्ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न ।

१११३ । अश्वादिभ्यः फञ् । (४-१-११०)

गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जाते' (ग सू ६९) । पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । 'पुंसि' इति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः ।

१११४ । भर्गात्त्रैगर्ते । (४-१-१११)

गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः ।

अनाङ्गिरसत्वात् यञभावे 'इतश्चानिञः' इति ढक् । **बौधिरिति** ॥ अत्राप्यनाङ्गिरसत्वात् यञभावे ऋष्यणम्बाधित्वा बाह्वादित्वादिञिति भावः । कपेर्गर्गादौ पाठेऽपि अङ्गिरस एवेति नियमार्थङ्ग्रहणम् । तस्य गर्गादौ पाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः । काप्यायनी । बोधशब्दात्तु प्राप्ते विधिः । **वतण्डाच्च** ॥ वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठात् यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थमिदम् । **लुक् स्त्रियाम्** ॥ **वतण्डाच्चेति विहितस्येति** ॥ यञ इति शेषः । **वतण्डीति** ॥ वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री आङ्गीरसीति विग्रहः । यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ ङीनिति भावः । **वातण्ड्यायनीति** ॥ यञि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः ष्फः षित्त्वात् ङीषिति भावः । 'वतण्डाच्च' इति विहितस्येत्यस्य प्रयोजनमाह । **अणि तु वातण्डीति** ॥ शिवादित्वादणि गोत्रत्वेन जातित्वाज्जातिलक्षणे ङीषि तस्याणो वतण्डाद्विहितत्वेऽपि 'वतण्डाच्च' इति विहितत्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु वतण्डादणि तस्य 'अणिञोरनार्षयोः' इति वक्ष्यमाणः ष्यङ् स्यादित्यत आह । **ऋषित्वादिति** ॥ **अश्वादिभ्यः** ॥ **गोत्रे इति** ॥ शेषपूरणमिदम् । आङ्गिरसे इति निवृत्तम् । **आश्वायन इति** ॥ अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । इञपवादः फञ् । **पुंसि जाते इति** ॥ गणसूत्रम् । **प्रकृतिविशेषणमिति** ॥ पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दः तस्माद्गोत्रे फञित्यर्थः । **जातेय इति** ॥ 'स्त्रीभ्यो ढक्' । **भर्गात्त्रैगर्ते** ॥ इदमपि गणसूत्रम् । त्रिगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । ऋष्यण् । तस्मिन्गोत्रे भर्गात् फञ् ।

११९५ । शिवादिभ्योऽण् । (४-१-११२)

'गोत्रे' इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः ।

११९६ । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । (४-१-११३)

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण्स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । 'अवृद्धाभ्यः' किम् । वासवदत्तेयः । 'नदी–' इत्यादि किम् । वैनतेयः । 'तन्नामिकाभ्यः' किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः ।

११९७ । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । (४-१-११४)

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । 'शौरिः' इति तु बाह्वादित्वादिञ् ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ **निवृत्तमिति** ॥ वृत्तिकैयटयोः तथोक्तत्वादिति भावः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तङ्गोत्राधिकार इति लभ्यन्ते । तत्तु मतान्तरमित्येके । 'तदेव युक्तम्' इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **अवृद्धाभ्यो नदी** ॥ नदीमानुषीशब्दापेक्षमवृद्धाभ्य इति स्त्रीत्वम् । वस्तुतस्तु 'अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः' इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति व्याचष्टे । **अवृद्धेभ्य इत्यादि** ॥ ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **ढकोऽपवाद इति** ॥ चिन्तिता नाम काचिन्मानुषी । **वासवदत्तेय इति** ॥ वासवदत्ता नाम काचिन्मनुष्यस्त्री । तस्या अपत्यमिति विग्रहः । वृद्धसंज्ञकत्वादणभावे ढगिति भावः । **वैनतेय इति** ॥ विनताया अपत्यमिति विग्रहः । विनता नाम गरुडमाता, सा न मानुषी नापि नदीति भावः । **शौभनेय इति** ॥ शोभनाशब्दोऽयन्तु न नदीमानुषीनामेति भावः । **ऋष्यन्धक** ॥ प्रलीनाः वेदाः तपोबलवशात् यान् आर्षन्ति प्राप्नुवन्ति ते ऋषयः । तथाच तैत्तिरीये श्रुतम् । "अजान्हवै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्, त ऋषयोऽभवन्, तदृषीणामृषित्वम्" इति । अजाः नित्याः, पृश्नयः शुक्लाः शुद्धाः इति यावत् । तान् तपस्यमानान् तपश्चरतः स्वयम्भु अनादि ब्रह्म वेदः अभ्यानर्षत् 'ऋष गतौ' आभिमुख्येन प्राप्नोत् । ते वेदस्य अर्षणात् ऋषिशब्दवाच्याः अभवन्निति वेदभाष्यम् । "सर्गादिसमये वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥" इति पुराणेषु प्रसिद्धम् । कात्यायनप्रणीतसर्वानुक्रमणिकाख्यग्रन्थे स्पष्टमेतत् । तदाह । **ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति** ॥ अन्धकशब्देन वृष्णिशब्देन कुरुशब्देन च अन्धकादिवंश्या विवक्षिताः । ऋषिविशेषवाचिभ्यः अन्धकादिवंश्यवाचिभ्यश्चापत्ये अण् स्यादित्यर्थः । इञोऽपवादः । ऋषिभ्यः उदाहरति । **वासिष्ठः । वैश्वामित्र इति** ॥ **अन्धकेभ्य इति** ॥ अन्धकवंश्यवाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः । **श्वाफल्क इति** ॥ श्वफल्कस्यापत्यमिति विग्रहः । **वृष्णिभ्य इति** ॥ वृष्णिवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियते इत्यर्थः । **वासुदेव इति** ॥ वासुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । **आनिरुद्ध**

कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इञ एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक् । आत्रेयः ।

१११८ । मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः । (४-१-११५)

सङ्ख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । 'सङ्ख्या–' इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः ।

१११९ । कन्यायाः कनीन च । (४-१-११६)

ढकोऽपवादोऽण् । तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

इति ॥ अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः । ननु शूरो नाम कश्चित् वृष्णिवंश्यः । तस्यापत्यं शौरिः कथम् । अण्प्रसङ्गादित्यत आह । **शौरिरिति त्विति** ॥ बाह्वादित्वादित्यनन्तरम् इञा समाधेयमिति शेषः । **कुरुभ्य इति** ॥ कुरुवंश्यवाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः । नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ । ननु अत्रेरपत्यमित्यर्थे 'इतश्चानिञः' इति ढकि आत्रेय इति कथम् । ऋष्यणा इञ इव ढकोऽपि बाधौचित्यादित्यत आह । **इञ एवेति** ॥ नतु ढकः इत्यर्थः । **मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः** ॥ **द्वैमातुर इति** ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः । 'तद्धितार्थ' इति समासः । अण् ऋकारस्य उकारः, रपरत्वम् । **एवं षाण्मातुरः** । **साम्मातुर इति** ॥ समीचीना माता सम्माता, सम्मातुरपत्यं साम्मातुरः । अण्, उत्, रपरत्वम् । **भाद्रमातुर इति** ॥ भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः । अणादि पूर्ववत् । ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे अण्विधिर्व्यर्थ एवेत्यत आह । **आदेशार्थं वचनमिति** ॥ उदादेशस्य अण्सन्नियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः । ननु धान्यमातुरपत्यं धान्यमातुरः इति स्यादित्यत आह । **स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्ष इति** ॥ मातृगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति निर्दिश्यते । अतः स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । **तेन धान्यमातुर्नेति** ॥ अत्र मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुल्लिङ्गत्वादिति भावः । **सौमात्र इति** ॥ सुमातुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वत्वाभावात् नायमण् । उत्त्वमपि तत्सन्नियोगशिष्टत्वान्नेति भावः । ननु द्वैमात्रेयः इति कथम् । सङ्ख्यापूर्वकतया अणः उत्त्वस्य च दुर्वारत्वादित्यत आह । **शुभ्रादित्वादिति** ॥ 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढकि रूपमित्यर्थः । **कन्यायाः कनीन च** ॥ कनीनेति लुप्तप्रथमाकम् । **ढक इति** ॥ 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति विहितस्येत्यर्थः । **कनीनादेशश्चेति** ॥ प्रकृतेरिति शेषः । भारते व्यासः कर्णश्च कन्यायाः पुत्रौ इति प्रसिद्धम् । ननु कन्याया अप्रादुर्भूतयौवनत्वात् पुंसंयोगाभावात् कथमपत्यसम्बन्ध इत्यत आह । **अनूढाया इति** ॥ अलब्धविवाहाया

११२० । विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । (४-१-११७)

अपत्येऽण्, वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुङ्गाः' इत्याबन्तं पठन्ति । तेषां ढक्प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ।

११२१ । पीलाया वा । (४-१-११८)

तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' (सू ११२४) इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण्विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः—पैलेयः ।

११२२ । ढक्च मण्डूकात् । (४-१-११९)

चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः—माण्डूकः—माण्डूकिः ।

११२३ । स्त्रीभ्यो ढक् । (४-१-१२०)

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक्स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः ।

११२४ । द्व्यचः । (४-१-१२१)

इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **विकर्ण** ॥ वत्सादिशब्दैस्तद्वंश्या विवक्षिताः । विकर्ण, शुङ्ग, छगल, एभ्योऽण् स्यात् । वत्सवंश्ये भरद्वाजवश्ये अत्रिवंश्ये चापत्ये इत्यर्थः । एतेन वत्सादीनाम्मूलपुरुषत्वात् विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वासम्भव इति निरस्तम् । विकर्णादिभ्यो वात्स्यादिष्वेव 'ऋष्यण्' इति नियमार्थं सूत्रम् । **पीलाया वा** ॥ अपत्येऽणिति शेषः । पीला नाम काचिन्मानुषी । **तन्नामिकाणमिति** ॥ वाग्रहणाभावे तु अनेनाणा नित्यमेव ढको बाधः स्यात् । नच महाविभाषया अणः पाक्षिकत्वात्तदभावे ढक् भवत्येवेति वाच्यम् । महाविभाषया अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनात् । अन्यथा शैबः शैबिरित्यादि स्यात् । **ढक् च मण्डूकात्** ॥ मण्डूको नाम ऋषिः । **पक्षे इञिति** ॥ पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **स्त्रीभ्यो ढक्** ॥ स्त्रीशब्देन टाबादयः स्त्रीप्रत्ययाश्चातुर्थिका गृह्यन्ते । न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः । व्याख्यानादित्याह । **स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति** ॥ विनता नाम गरुडमाता, तस्याः अपत्यमिति विग्रहः । प्रत्ययग्रहणङ्किम् । दरत्कश्चित्क्षत्त्रियः, तस्यापत्यं स्त्री दरत् । 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । 'अतश्च' इति तस्य लुक् । तस्यापत्यं दारदः । अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ढक् । ननु सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, सपत्न्याया अपत्यं सापत्न इति कथं, ढक्प्रसङ्गादित्यत आह । **बाह्वादित्वादित्यादि** ॥ सापत्नशब्दे पुंवत्त्वन्नेति प्रागेवोक्तम् । **द्व्यचः** ॥ ननु 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् ।

११२५ । इतश्चानिञः । (४-१-१२२)

इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढक्स्यात् । न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ।

११२६ । शुभ्रादिभ्यश्च । (४-१-१२३)

ढक्स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ।

११२७ । विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । (४-१-१२४)

अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौषीतकिः ।

११२८ । भ्रुवो वुक्च । (४-१-१२५)

चाड्ढक् । भ्रौवेयः ।

११२९ । प्रवाहणस्य ढे । (७-३-२८)

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः—प्रवाहणेयः ।

११३० । तत्प्रत्ययस्य च । (७-३-२९)

आह । **तन्नामिकेति** ॥ **दात्रेय इति** ॥ दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ननु पृथाया अपत्यं पार्थ इति कथम् । तन्नामिकाणम्बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह । **पार्थ इत्यत्रेति** ॥ शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये । **इतश्चानिञः** ॥ अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम् । दुलिः निधिश्च कश्चित् । **आत्रेय इति** ॥ अत्रिः प्रसिद्धः । परत्वादयमृष्यणमपि बाधते इति भावः । **शुभ्रादिभ्यश्च** ॥ **ढक् स्यादिति** ॥ शेषपूरणम् । इञाद्यपवादः । **शुभ्रस्यापत्यमिति** ॥ अस्त्रीत्वादप्राप्तौ ढगिति भावः । **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे** ॥ **अपत्ये ढगिति** ॥ शेषपूरणम् । काश्यप एवेति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः । **भ्रुवो वुक् च** ॥ **चाड्ढगिति** ॥ भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात् प्रकृतेर्वुगागमश्च । वुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । **भ्रौवेय इति** ॥ भ्रूर्नाम काचित् तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्वुकि आदिवृद्धिः । वुगभावे तु ऊकारस्य वृद्धौ आवादेशे भ्रावेय इति स्यात् । **प्रवाहणस्य ढे** ॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतः अचामादेरित्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा' इत्यतः पूर्वस्य वेति । तदाह । **प्रवाहणशब्दस्येति** ॥ **प्रावाहणेयः—प्रवाहणेय इति** ॥ शुभ्रादित्वाड्ढकि पूर्वपदस्य पाक्षिकी आदिवृद्धिः । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धेः फलन्तु प्रावाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुवत्त्वप्रतिषेध एव । **तत्प्रत्ययस्य च** ॥

ढप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम्, प्रावाहणेयिः—प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः ।

११३१ । कल्याण्यादीनामिनङ् च । (४-१-१२६)

एषामिनङादेशः स्यात्, ढक्च । काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ।

११३२ । कुलटाया वा । (४-१-१२७)

इनङ्मात्रं विकल्प्यते । ढक्तु नित्यः पूर्वेणैव । कौलटिनेयः—कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः अत्र 'क्षुद्राभ्यो वा' (सू ११३७) इति पक्षे ढ्रक् । कौलटेरः ।

११३३ । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । (७-३-१९)

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः ।

पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह । **ढप्रत्ययान्तस्येति** ॥ **प्रावाहणेयिः—प्रवाहणेयिरिति** ॥ शुभ्रादिढगन्तादिञ् । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह । **बाह्येति** ॥ ढक्प्रत्ययान्तात् बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्ता 'तद्धितेष्वचामादेः' इति नित्या आदिवृद्धिः । **ढाश्रयेणेति** ॥ ढप्रत्यये परे विहितेनेति यावत् । तथाविधेन वृद्धिविकल्पेन पूर्वसूत्रविहितेन बाधितुन्न शक्यते । भिन्ननिमित्तकत्वादित्यर्थः । पूर्वसूत्रं हि केवलढप्रत्ययान्ते ढप्रत्ययम्परनिमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तं, ढन्निमित्तामादिवृद्धिम्बाधते इति युक्तं, नत्विञ्प्रत्ययनिमित्तामपि नित्यामादिवृद्धिम्, अतस्तस्या अपि बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । इदं वृद्धिविधिद्वयमपि 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्रैव वक्तुं युक्तम् । **कल्याण्यादीनामिनङ् च** ॥ इनङि ङकार इत् । **काल्याणिनेय इति** ॥ कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः । **बान्धकिनेय इति** ॥ बन्धक्या अपत्यमिति विग्रहः । अत्र गणे स्त्रीप्रत्ययान्ता एव पठ्यन्ते । तेभ्यो ढक् सिद्ध एव । इनङेव तु विधीयते । **कुलटाया वा** ॥ **इनङ्मात्रमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **पूर्वेणैवेति** ॥ 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनेत्यर्थः । कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । **अत्रेति** ॥ 'कुलटाया वा' इति सूत्रे इत्यर्थः । **पक्षे ढ्रगिति** ॥ ढ्रगपि कदाचिद्भवतीत्यर्थः । **कौलटेर इति** ॥ कुलटाया ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यकारलोप इति भावः । **हृद्भग** ॥ **हृदाद्यन्ते इति** ॥ हृत्, भग, सिन्धु, एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः । चकारादुत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते । तदाह । **पूर्वोत्तरपदयोरिति** ॥ **सौहार्द इति** ॥ अणि उभयपदादिवृद्धिः । ऋकारस्य तु आकारो रपरः । **सौभागिनेय इति** ॥

११३४ । चटकाया ऐरक् । (४-१-१२८)

'चटकादिति वाच्यम्' (वा २६२४)। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः । 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा २६२५)। तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् ।

११३५ । गोधाया ढ्रक् । (४-१-१२९)

गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ।

११३६ । आरगुदीचाम् । (४-१-१३०)

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ।

११३७ । क्षुद्राभ्यो वा । (४-१-१३१)

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो वा ढ्रक् । पक्षे ढक् । काणेरः—काणेयः । दासेरः—दासेयः ।

११३८ । पितृष्वसुश्छण् । (४-१-१३२)

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः ।

कल्याण्यादित्वात् ढकि इनङि उभयपदादिवृद्धिरिति भावः। एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम्। 'महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गात्रादित्वाद्भावे अञ्। उत्तरपदादिवृद्ध्यभावश्छान्दसः। **सिन्धव इति** ॥ अश्वा इत्यर्थः। **चटकाया ऐरक्** ॥ चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुल्लिङ्गान्नस्यात् इत्यत आह। **चटकादिति** ॥ सूत्रे चटकाया इत्यपनीय चटकादिति वाच्यमित्यर्थः। तर्हि स्त्रीलिङ्गान्न स्यादत आह। **लिङ्गेति** ॥ **स्त्रिया अपीति** ॥ स्त्रीलिङ्गादप्यैरगित्यर्थः। **तयोरिति** ॥ चटकस्य चटकायाश्चेत्यर्थः। ननु चटकेति कथं, जातित्वात् ङीष्प्रसङ्गादित्यत आह। **अजादित्वादिति** ॥ **गोधाया ढ्रक्** ॥ **गौधेर इति** ॥ गोधाया अपत्यमिति विग्रहः। ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यलोपः, कित्त्वादादिवृद्धिरिति भावः। **आरगुदीचाम्** ॥ गोधाया आरग्वा स्यादित्यर्थः। **अन्यत इति** ॥ आकारान्तादन्यत् अदन्तं, तस्मादपि क्वचिद्विधानार्थमित्यर्थः। **जाडार इति** ॥ रग्विधौ आकारो न श्रूयेतेति भावः। पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं क्षेत्रजातत्वादिना। **क्षुद्राभ्यो वा** ॥ **अङ्गहीना इति** ॥ चक्षुरादिकतिपयावयवविकला इत्यर्थः। **शीलहीना इति** ॥ सद्वृत्तहीनाः इत्यर्थः। यथेष्टपुरुषसञ्चारिण्य इति यावत्। 'अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा क्षुद्राः' इति भाष्यम्। **पितृष्वसुश्छण्** ॥ **पैतृष्वस्रीय इति** ॥ पितृष्वसुरपत्यामिति विग्रहः। छस्य ईयादेशे

११३९। ढकि लोपः। (४-१-१३३)

पितृष्वसुरन्त्यस्य लोपः स्याड्ढकि। अत एव ज्ञापकाड्ढक्। पैतृष्वसेयः।

११४०। मातृष्वसुश्च। (४-१-१३४)

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः—मातृष्वसेयः।

११४१। चतुष्पाद्भ्यो ढञ्। (४-१-१३५)

११४२। ढे लोपोऽकद्र्वाः। (६-४-१४७)

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्याड्ढे परे। कामण्डलेयः। कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे।

११४३। गृष्ट्यादिभ्यश्च। (४-१-१३६)

एभ्यो ढञ् स्यात्। अण्ढकोरपवादः। गार्ष्टेयः। मित्रयोरपत्यम्, ऋष्यणि प्राप्ते ढञ्।

आदिवृद्धिः। सकाराद‍कारस्य यण्। **ढकि लोपः** ॥ पितृष्वसुरित्यनुवर्तते। अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य लोपः। तदाह। **पितृष्वसुरन्त्यस्य लोप इति** ॥ ननु पितृष्वसुरपत्ये ढक एव दुर्लभत्वात्कथं तस्मिन् परे लोपविधिरित्यत आह। **अत एवेति** ॥ शुभ्रादित्वात् ढगित्यन्ये। **पैतृष्वसेय इति** ॥ ढकि अन्त्यस्य ऋकारस्य लोपे आदिवृद्धिः। 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम्। **मातृष्वसुश्च** ॥ चकाराच्छण् ढकि लोपश्चानुकृष्यते। तदाह। **पितृष्वसुर्यदुक्तमिति** ॥ **चतुष्पाद्भ्यो ढञ्** ॥ चतुष्पादः पशवः। तद्विशेषवाचिभ्यः अपत्ये ढञित्यर्थः। **ढे लोपोऽकद्र्वाः** ॥ भस्येत्यधिकृतम् 'ओर्गुणः' इत्यतः ओरिति षष्ठ्यन्तेनानुवृत्तेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह। **कद्रूभिन्नस्येति** ॥ अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोपः। ओर्गुणापवादः। **कामण्डलेय इति** ॥ कमण्डलोरपत्यमिति विग्रहः। ढकि एयादेशे आदिवृद्धौ उकारलोपः। ननु कमण्डलुशब्दवाच्यस्य जलपात्रस्याचेतनस्य कथमपत्ययोगः। तत्राह। **कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे इति** ॥ अत एव कमण्डलुपदे आदधीत' इति बह्वृचब्राह्मणं सङ्गच्छते इति भावः। **गृष्ट्यादिभ्यश्च** ॥ **अण्ढकोरिति** ॥ गृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति, मित्रयु एते गृष्ट्यादयः। अत्र अन्त्ययोः ऋषित्वादण् प्राप्तः। अन्येभ्यस्तु 'इतश्चानिञः' इति ढक् प्राप्त इति विवेकः। सकृत्प्रसूता मानुष्यादिरपि गृष्टिः, नतु गौरेव। ततश्च 'चतुष्पाद्भ्यः' इत्यनेन न प्राप्तिः। **केकयमित्रयु** ॥ 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतस्तद्धितग्रहणमित्यनुवर्तते। 'अचो ञ्णिति, किति च' इत्यतः ञ्णितीति, कितीति च। तदाह। **एषामिति** ॥ आदेशे यकारादकार उच्चारणार्थः। केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी। 'जनपदशब्दात्' इत्यञ्। मैत्रेयिकया श्लाघते, मित्रयोर्भाव इत्यर्थे 'गोत्रचरणात्' इति वुञ्। प्रलयादागतम्प्रालेयम्। अण्। अत्र सर्वत्र यादेरियादेशः। इत्युदाहरणानि।

११४४ । केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः । (७-३-२)

एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।

११४५ । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । (६-४-१७४)

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्त्रेयः । मैत्त्रेयौ ।

११४६ । यस्कादिभ्यो गोत्रे । (२-४-६३)

एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्त्रयवः ।

प्राप्ते इति ॥ मित्त्रयोरपत्ये ढञि एयादेशे मित्त्रयु एय इति स्थिते ओर्गुणम्बाधित्वा यु इत्यस्य इयादेशे सति आद्गुणे मैत्त्रेयेय इति प्राप्ते सतीत्यर्थः । **दाण्डिनायन ॥ एतानि निपात्यन्ते इति ॥** दण्डिनो हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायनः, हास्तिनायनः । नडादित्वात्फक् । निपातनाट्टिलोपो न । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः उपचारादथर्वा । तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तादित्वात् ठक् । निपातनान्न टिलोपः । जिह्माशिनोऽपत्यञ्जैह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । निपातनान्न टिलोपः । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धात्' इति फिञ् । निपातनान्न टिलोपः । भ्रूणहन् धीवन्, एतयोर्भावे ष्यञ् । नकारस्य तकारश्च निपात्यते । नच 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव तकारस्सिद्ध इति शङ्क्यम् । 'धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये विज्ञानम्' इति परिभाषया 'हनस्तः' इति तत्वस्य धातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः । इदमेव तकारनिपातनमस्याम्परिभाषायां ज्ञापकमिति 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न । सरय्वां भवं सारवम् उदकम् । अणि यू इत्यस्य व इत्यादेशो निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः । जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ् । उकारलोपो निपात्यते । बहुत्वे तु तद्राजत्वाल्लुक् । इक्ष्वाकवः । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवोऽप्यैक्ष्वाकः । कोपधादण् । उकारलोपश्च । सूत्रे ऐक्ष्वाकेत्यत्र अञणन्तयोर्ग्रहणम् । बहुत्वे तद्राजत्वादञो लुक् । अणस्तु नेति विशेषः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि णकाराद्यकाराकारयोर्लोपः । **इति युलोप इति ॥** मित्त्रयु एय इति स्थिते यु इत्यस्य लोपो निपातनादिति भावः । मैत्त्रेयीति 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । **यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥** नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्थम्, किन्तु द्वैतीयीकम् । अतो गोत्रशब्देन प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम् । "अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते" इति 'यूनि लुक्, स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । 'ण्यक्षत्त्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रन्तद्राजवर्जमनुवर्तते । तदाह । **एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति ॥ मित्त्रयव इति ॥** मित्त्रयोरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः । गृष्ट्यादिढको लुकि

११४७ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्च । (२-४-६५)

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

११४८ । बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु । (२-४-६६)

बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ।

११४९ । न गोपवनादिभ्यः । (२-४-६७)

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुग्न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः ।

११५० । तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । (२-४-६८)

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्याद्द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च 'तिकादिभ्यः फिञ्' (सू ११७८) । तस्य लुक् । तिककितवाः ।

११५१ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । (२-४-६९)

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्याद्द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' (सू ११०१) । तस्य लुक् । उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः—भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । उपकाः—औपकायनाः । लमकाः—लामकायनाः ।

आदिवृद्धिनिवृत्तिः । **अत्रिभृगु** ॥ पूर्वसूत्राद्गोत्र इति तत्र यदनुवृत्तं तच्च सर्वमिहानुवर्तते । तदाह । **एभ्यो गोत्रेति** ॥ अत्रेः, भृगोः, कुत्सस्य, वसिष्ठस्य, गौतमस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति विग्रहाः । तत्र अत्रेः 'इतश्चानिञः' इति ढकोऽनेन लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यण इति बोध्यम् । लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तिः । **बह्वच इञः** ॥ प्राच्ये उदाहरति । **पन्नागारा इति** ॥ पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः । अत इञो लुक् । भरतगोत्रे उदाहरति । **युधिष्ठिरा इति** ॥ युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः । कुरुलक्षणं ण्यम्बाधित्वा बाह्वादित्वात् इञ् । तस्य लुक् । अबहुत्वे तु यौधिष्ठिरिः । **न गोपवनादिभ्यः** ॥ **बिदाद्यन्तर्गणोऽयमिति** ॥ ततश्च अञः 'यञञोश्च' इति प्राप्तस्य लुङ् नेति भावः । **तिककितव** ॥ **तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति** ॥ द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम् । **तिककितवा इति** ॥ द्वन्द्वे इति सप्तमीनिर्देशात् पदद्वयादपि फिञो लुक् । **उपकादिभ्यो** ॥ चकारमध्याहृत्य आह । **द्वन्द्वे चेति** ॥ एवञ्च अस्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वग्रहणाननुवृत्त्यैव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहणं स्पष्टार्थमेव । नच द्वन्द्वे नेति निषेध एव किन्न स्यादिति वाच्यम् । द्वन्द्वानामपि गणे पाठात् । तदेतत्सूचयन् द्वन्द्वमुदाहरति । **भ्राष्ट्रककपिष्ठला इति** ॥ इञो वा लुक् । अद्वन्द्वे उदाहरति । **लमकाः**

११५२ । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । (२-४-७०)

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक्स्यात् । अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यम् 'अगस्ति' 'कुण्डिनच्' एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

११५३ । राजश्वशुराद्यत् । (४-१-१३७)

'राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्' (वा २६२७) ।

११५४ । ये चाभावकर्मणोः । (६-४-१६८)

यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ।

११५५ । अन् । (६-४-१६७)

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । 'अभावकर्मणोः' किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् ।

११५६ । संयोगादिश्च । (६-४-१६६)

इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ।

लामकायना इति ॥ अश्वादिफको लुग्विकल्पः । उपकाः औपकायनाः इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **आगस्त्य** ॥ **अगस्तयः । कुण्डिना इति** ॥ अगस्त्यशब्दादृष्यणो लुक् । प्रकृतेरगस्त्यादेशः । कौण्डिन्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुत्वे यञो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यारभ्य 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' इत्यन्तन्द्वैतीयीकम् । अथ प्रकृतश्चातुरर्थिकम् । **राजश्वशुराद्यत्** ॥ राजन्शब्दात् श्वशुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिञोरपवादः । **राज्ञो जातावेवेति** ॥ जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः । **ये चाभावकर्मणोः** ॥ अनिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति । अङ्गाधिकारलब्धप्रत्ययो यकारेण विशिष्यते । तदादिविधिः । तदाह । **यादाविति** ॥ **राजन्य इति** ॥ क्षत्रियात् क्षत्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो राजन्य इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **शूद्रादाविति** ॥ क्षत्रियात् शूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायाम् उत्पन्न इत्यर्थः । **राजन इति** ॥ अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते । **अन्** ॥ 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणित्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च । तदाह । **अणीति** ॥ **राज्यमिति** ॥ 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । टिलोपः । **संयोगादिश्च** ॥ **इन् प्रकृत्येति** ॥ 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **चक्रिणोऽपत्यश्चाक्रिण इति** ॥ 'इनण्यनपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति

११५७। न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः। (६-४-१७०)

मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि। भाद्रसामः। 'मपूर्वः' किम्। सौत्वनः। 'अपत्ये' किम्। चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः। 'अवर्मणः' किम्। चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः। 'वा हितनाम्न इति वाच्यम्' (वा ४२१५)। हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः-हैतनामनः।

११५८। ब्राह्मो जातौ। (६-४-१७१)

योगविभागोऽत्र कर्तव्यः। 'ब्राह्मः' इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि। ब्राह्मं हविः। ततो जातौ। अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात्। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। 'अपत्ये' किम्। ब्राह्मी ओषधिः।

११५९। औक्षमनपत्ये। (६-४-१७३)

अणि टिलोपो निपात्यते। औक्षम् पदम्। 'अनपत्ये' किम्। उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः।

पर्युदासादप्राप्तिः। **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः**॥ **भाद्रसाम इति**॥ भद्रसाम्नोऽपत्यमिति विग्रहः। अणि टिलोपः। अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः। **सौत्वन इति**॥ सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः। मपूर्वत्वाभावात्प्रकृतिभावः। **चार्मण इति**॥ 'परिवृतो रथः' इत्यणि टिलोपः। अणः आपत्यत्वाभावात्प्रकृतिभावः। **वा हितनाम्न इति**॥ 'न मपूर्वः' इति प्रतिषेध इति शेषः। **ब्राह्मोऽजातौ**॥ ब्रह्मन्शब्दादपत्ये अणि 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति प्रकृतिभावनिषेधो जातावेवेत्यर्थः फलति। तथा सति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इति जातिविशेषे न सिध्येत्। 'न मपूर्वः' इति प्रकृतिभावनिषेधे सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य दुर्वारत्वात्। किञ्च ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्मं हविरिति न सिध्येत्। न मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधस्य जातावेवेति नियमितत्वेन अनिति प्रकृतिभावाट्टिलोपासम्भवात्। अत आह। **योगविभाग इति**॥ ब्राह्मः इत्येकं सूत्रम्। तत्र 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अनपत्येऽणीत्यनुवर्तते। तदाह। **ब्राह्म इति**॥ **निपात्यते अनपत्येऽणीति**॥ तथाच ब्रह्मन्शब्दादनपत्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेष्टिलोपः फलित इति मत्वोदाहरति। **ब्राह्मं हविरिति**॥ ब्रह्म देवता अस्येति विग्रहः। 'सास्य देवता' इत्यण्। **ततो जातावितिः**॥ ततः ब्राह्म इति सूत्रात्पृथगेव जातावितिं सूत्रङ्कर्तव्यमित्यर्थः। इह 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति सूत्रादपत्ये इति नेति चानुवर्तते। 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च। तदाह। **अपत्ये जातावितिः**॥ **ब्राह्मण इति**॥ ब्रह्मणः सकाशात्सजातीयायाम्भार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः। योगविभागस्त्वयम्भाष्ये स्पष्टः। **औक्षम्**॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे। **अणि टिलोपो निपात्यते इति**॥ 'अन्' इति प्रकृतिभावापवाद इति भावः। **औक्षमिति**॥ अपत्येऽणि टिलोपाभावे अल्लोप इति भावः। ननु प्रकृतिभावादल्लोपो

११६० । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । (६-४-१३५)

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । 'षपूर्व–' इति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । 'अणि' किम् । ताक्षण्यः ।

११६१ । क्षत्राद्धः । (४-१-१३८)

क्षत्रियः 'जातौ' इत्येव । क्षात्त्रिरन्यः ।

११६२ । कुलात्खः । (४-१-१३९)

कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात् इति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ।

११६३ । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ । (४-१-१४०)

'कुलात्' इत्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । 'पद' ग्रहणं किम् । बहुकुल्यः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः ।

११६४ । महाकुलादञ्खञौ । (४-१-१४१)

'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः—माहाकुलीनः—महाकुलीनः ।

न स्यादत आह । **षपूर्वहन्** ॥ 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह । **षपूर्व इति ॥ ताक्ष्ण इति** ॥ 'तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानम्' इति कारिलक्षणस्यापवादोऽण् । **ताक्षण्य इति** ॥ 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यः । **क्षत्राद्धः** ॥ अपत्ये इति शेषः । **क्षत्त्रिय इति** ॥ घस्य इयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **क्षात्त्रिरन्य इति** ॥ क्षत्त्राच्छूद्रादावुत्पन्न इत्यर्थः । **कुलात्खः** ॥ अपत्ये इति शेषः । **कुलीन इति** ॥ खस्य ईनादेजः । ननु 'समासप्रत्ययविधौ' इति तदन्तविधिनिषेधात् महाकुलीन इति कथमित्यत आह । **तदन्तादपीति ॥ आढ्यकुलीन इति** ॥ अढ्यकुलशब्दात्कर्मधारयात्खः कुले आढ्यत्वप्रतीतिरत्र फलम् । कुलीनशब्देन कर्मधारये तु तदप्रतीतिरिति भेदः । **अपूर्वपदादन्यतरस्याम्** ॥ **कुलादित्येवेति** ॥ पूर्वपदरहितात् कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः । **पक्षे ख इति** ॥ यड्ढकञोरभावपक्षे इत्यर्थः । **बहुकुल्य इति** ॥ 'विभाषा सुपः' इति बहुच्प्रत्ययो न पदम् । अतः पूर्वपदरहितत्वात् यड्ढकञ्खा भवन्त्येवेत्यर्थः । **महाकुलादञ्खञौ** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ अन्यथा महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः 'पीलाया वा' इत्यत्रोक्तत्वात्पूर्वसूत्रोक्तः खो न स्यादिति भावः । तदाह । **पक्षे खः इति** ॥ तथा सति

११६५ । दुष्कुलाड्ढक् । (४-१-१४२)

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः—दुष्कुलीनः ।

११६६ । स्वसुश्छः । (४-१-१४३)

स्वस्रीयः ।

११६७ । भ्रातुर्व्यच्च । (४-१-१४४)

चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रात्रीयः ।

११६८ । व्यन्सपत्ने । (४-१-१४५)

भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति तूपचारात् ।

११६९ । रेवत्यादिभ्यष्ठक् । (४-१-१४६)

११७० । ठस्येकः । (७-३-५०)

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ।

११७१ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । (४-१-१४७)

आदिवृद्धिर्नेति भावः । **दुष्कुलाड्ढक्** ॥ **पूर्ववदिति** ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **स्वसुश्छः** ॥ अपत्ये इति शेषः । **स्वस्रीय इति** ॥ छस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण् । **भ्रातुर्व्यच्च** ॥ तकारः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरार्थ इति बोध्यम् । **व्यन् सपत्ने** ॥ **अपत्ये इति** ॥ प्रत्ययेनापत्यमुच्यते । भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः । तथाच "भ्रातृशब्दोत्तरत्वे व्यन्प्रत्ययार्थः शत्रुः" इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति कथम् । पाप्मनोऽपत्यत्वाभावादित्यत आह । **'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति तूपचारादिति** ॥ हिंसकत्वगुणयोगाल्लाक्षणिक इत्यर्थः । **रेवत्यादिभ्यष्ठक्** ॥ अपत्ये इति शेषः । ढगाद्यपवादः । **ठस्येकः** ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतम्पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाह । **अङ्गात्परस्य ठस्येति** ॥ ठकारस्येत्यर्थः । **रैवतिक इति** ॥ रेवत्याः अपत्यमिति विग्रहः । ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ठकारस्य इकः अदन्त आदेशः । अङ्गात्किम् । कर्मठः इत्यत्र ठकारस्य न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गसम्बन्धिठस्येति व्याख्याने कर्मठः इत्यत्र सुपं प्रति कर्मठशब्दस्याङ्गत्वात्तदीयठस्य इयादेशमाशङ्क्य अङ्गसंज्ञानिमित्तं यष्ठकारस्तस्येको भवति, तादृशश्च ठकारः प्रत्यय एव भवति, नचेह ठकारः प्रत्यय इति समाहितम् । ततश्च ठकि अकार उच्चारणार्थः, ठकार एव प्रत्ययः इति विज्ञायते । "ठस्येति सङ्घातग्रहणम्" इत्यपि भाष्ये स्थितम् । अस्मिन्पक्षे ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, सङ्घात एव प्रत्ययः, इकादेशे अकार उच्चारणार्थ एवेत्यलम् । **गोत्रस्त्रियाः** ॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गः—गार्गिको वा जाल्मः । 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपः । 'आपत्यस्य—' (सू १०८२) इति यलोपः ।

११७२ । वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् । (४-१-१४८)

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम् । भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ।

११७३ । फेश्छ च । (४-१-१४९)

फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक्च कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात्फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । 'कुत्सने' किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो 'ण्यक्षत्रिय—' (सू १२७६) इति लुक् । 'सौवीर—' इति किम् । तैकायनिः ।

ण इति लुप्तप्रथमाकम् । चात् ठगनुकृष्यते । तदाह । **गोत्रं या स्त्री इत्यादिना** ॥ **सामर्थ्यादिति** ॥ 'एको गोत्रे' इति नियमादिति भावः । **गार्ग्या अपत्यमिति** ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी । 'गर्गादिभ्यः' इति यञ् । 'यञश्च' इति ङीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपः । गार्ग्याः अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् । यद्यपि णप्रत्यये ठक इकादेशे च 'यस्येति च' इति लोपे गार्गः गार्गिकः इति सिद्ध्यति । तथापि वस्तुस्थितिमाह । **पुंवद्भावादिति** ॥ 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे सति ङीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्णटकावित्यर्थः । 'नच वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवत्त्वनिषेधश्शङ्क्यः । सौत्रस्यैवायन्निषेधः नतु 'भस्याढे' इति वार्तिकस्येत्युक्तत्वात् । 'भस्याढे' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते प्रवृत्तिमभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादि युक्तम् । तच्च समूहाधिकारे 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । स्त्रियाः किम् । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । प्रकरणादिगम्या कुत्सा । गोत्रेति किं, कारिकेयः । णस्य णित्त्वन्तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायन इत्यत्र वृद्ध्यर्थः । **वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु** ॥ पूर्वसूत्राद्गोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । तदाह । **वृद्धादिति** ॥ 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति वृद्धिसंज्ञकादित्यर्थः । ठग्ग्रहणं णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । **भागवित्तेरिति** ॥ भगवित्तस्य सौवीरज्ञोत्रापत्यम्भागवित्ति', तस्यापत्य युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक इति रूपमित्यर्थः । **पक्षे फगिति** ॥ 'यञिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः । **फेश्छ च** ॥ छेति लुप्तप्रथमाकम् । **यमुन्दस्येति** ॥ यमुन्दो नाम सुवीरदेशे कश्चित् । **यामुन्दायनिरिति** ॥ यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सनाभावात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति तस्य लुगित्यर्थः । सौवीरेषु किम् । **तैकायनिरिति** ॥ तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे असौवीरत्वात् छठगभावे

११७४। फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ। (४-१-१५०)

सौवीरेषु। 'नेह यथासङ्ख्यम्' 'अल्पाच्तरस्य परनिपातालिङ्गात्' इति वृत्तिकारः। भाष्ये तु 'यथासङ्ख्यमेव' इति स्थितम्। फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः। मैमतः—मैमतायनिः।

११७५। कुर्वादिभ्यो ण्यः। (४-१-१५१)

अपत्ये। कौरव्या ब्राह्मणाः। वावदूक्याः। 'सम्राजः क्षत्त्रिये' (ग सू ७५)। साम्राज्यः—साम्राजोऽन्यः।

११७६। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च। (४-१-१५२)

एभ्यो ण्यः। 'एति संज्ञायाम्–' (सू १०२३) इति सस्य षः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी, तस्मात् तान्तुवाय्यः। कौम्भकार्यः। नापित्यः।

११७७। उदीचामिञ्। (४-१-१५३)

'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'ण्यक्षत्त्रिय' इति तस्य लुगिति भावः। **फाण्टाहृति॥ सौवीरेष्विति॥** शेषपूरणमिदम्। सौवीरगोत्रादित्यर्थः। फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः, अत इञ्। तस्यापत्यं युवेति विग्रहः। **मैमत इति॥** मिमतस्यापत्यमिति विग्रहः। मिमतशब्दे सौवीरगोत्रादिति न सम्बध्यते। व्याख्यानाद्गोत्रत्वाभावाच्चेति भावः। **कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ अपत्ये इति॥** शेषपूरणमिदम्। सौवीरेष्विति निवृत्तम्। **कौरव्याः ब्राह्मणा इति॥** कुरुर्नाम कश्चिद्ब्राह्मणः। तस्यापत्यानीति विग्रहः। ण्यप्रत्यये ओर्गुणे अवादेशः, आदिवृद्धिः। यस्तु 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यो वक्ष्यते, तस्य तद्राजत्वात् बहुषु लुकि कुरवः, क्षत्त्रियाः इति भवति। एतत्सूचनार्थमेव बहुवचनं, ब्राह्मणा इति विशेष्यञ्चोदाहृतम्। **वावदूक्याः इति॥** वावदूकस्यापत्यानीति विग्रहः। **सम्राजः क्षत्त्रिये इति॥** कुर्वादिगणसूत्रम्। अपत्ये इति शेषः। क्षत्त्रिय एवेति नियमार्थमिदम्। **साम्राजोऽन्य इति॥** सम्राजः शूद्रादौ उत्पन्न इत्यर्थः। **सेनान्त॥ एभ्य इति॥** सेनान्तलक्षणकारिभ्य इत्यर्थः। अकुर्वादित्वाद्वचनम्। **हारिषेण्य इति॥** हरिषेणो नाम कश्चित्। 'एति संज्ञायाम्' इति षत्वम्। तस्यासिद्धत्वात्सेनान्तत्वाण्ण्यः। **लाक्षण्य इति॥** लक्षणमस्यास्तीति लक्षणः, अर्शआद्यच्, तस्यापत्यमिति विग्रहः। कारिपदं व्याचष्टे। **कारिः शिल्पीति॥ तस्मादिति॥** कारिविशेषवाचिनो ण्ये सतीत्यर्थः। **तान्तुवाय्य इति॥** तन्तुवायस्यापत्यमिति विग्रहः। **कौम्भकार्य इति॥** कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः। **नापित्य इति॥** नापितस्यापत्यमिति विग्रहः। **उदीचामिञ्॥** सेनान्तलक्षणकारिभ्यः इञ्

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापितायनिः । 'तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानम्' (वा २५४०) । 'षपूर्व–' (सू ११६०) इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः ।

११७८ । तिकादिभ्यः फिञ् । (४-१-१५४)

तैकायनिः ।

११७९ । कौसल्यकार्मार्याभ्यां च । (४-१-१५५)

अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः । 'छागवृषयोरपि' (वा २६४३) । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ।

११८० । अणो द्व्यचः । (४-१-१५६)

अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । 'अणः' इति किम् । दाक्षायणः । 'द्व्यचः' किम् । औपगविः । 'त्यदादीनां फिञ्वा' (वा ५०५०) । त्यादायनिः–(त्यादः) ।

स्यादुदीचाम्मते इत्यर्थः । **नापितात्तु परत्वात् फिञेवेति** ॥ उदीचां वृद्धादित्यनेनेति शेषः । **तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानमिति** ॥ उदीचां मते इति शेषः । **ताक्ष्ण इति** ॥ अनि प्रकृतिभावान्न टिलोपः । अल्लोपस्तु 'षपूर्वहन्' इति वचनाद्भवति । **पक्षे ताक्षण्य इति** ॥ प्राचामिति कारित्वलक्षणो ण्य इत्यर्थः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **तिकादिभ्यः फिञ्** ॥ इञोऽपवादः । **तैकायनिरिति** ॥ फिञि आयन्नादेशः । **कौसल्य** ॥ **परमप्रकृतेरेवेति** ॥ कोसलकर्माराभ्याम्फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमेतत् । **छागवृषयोरपीति** ॥ फिञ्, तस्य युट्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । **अणो द्व्यचः** ॥ **अपत्ये फिञिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । द्व्यचः अण्प्रत्ययान्तादपत्ये फिञित्यर्थः । **कार्त्रायणिरिति** ॥ कर्तुः छात्रः कार्त्रः, 'तस्येदम्' इत्यण् । कार्त्रस्यापत्यङ्कार्त्रायणिः । फिञि आयन्नादेशे णत्वम् । **दाक्षायण इति** ॥ दक्षस्यापत्यन्दाक्षिः । अत इञ् । दाक्षेरपत्यन्दाक्षायणः । 'यञिञोश्च' इति फक् । अदन्तत्वाभावान्न फिञिति भावः । **औपगविरिति** ॥ उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । तस्यापत्यमौपगविः युवा । द्व्यच्त्वाभावान्न फिञिति भावः । कर्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठात् ण्य एवेति बोध्यम् । **त्यदादीनां फिञ्वेति** ॥ वाच्य इति शेषः । **त्यादायनिरिति** ॥ 'त्यादः' इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते । तत्तु प्रामादिकम् । 'त्यदादीनि च' इति त्यदादीनां वृद्धत्वात् 'उदीचां वृद्धात्'

---

१. काशिकानुरोध्यप्यय पाठो व्यर्थ एव । त्यदादीनां वृद्धत्वे 'उदीचाम्–' इत्युत्तरसूत्रेण रूपद्वयसिद्धेः । भाष्यानुक्तत्वाच्च ॥

११८१ । उदीचां वृद्धादगोत्रात् । (४-१-१५७)

आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु आम्रगुप्तिः । 'वृद्धात्' किम् । दाक्षिः । 'अगोत्रात्' किम् । औपगविः ।

११८२ । वाकिनादीनां कुक्च । (४-१-१५८)

अपत्ये फिञ्वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः—वाकिनिः ।

११८३ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । (४-१-१५९)

अस्माद्वा फिञ्सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

११८४ । प्राचामवृद्धात्फिन्बहुळम् । (४-१-१६०)

ग्लुचुकायनिः ।

११८५ । मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च । (४-१-१६१)

समुदायार्थो जातिः । मानुषः—मनुष्यः ।

११८६ । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । (४-१-१६८)

इत्येव सिद्धेः, भाष्ये अस्य वार्तिकस्य अदर्शनाच्च । **उदीचां वृद्धादगोत्रात्** ॥ वृद्धसंज्ञकात् अगोत्रप्रत्ययान्तात्फिञ् स्यात् उदीचाम्मते इत्यर्थः । **आम्रगुप्तायनिरिति** ॥ आम्रगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः । **प्राचां त्विति** ॥ मते इति शेषः । आम्रगुप्तिः । अत इञ् । **औपगविरिति** ॥ उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः । औपगवस्य गोत्रत्वात्ततो यूनि फिञभावे इञेवेति भावः । **वाकिनादीनाम्** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **अपत्ये फिञ्वेति** ॥ चकारादुदीचामिति फिञिति चानुवर्तते इति भावः । तथाच वाकिनादिभ्यः फिञ् वा स्यात्, प्रकृतीनाङ्कुगागमश्चेति फलितम् । **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्** ॥ स्पष्टम् । **प्राचामवृद्धात्** ॥ अवृद्धसंज्ञकात् अपत्ये बहुळम्फिन् स्यादित्यर्थः । प्राचाङ्ग्रहणम्पूजार्थम् । **ग्लुचुकायनिरिति** ॥ ग्लुचुकस्यापत्यमिति विग्रहः । अवृद्धात्किम् । राजदन्तिः । बहुळग्रहणान्नेह । दाक्षिः । **मनोर्जातौ** ॥ मनुशब्दात् अञ् यत् एतौ प्रत्ययौ स्तः, तयोष्षुगागमश्चेत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः । तदाह । **समुदायार्थो जातिरिति** ॥ नात्रापत्यग्रहणं सम्बध्यते इति भावः । अन्यथा मानुषा इत्यत्र 'यञञोश्च' इति लुक् स्यादिति बोध्यम् । **जनपदशब्दात्** ॥ जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः क्षत्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितमाह । **जनपदक्षत्रिययोरिति** ॥ **ऐक्ष्वाक इति** ॥ इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अञ्, अणोऽपवादः

जनपदक्षत्त्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । 'दाण्डिनायन–' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । 'क्षत्त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' (वा २६६९) । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । 'पूरोरण्वक्तव्यः' (वा २६७०) । पौरवः । 'पाण्डोर्ड्यण्' (वा २६७१) । पाण्ड्यः ।

११८७ । साल्वेयगान्धारिभ्यां च । (४-१-१६९)

आभ्यामपत्येऽञ् । 'वृद्धेत्–' (सू ११८९) इति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

११८८ । द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । (४-१-१७०)

अञोऽपवादः । द्व्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

स्वरे विशेषः । ओर्गुणम्बाधित्वा 'दाण्डिनायन' इति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेर्लोपः । **ऐक्ष्वाकाविति** ॥ बहुवचने तु लुग्वक्ष्यते इति भावः । **क्षत्त्रियसमानेति** ॥ क्षत्त्रियवाचकशब्देन समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात् षष्ठ्यन्तात् राजन्यर्थे अपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थकथनपरमित्याह । **तद्राजमिति** ॥ जनपदशब्दादित्यादिविहितानामञादीनान्तद्राजसंज्ञा विहिता 'ते तद्राजाः' इति । प्रत्ययानान्तद्राजत्वन्तद्वाचकत्वाद्गौणम् । एवञ्च तद्राजवाचकास्तद्राजाः इत्यन्वर्थसञ्ज्ञैषा, नतु टिघुभादिवदवयवार्थरहिता । तथाच अञादिप्रत्ययानान्तद्राजसंज्ञकानां राजवाचकत्वमपि विज्ञायते इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः । **पञ्चालानामिति** ॥ बहुवचनान्तमिदं देशविशेषनाम । भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात् । 'द्व्यञ्मगध' इत्यत्र भाष्ये 'नैषो नाम जनपदः' इति दर्शनाद्देशवाचिनोऽप्येकवचनमिति ज्ञेयम् । जनपदशब्दादिति किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । अणेव, तद्राजत्वाभावाद्बहुत्वे न लुक् । द्रौह्यवाः । क्षत्त्रियादिति किम् । पञ्चालो नाम कश्चिद्ब्राह्मणः । तस्यापत्यम्पाञ्चालिः । वैदेहिः । **पूरोरणिति** ॥ पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं **वचनम्** । देशवाचित्वे तु 'द्व्यञ्मगध' इत्येव सिद्धम् । **पाण्डोर्ड्यणिति** ॥ वाच्य इति शेषः । इह श्वेतगुणवाचिनो युधिष्ठिरपितृवाचिनश्च पाण्डोर्न ग्रहणम् । जनपदादित्युक्तेः । तस्य च पाण्डुदेशाधिपतिराजत्वाभावात् । **पाण्ड्य इति** ॥ पाण्डोरपत्यं पाण्डुदेशस्य राजा वेत्यर्थः । **साल्वेय** ॥ ननु साल्वेयगान्धारिशब्दौ अव्युत्पन्नौ देशक्षत्त्रियोभयवाचिनौ, ताभ्याञ्जनपदशब्दादिञि सिद्धे किमर्थमित्यत आह । **वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवाद इति** ॥ **द्व्यञ्मगध** ॥ **अञोऽपवाद इति** ॥ जनपदशब्दादिति विहितस्याञोऽपवाद इत्यर्थः ।

११८९। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। (४-१-१७१)

वृद्धात्। आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इत्। आवन्त्यः। कौन्त्यः। कौसल्यः। अजादस्यापत्यमाजाद्यः।

११९०। कुरुनादिभ्यो ण्यः। (४-१-१७२)

कौरव्यः। नैषध्यः। 'स नैषधस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु शैषिकोऽण्।

११९१। साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। (४-१-१७३)

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ्। अञोऽपवादः। औदुम्बरिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। राजन्यप्येवम्।

११९२। ते तद्राजाः। (४-१-१७४)

अञादय एतत्संज्ञाः स्युः।

११९३। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्। (२-४-६२)

'द्व्यचः' इति उदाह्रियते इति शेषः। अङ्ग, वङ्ग, सुह्म इत्येते द्व्यचः देशक्षत्रियवाचिनः। अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः। **तस्य राजन्यप्येवमिति** ॥ अङ्गादिदेशस्य राजेति विग्रहः। **वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्** ॥ जनपदक्षत्रियोभयवाचकाद्वृद्धसंज्ञकात् इदन्तात् कोसलात् अजादाच्चापत्ये ञ्यङित्यर्थः। **वृद्धादिति** ॥ उदाह्रियते इत्यर्थः। **आम्बष्ठ्यः। सौवीर्य इति** ॥ आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदक्षत्रियोभयवाचकौ। **इदिति** ॥ इदन्तोदाहरणसूचनमिदम्। **आवन्त्य इति** ॥ अवन्तिशब्दो देशे राजनि च। **कौसल्य इति** ॥ कोसलशब्दो देशे राजनि च। **अजादस्यापत्यमिति** ॥ राजवाचकत्वे विग्रहोऽयम्। देशवाचकत्वे तु अजादानां राजेति विग्रहः। **कुरुनादिभ्यो ण्यः** ॥ कुरुशब्दात् नकारादिभ्यश्च जनपदक्षत्रियवाचकेभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यः स्यादित्यर्थः। **कौरव्य इति** ॥ कुरोरपत्यं कुरूणां राजेति वा विग्रहः। **नैषध्य इति** ॥ निषधशब्दो देशे राजनि च। **शैषिक इति** ॥ तस्येदमित्यनेनेति शेषः। **साल्वावयव** ॥ **उदुम्बरादय इति** ॥ "उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धाराः। भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥" इति प्रसिद्धिः। 'द्व्यञ् मगध' इति भाष्ये तु बुध आजमीड अजक्रन्दा अपि गृहीताः। **ते तद्राजाः** ॥ ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याद्यारभ्य विहिता अञादयः परामृश्यन्ते। तदाह। **अञादय इति** ॥ **तद्राजस्य** ॥ 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। तेनेत्यनन्तरं कृते बहुत्वे

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतबहुत्वे न तु स्त्रियाम्। इक्ष्वाकवः। पञ्चालाः इत्यादि। कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः,' 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः' इति च। कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवः इति समाधेयम्। 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये,' 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया।

११९४। कम्बोजाल्लुक्। (४-१-१७५)

अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोजः। कम्बोजौ। 'कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा २६७४)। चोलः। शकः। द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक्। केरलः। यवनः। अञो लुक्। 'कम्बोजाः समरे' इति पाठः सुगमः। दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः। 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' (सू १४७३) इत्यण्।

११९५। स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च। (४-१-१७६)

इत्यध्याहार्यः। तदाह। **बहुष्विति** ॥ **तदर्थकृतबहुत्वे इति** ॥ अञादिप्रत्ययान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः। तेनेति किम्। प्रियो वाङ्गो येषान्ते प्रियवाङ्गाः इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वात्। वाङ्गशब्दात्परस्य न लुक्। यद्यपि वर्तिपदार्थविशिष्टान्यपदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति। तथापि अञ्प्रत्ययान्तार्थे वाङ्गमात्रावगतन्न भवतीति न लुक्। एतदर्थमेवकारग्रहणम्। **इक्ष्वाकवः। पञ्चाला इति** ॥ 'जनपदशब्दात्' इति विहितस्य अञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः। **इत्यादीति** ॥ अङ्गाः वङ्गाः इत्यादि बोध्यम्। **कथं तर्हीति** ॥ कौरव्या इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य पाण्ड्य इत्यत्र ड्यण्प्रत्ययस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः। **साधव इतीति** ॥ कौरव्यशब्दात् पाण्ड्यशब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावान्न लुगित्यर्थः। ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु तस्य लुगित्याशङ्क्य परिहरति। **रघूणामिति** ॥ **लक्षणयेति** ॥ प्रयोग इति शेषः। ततश्च नेदमपत्यप्रत्ययान्तमिति भावः। लक्षणाबीजन्तु रघुयदुसमानवृत्तिकत्वं बोध्यम्। **कम्बोजाल्लुक्** ॥ तद्राज इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। कम्बोजात्परस्य तद्राजस्य लुक् स्यादित्यर्थः। अबहुत्वार्थं सूत्रम्। तदाह। **कम्बोजः। कम्बोजाविति** ॥ जनपदशब्दादिति विहितस्य अञो लुक्। **चोलश्शक इति** ॥ चोलशकौ देशविशेषौ राजविशेषौ च। **द्व्यज्लक्षणस्येति** ॥ 'द्व्यञ्मगध' इति विहितस्येत्यर्थः। **केरळ इति** ॥ केरळयवनशब्दौ देशराजोभयवाचिनौ। **अञो लुगिति** ॥ जनपदशब्दादिति विहितस्येति शेषः। ननु काम्बोज इति कथं, लुक्प्रसङ्गादित्यत आह। **कम्बोजाः समरे इति** ॥ **दीर्घपाठे त्विति** ॥ अचाम्मध्ये आदेरचो दीर्घभूतस्य पाठे त्वित्यर्थः। **अभिजन इति** ॥ यत्र पूर्वमुषितं सोऽभिजनः इत्यग्रे वक्ष्यति। **सिन्धुतक्षेति** ॥ सिन्ध्वादौ कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः। **स्त्रियामवन्ति** ॥

तद्राजस्य लुक्स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ।

११९६ । अतश्च । (४-१-१७७)

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात् । शूरसेनी । मद्री । कथं 'माद्रीसुतौ' इति । 'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ।

११९७ । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । (४-१-१७८)

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । 'युधा' 'शुक्रा' आभ्यां 'द्व्यचः' (सू ११२४) इति ढक् । ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' (सू २०७०) इत्यञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञः–' (सू ५२७) इति ङीन् । 'अतश्च' (सू ११९६) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

११९८ । अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । (४-१-७८)

अवन्ती । कुन्तीति ॥ अवन्तेः कुन्तेश्चापत्यं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः । 'वृद्धेत्कोसल' इति ञ्यङोऽनेन लुकि 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । **कुरूरिति ॥** 'कुरुनादिभ्यः' इति ण्यस्य लुक् । **अतश्च ॥ तद्राजस्याकारस्येति ॥** अत इति तद्राजविशेषणम् । तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः । **शूरसेनीति ॥** अञो लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वात् ङीष् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न । ङीष्विधेरङ्गकार्यत्वाभावात् । एवं मद्री । **न प्राच्य ॥ एभ्य इति ॥** प्राच्येभ्यः भर्गादिभ्यः यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । **एते प्राच्या इति ॥** क्षत्रिया इति शेषः । यथायथं अञः अणश्च लुक् । भर्गादीनुदाहरति । **भार्गी, कारूशी, कैकेयीति ॥ जन्यजनकभावेति ॥** अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यत्रोक्तम् । अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधं दर्शयितुमाह । **युधा, शुक्रा इत्यादिना ॥ ढगिति ॥** युधाया अपत्यं शुक्राया अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धिः । यौधेयशब्दात् शौक्रेयशब्दाच्च 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पाञ्चमिके अञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'अतश्च' इति लुकि सत्यपि 'टिड्ढ' इति ङीपि यौधेयी शौक्रेयीति सिद्धेरिह यौधेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह । **अतश्चेति लुकि त्विति ॥ उदात्तनिवृत्तीति ॥** 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यात् । सिद्धान्ते त्वञन्तत्वात् ङीनि आद्युदात्तत्वमिति भावः । **अणिञोः ॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तममिति ॥** तथा भाष्यादिति भावः । **तस्य समीपमुपोत्तममिति ॥** सामीप्येऽव्ययीभाव इति भावः । गुरु उपोत्तमम् उत्तमसमीपवर्ति ययोरिति विग्रहः । प्रातिपदिकादित्यधिकृतं षष्ठीद्विवचनेन विपरिणम्यते । उपोत्तमगुरुवर्णकयोः प्रातिपदिकयोरिति

त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपमुपोत्तमम्। गोत्रे यावणिञौ विहिता-वनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) इत्यणिञोरेव। षङावितौ। 'यङश्चाप्' (सू ५२८)। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या। वाराह्या। 'अनार्षयोः' किम्। वासिष्ठी। वैश्वामित्री। 'गुरूपोत्तमयोः' किम्। औपगवी। जातिलक्षणो ङीष्। 'गोत्रे' किम्। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री।

११९९। गोत्रावयवात्। (४-१-७९)

गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः। पौणिक्या। भौणिक्या।

लभ्यते। 'अणिञोः' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिञन्तयोर्ग्रहणम्। गोत्रे इत्येतत् अणिञोरन्वेति। ऋषेरविहितौ अनार्षौ। इदमपि अणिञोर्विशेषणम्। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह। **गोत्रे यावणिञावित्यादिना॥ आदेशः स्यादिति॥** स्थानषष्ठीनिर्देशादादेशत्वलाभः। ननु अणिञन्तयोः ष्यङादेशोऽयमनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यादित्यत आह। **निर्दिश्यमानस्येति॥** तथा च अणिञोरेवायमादेश इति भावः। 'ङिच्च' इत्यन्तादेश इति न युक्तम्। ङित्त्वस्य ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादौ चरितार्थत्वात्। **कुमुदगन्धेरिति॥** कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च' इति बहुव्रीहिः। पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च। 'उपमानाच्च' इति इत्त्वम्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहे अण्। 'यस्येति च' इति इकारलोपः, आदिवृद्धिः, कौमुदगन्धशब्दः, तत्र यकारादणोऽकार उत्तमः, तत्समीपवर्ती गुरु. गकारादकारः। 'संयोगे गुरु' इत्युक्तेः। नचानुस्वारधकारव्यवहितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वङ्गकारादकारस्येति वाच्यम्। 'येन नाव्यवधानन्तेन व्यवहितेऽपि' इति न्यायेन हला व्यवधानस्यादोषत्वात्। नह्यणि परे अव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति। एवञ्च गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकङ्कौमुदगन्धेत्यणन्तं, तदवयवस्य अणः ष्यङादेशे 'यङश्चाप्' इति चापि कौमुदगन्ध्याशब्द इत्यर्थः। इञन्तस्योदाहरति। **वाराह्येति॥** वराहस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः। अत इञ्, अकारलोपः, वाराहिशब्दः। तत्र इकार उत्तमः। रेफादाकार उत्तमसमीपवर्ती गुरुः। इञ्, इकारस्य ष्यङादेशः, चाबिति भावः। **वासिष्ठी। वैश्वामित्रीति॥** ऋष्यणन्तावेतौ। **औपगवीति॥** अणन्तत्वेऽपि गुरूपोत्तमत्वाभावान्न ष्यङ्। **जातिलक्षण इति॥** "गोत्रञ्च चरणैः सह" इति जातित्वम्। **आहिच्छत्रीति॥** जातार्थे अणयं, नतु गोत्र इति न ष्यङ्। नच ष्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयते इति वाच्यम्। तथा सति उदमेयस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहे अत इञि ष्यङि चापि औदमेय्या, तस्याः अपत्यं औदमेयेयः इति न सिध्येम्। अस्यापत्यप्रत्ययत्वाभावेन यलोपाप्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये। **गोत्रावयवात्॥** गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे। **गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति॥** गोत्रङ्कुलम् अभिमतं प्रख्यातं याभिरिति विग्रहः। कुलप्रख्यातिकृत

१२०० । क्रौड्यादिभ्यश्च । (४-१-८०)

स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञन्तार्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । 'सूत युवत्याम्' (ग सू ५५) सूत्या । 'भोज क्षत्रिये' (ग सू ५६) । भोज्या ।

१२०१ । दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । (४-१-८१)

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदम्, गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्य—' (सू ५२०) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या–दैवयज्ञी । इत्यादि ।

इति अपत्याधिकारप्रकरणम् ।

इत्यर्थः । कुलव्यपदेशकृतः इति यावत् । तदाह । **कुलाख्या इति** ॥ कुलम् आख्यायते व्यपदिश्यते आभिरिति कुलाख्या । कुलनामानीत्यर्थः । पुणिकादिशब्दैर्हि कुलं व्यपदिश्यते । पुणिकाः वयं, भुणिकाः वयमित्यादि । अवपूर्वकात् 'यु मिश्रणे' इति धातोरुपसर्गवशेन प्रख्यात्यर्थकात् पचाद्यचि अवयवशब्दः । कुलस्यावयवः प्रख्यापकशब्दः कुलावयव इति लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अगुरूपोत्तमार्थः इति** ॥ गोत्रादवयुतं मिश्रितम् अनन्तरापत्यन्तदर्थमित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च पूर्वसूत्रे अपत्याधिकारबहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव 'गोत्रङ्गृह्यते' इति भाष्यस्वरसः । **पौणिक्येति** ॥ पुणिकस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङि चाप् । एवम्भौणिक्या मनुष्यनामत्वे तन्नामिकाणः ष्यङ् । **क्रौड्यादिभ्यश्च** ॥ "प्रत्ययविधिः" इति भाष्योक्तम्पक्षान्तरमाश्रित्य आह । **ष्यङ्प्रत्यय इति** ॥ पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञन्तार्थश्चेति** ॥ **क्रौड्येति** ॥ क्रोडस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात्ष्यङ्, चाप् । इह 'त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमम्' इत्युक्तेनागुरूपोत्तमत्व, मनुष्यनामत्वेत्वण् । भौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तः । तस्य अनणिञन्तत्वेऽपि ष्यङ् । **सूत युवत्यामिति** ॥ गणसूत्रमिदम् । सूतशब्दो युवत्यां ष्यङं लभत इत्यर्थः । **सूत्येति** ॥ प्राप्तयौवनेत्यर्थः । जातौ तु सूतीत्येव । **भोज क्षत्त्रिये** ॥ इदमपि गणसूत्रम् । **दैवयज्ञि** ॥ **अगोत्रार्थमिति** ॥ अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः । **प्रवर्तते इति** ॥ विकल्प इति शेषः । **पक्षे इति** ॥ ष्यङभावपक्षे इत्यर्थः । **दैवयज्ञीति** ॥ देवयज्ञस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात्ष्यङ्विकल्पः । **इत्यादीति** ॥ शुचिवृक्षस्यापत्यं स्त्री शौचिवृक्ष्या–शौचिवृक्षी । सत्यमुग्रः निपतनान्मुम् । सत्यमुग्रस्यापत्यं स्त्री सात्यमुग्र्या–सात्यमुग्री । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । निपातनादेत्त्वम् । काण्डेविद्धस्यापत्यं स्त्री काण्डेविध्या–काण्डेविद्धी । कर्णेविद्धीति पाठान्तरम् ।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

१२०२ । तेन रक्तं रागात् । (४-२-१)

रज्यतेऽनेनेति रागः, कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । 'रागात्' किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

१२०३ । लाक्षारोचनाट्ठक् । (४-२-१)

लाक्षिकः । रौचनिकः । 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्' (वा २६७९) । शाकलिकः । कार्दमिकः । 'आभ्यामणपि' इति वृत्तिः । शाकलः । कार्दमः । 'नील्या अन्' (वा २६८०) । नील्या रक्तं नीलम् । 'पीतात्कन्' (वा २६८१) । पीतकम् । 'हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्' (वा २६८२) । हारिद्रम् । माहारजनम् । ※

१२०४ । नक्षत्रेण युक्तः कालः । (४-२-३)

पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ।

अथ तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणं निरूप्यन्ते—**तेन रक्तं रागात्** ॥ **रज्यते इति** ॥ रज्यते वर्णान्तरं प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रञ्जः करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयोः' इति यलोपे 'चजोः कुघिण्ण्यतोः' इति कुत्वे रागशब्द इत्यर्थः । तथाच रागशब्देन रञ्जनसाधनं द्रव्यमुक्तम्भवति । तेनेति सामान्यनिर्देशः । तथाच तेन रक्त वर्णान्तरम्प्राप्तमित्यर्थे रागात् रञ्जनद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थः । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकारात् । **कषायेणेति** ॥ कषायो धातुविशेष· रञ्जनद्रव्यं, तेन रक्तं वर्णान्तरं प्राप्तङ्काषायमित्यर्थः । **माञ्जिष्ठमिति** ॥ मञ्जिष्ठं नाम रञ्जनद्रव्यविशेषः । **लाक्षारोचनाट्ठक्** ॥ अणोऽपवादः । **लाक्षिक इति** ॥ पट इति शेषः । लाक्षया रक्त इति विग्रहः । **रौचनिक इति** ॥ रोचनया रक्त इति विग्रहः । **शाकलिकः इति** ॥ शकल रागद्रव्यविशेषः । **वृत्तिरिति** ॥ भाष्ये तु नैतदृष्टम् । **नील्या अनिति** ॥ वक्तव्य इति शेषः । अणोऽपवादः । नीली ओषधिविशेषः । 'पीतात्कन्' अणोऽपवादः । पीतं हरिताळकादि द्रव्यम् । **हरिद्रामहेति** ॥ अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । हरिद्रा प्रसिद्धा । महारजनन्नाम रागद्रव्यविशेषः । इति रक्ताधिकारः । ※ **नक्षत्रेण** ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् नक्षत्रवाचकाच्छब्दात् प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्यया यथायथं स्युरित्यर्थः । नक्षत्रयुक्तश्चन्द्रमाः नक्षत्रशब्देन विवक्षितः । **पुष्येण युक्तमिति** ॥ पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः । **पौषम् अहरिति** ॥ पुष्यशब्दादणि 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' इति यलोपः । **पौषी रात्रिरिति** ॥ पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तेत्यर्थः । अणि यलोपे 'टिड्ढ' इति ङीप् । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता

१२०५ । लुबविशेषे । (४-२-४)

पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुन्नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' । श्रावणी ।

१२०६ । संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् । (४-२-५)

विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । 'संज्ञायाम्' किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ।

रात्रिः । कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः । **लुबविशेषे ॥ षष्टिदण्डेति ॥** षष्टिघटिका-परिच्छिन्ने काले एकैकस्मिन् एकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति स्थितिः । तस्य षष्टिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषः अहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः । **अद्य पुष्य इति ॥** अद्येत्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम् । इह तु अधिकरणशक्तिविनिर्मुक्तः । अहोरात्रकालो विवक्षितः । तथाच अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । अहर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप् । **कथं तर्हीति ॥** पौर्णमास्याः षष्टिदण्डात्मिकाया अवा-न्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते । **विभाषेति ॥** फाल्गुनीकार्तिकीशब्दानां नक्षत्राण्विशिष्टानाम्पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन पौर्णमास्यान्नक्षत्रयुक्तायां 'लुबविशेषे' इत्ययं लुप् नेति ज्ञापितत्वात् । पौषी पौर्णमासीत्यत्र न लुबित्यर्थः । ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां लुबभावात् कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत आह । **श्रवणशब्दात्त्वत एव लुबिति ॥** श्रवणेति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुबित्यर्थः । ननु 'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्त-रम्' इत्यादौ श्रवणशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वदर्शनेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति पुल्लिङ्गत्वावश्यंभावाच्छ्रवणेति कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह । **युक्तवद्भावाभावश्चेति ॥** निपातनादिति शेषः । ननु तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह । **अबाधकान्यपि निपातनानीति ॥** इयं परिभाषा वृत्तौ स्थिता । सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'बाधकान्येव निपातनानि' इत्युक्तम् । **संज्ञायाम् ॥** श्रवणाश्वत्थाभ्याम्परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ननु 'लुबविशेषे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **विशेषार्थोऽयमारम्भ इति ॥ श्रवणा रात्रिरिति ॥** श्रवणयुक्तचन्द्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थः । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा' इति सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् अपौर्णमास्यामपि युक्तवद्भावो नेति विज्ञायते । अतः श्रवणा रात्रिरिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अश्वत्थो मुहूर्त इति ॥** अश्वत्थो नाम अश्विनीनक्षत्रम् । तेन युक्तः अश्वत्थः, मुहूर्तविशेषो ज्योतिषे प्रसिद्धः ।

१२०७ । द्वन्द्वाच्छः । (४-२-६)

नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानूराधीया रात्रिः ।

१२०८ । दृष्टं साम । (४-२-७)

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम । 'अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः' (वा २६९०) । उशनसा दृष्टमौशनम्--औशनसम् ।

१२०९ । कलेर्ढक्[1] । (४-२-८)

(वा २६८९) । कलिना दृष्टं कालेयं साम ।

१२१० । वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । (४-२-९)

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

'सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं माऽतदर्थेऽभूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥' [इति भाष्यम् ।]

१२११ । परिवृतो रथः । (४-२-१०)

द्वन्द्वाच्छः ॥ **तिष्यपुनर्वसवीयमहरिति** ॥ तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू, ताभ्यां युक्तमहरिति विग्रहः । छस्य ईयादेशे ओर्गुणः । **राधानूराधीया रात्रिरिति** ॥ राधेति विशाखानक्षत्रमुच्यते । राधा च अनूराधाश्च राधानूराधाः । तद्युक्ता रात्रिरित्यर्थः । **दृष्टं साम** ॥ **तेनेत्येवेति** ॥ अनुवर्तते एवेत्यर्थः । तेन दृष्टं सामेत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । **अस्मिन्नर्थे इति** ॥ 'दृष्टं साम' इत्यर्थे यः अण् सः डिद्वेत्यर्थः । **औशनमिति** ॥ अणि टिलोपपक्षे रूपम् । **कलेर्ढक्** ॥ **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** ॥ **वामदेव्यमिति** ॥ डित्त्वाट्टिलोपः । तित्त्वं स्वरार्थम् । ननु 'यस्येति च' इति लोपेन सिद्धे किमर्थमिह डित्करणमिति चेत्सत्यम् । ययतोरेव विधौ 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञः परस्य यदन्तस्यान्तोदात्तस्वरविधौ अनयोर्ग्रहणाभावार्थं डित्करणम् । तथाच वामदेव्यमित्यत्रायं स्वरो न भवति । डित्करणे सति तु स्वरविधावनयोर्न ग्रहणम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे सति न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया वा 'तदनुबन्धकग्रहणे सति नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया वा तन्निवृत्तिर्भवति । एते तु परिभाषे इहैव ज्ञाप्येते । एतत्सङ्ग्राहकम्भाष्यस्थं श्लोकम्पठति । **सिद्धे यस्येत्यादि** ॥ अत्र पूर्वार्धमाक्षेपपरम् । 'यस्य' इति लोपेन सिद्धे ययतौ किमर्थण्डितौ कृतावित्यर्थः । **ग्रहणमिति** ॥ वामदेव्यशब्दस्य नञ्स्वरे नञाश्रयस्वरविधौ अतदर्थे 'ययतोश्चातदर्थे' इति सूत्रे अनयोर्ड्यड्ड्ययोर्ग्रहणं माभूदित्येतदर्थण्डित्करणमित्यर्थः । **परिवृतो रथः** ॥ तेनेत्यनुवर्तते ।

१. कलेर्ढगिति वार्तिकम्-इति शेखरकृत् ।

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । 'रथः' किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ।

१२१२ । पाण्डुकम्बलादिनिः । (४-२-११)

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ।

१२१३ । द्वैपवैयाघ्रादञ् । (४-२-१२)

द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ।

१२१४ । कौमारापूर्ववचने । (४-२-१३)

'कौमार' इत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ।

१२१५ । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । (४-२-१४)

तेन परिवृतो रथः इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । ननु छात्रैः परिवृतो रथः इत्यत्रापि स्यादित्यत आह । **समन्ताद्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यते इति** ॥ रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वस्त्रादिकं रथावयवभूतं तद्वाचकादेवेत्याशयः । एकान्तग्रहणमिति वार्तिकात् । **पाण्डुकंबलादिनिः** ॥ तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीयेन इनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अणो निवृत्त्यर्थमिति** ॥ **द्वैपवैयाघ्रादञ्** ॥ तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते । तृतीयान्तात् द्वैपशब्दाद्वैयाघ्रशब्दाच्च परिवृतो रथ इत्यर्थे अञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । **द्वीपिन इति** ॥ द्वीपी व्याघ्रः, तस्य विकारः चर्मेत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञि टिलोपे द्वैपशब्द इत्यर्थः । **एवं वैयाघ्र इति** ॥ व्याघ्रस्य चर्म, वैयाघ्रम् । अञि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । तेन परिवृतो वैयाघ्र इति भावः । **कौमारापूर्ववचने** ॥ तेनेति परिवृतो रथ इति च निवृत्तम् । **अविभक्तिक इति** ॥ लुप्तप्रथमाक इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह । **अपूर्वत्वे निपातनमिदमिति** ॥ न पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वपतिः, ताङ्कुमारीमुपयतवान् पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दादण् स्यादित्येकोऽर्थः । कुमारी अपूर्वम्पतिमुपपन्नेत्यर्थे प्रथमान्तात्कुमारीशब्दादण् स्यादित्यन्योऽर्थः । आद्ये उदाहरति । **अपूर्वपतिमिति** ॥ द्वितीये उदाहरति । **यद्वेत्यादि** ॥ आद्ये उपयन्तरि प्रत्ययः । द्वितीये उपयतायां स्वार्थे प्रत्यय इति विवेकः । **तत्रोद्धृतम्** ॥ तत्रोद्धृतमित्यर्थे अमत्रवाचकशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अमत्रं भाजनं शरावादि । ननु उद्धरणे पृथक्करणे

शरावे उद्धृतः, शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

१२१६ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । (४-२-१५)

'तत्र' इत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

१२१७ । संस्कृतं भक्षाः । (४-२-१६)

सप्तम्यन्तादण्स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ।

१२१८ । शूलोखाद्यत् । (४-२-१७)

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुख्यम् ।

१२१९ । दध्नष्ठक् । (४-२-१८)

दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

१२२० । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । (४-२-१९)

ठक्स्यात् । पक्षेऽण् ।

१२२१ । इसुसुक्तान्तात्कः । (७-३-५१)

शरावस्यापादानत्वात् कथं सप्तमीत्यत आह । **उद्धरतिरिहेति** ॥ 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यतः प्राक् तत्रेत्यनुवर्तते । **स्थण्डिलाच्छयितरि** ॥ स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्तात् व्रतनिमित्तकशयनकर्तरि वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **संस्कृतं भक्षाः** ॥ भक्ष्यन्त इति भक्षाः, कर्मणि घञ् । तत्रेत्यनुवर्तते । तदाह । **सप्तम्यन्तादिति** ॥ एकवचनं बहुवचनञ्च सामान्याभिप्रायम् । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्' इत्याद्युक्तेरित्यभिप्रेत्य आह । **यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युरिति** ॥ संस्कारो नाम पाकादिना गुणविशेषाधानम् । **अष्टाकपाल इति** ॥ 'तद्धितार्थे' इति समासः । भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे सस्कृतं वस्त्रम् । **शूलोखाद्यत्** ॥ समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । तत्रेति संस्कृतम्भक्षा इति चानुवर्तते । सप्तम्यन्ताच्छूलशब्दादुखाशब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः । **उखा पात्रविशेष इति** ॥ "पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्" इत्यमरः । **दध्नष्ठक्** ॥ सप्तम्ताद्दधिशब्दात् संस्कृतम्भक्षा इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । **दाधिकमिति** ॥ ठकि इकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । इह दध्नि अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति । प्राग्वहतेरित्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्तात् ठग्वक्ष्यते । **उदश्वितोऽन्यतरस्याम्** ॥ **ठक् स्यादिति** ॥ शेषपूरणम् । उक्तविषये उदश्विच्छब्दाट्ठग्वा स्यादित्यर्थः । **इसुसुक्तान्तात्कः** ॥ इसुसुक्ताः अन्ता यस्येति विग्रहः ।

'इस्' 'उस्' 'उक्' 'त' एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः—औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरत्याशिषिकः । उषा चरति औषिकः । 'दोषं उपसंख्यानम्' (वा ५०५१) । दोर्भ्यां चरति दौष्कः ।

१२२२ । क्षीराड्ढञ् । (४-२-२०)

अत्र 'संस्कृतम्' इत्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ।

१२२३ । सास्मिन्पौर्णमासीति । (४-२-२१)

'इति' शब्दात् 'संज्ञायाम्' इति लभ्यते । पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पौषो मासः ।

१२२४ । आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । (४-२-२२)

तकारादकारः उच्चारणार्थः । **ठस्य कः स्यादिति** ॥ ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ठकारस्य शिष्टस्य ककारः अन्तादेश इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम् । श्वयतीत्यस्य विवरणं वर्धते इति । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इति धातुरिह वृद्ध्यर्थक इति भावः । **उदश्विदिति** ॥ क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । "तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु-निर्जलम्" इत्यमरः । **प्रतिपदोक्तयोरिति** ॥ इस्प्रत्ययस्य उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः । यथा सार्पिष्कः, धानुष्कः इति । **आशिषिक इति** ॥ चरतीति ठक् । शासुधातोः क्विपि 'आशासः क्वौ' इत्युपधाया इत्त्वम् । **उषा चरति औषिक इति** ॥ वसधातोः क्विपि सम्प्रसारणे उषेति तृतीयान्तम् । 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति उभयत्र षत्वम् । **दोष इति** ॥ दोष्शब्दात् ठस्य कः स्यादित्यर्थः । **दौष्क इति** ॥ तरतीति ठक् । **क्षीराड्ढञ्** ॥ **क्षैरेयीति** ॥ क्षीरे संस्कृता यवागूरित्यर्थः । भक्षग्रहणानुवृत्तौ त्विह न स्यात् । यवाग्वाः पेयत्वेन खाद्यत्वाभावात् । **सास्मिन्पौर्णमासीति** ॥ 'तत्र' इति 'संस्कृतं भक्षाः' इति च निवृत्तम् । सा पौर्णमासी अस्मिन्नित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **इतिशब्दादिति** ॥ एतच्च भाष्ये स्थितम् । **पौषीति** ॥ पुष्येण युक्ता पौषी पौर्णमासी, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः । पौषी-शब्दादणि 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । एवं मघाभिर्युक्ता पौर्णमासी माघी, सा यस्मिन्सः माघो मासः । तथा फाल्गुन इत्यादि । संज्ञायां किम् । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे । **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्** ॥ पूर्वसूत्रविषये आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ठक् स्यादित्यर्थः ।

---

१. अत्र च 'अथेह कथं भवितव्यम्—दोर्भ्यां तराति दौष्क इति भवितव्यम्' इति भाष्यं मानम् ।

अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' । (सू ८५७) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः ।

१२२५ । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । (४-२-२३)

एभ्यष्ठग्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मासः । श्रावणिकः—श्रावणः । कार्त्तिकिकः—कार्त्तिकः । चैत्रिकः—चैत्रः ।*

१२२६ । साऽस्य देवता । (४-२-२४)

इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नि—' (वा २६८९) इति ढक् ।

अणोऽपवादः । **हायनमिति** ॥ सवत्सर इत्यर्थः । "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री" इत्यमरः । यस्या ऊर्ध्वं सवत्सरस्यारम्भः सा पौर्णमासी आग्रहायणीत्यर्थः । तर्हि आग्रहायणेति स्यादित्यत आह । **प्रज्ञादेरिति** ॥ 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अणि 'टिड्ढ' इति ङीबित्यर्थः । **अश्वत्थेनेति** ॥ अश्वनीनक्षत्रेणेत्यर्थः । **अश्वत्थ इति** ॥ नक्षत्राणः 'लुबविशेष' इति लुबिति भावः । ननु 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशेन पौर्णमास्यां 'लुबविशेषे' इत्यस्याप्रवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह लुबित्यत आह । **निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुबिति** ॥ तथाच पौर्णमास्यां लुब् नेति ज्ञापनमेतद्व्यतिरिक्तविषयमिति भावः । **विभाषा फाल्गुनी** ॥ **एभ्यष्ठग्वेति** ॥ 'सास्मिन्' इत्युक्तविषये इति शेषः । **फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मास इति** ॥ फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्निति विग्रहः । एवं श्रावणिक इत्यादि । इति युक्ताद्यर्थकः ।* **साऽस्य देवता** ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । **ऐन्द्रं हविरिति** ॥ इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः । **पाशुपतमिति** ॥ पशुपतिर्देवता अस्येति विग्रहः । ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषवाचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनुपपन्नमित्यत आह । **त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतेति** ॥ हविःशेषमृत्विग्भ्यो ददाति । विप्राय गां ददाति इत्यादौ ऋत्विग्विप्रादेर्देवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम् । त्यज्यमानहविस्साध्यः अस्मदाद्यप्रत्यक्षः यस्तृप्त्याद्युपकारः तदाश्रयो देवतेति यावत् । **मन्त्रस्तुत्या चेति** ॥ "अग्निमीडे पुरोहितम्" इत्यादिमन्त्रेषु यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते सापि देवतेत्यर्थः । **ऐन्द्रो मन्त्र इति** ॥ इन्द्रार्थस्तुत्यको मन्त्र इत्यर्थः । ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथन्देवतातद्धितः । अत्र अग्नेर्हविरुद्देश्यत्वस्य मन्त्रस्तुत्यत्वस्य वाऽभावादित्यत आह । **"आग्नेयो वै" इति** ॥ **शैषिकेऽर्थे इति** ॥ शेषे इति सूत्रलब्धे

१२२७। कस्येत्। (४-२-२५)

कशब्दस्येदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन। 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः। श्रीर्देवता अस्य श्रायम्।

१२२८। शुक्राद्घन्। (४-२-२६)

शुक्रियम्।

१२२९। अपोनप्तपान्नप्तृभ्यां घः। (४-२-२७)

अपोनप्त्रियम्—अपान्नप्त्रियम्। अपोनपात्—अपान्नपाच्च देवता। प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते। अत एवापोनपाते—अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः।

१२३०। छ च। (४-२-२८)

तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः। अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोकवेदसिद्धः तदभिमानिको ब्राह्मण इति बोधः। **कस्येत्** ॥ **प्रत्ययसन्नियोगेनेति** ॥ 'साऽस्य देवता' इति विहिते कशब्दादण्प्रत्यये परे तत्सन्नियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः। तथाच कशब्दादणि प्रकृतेरिकारे अन्तादेशे वृद्धौ आयादेशे कायमिति सिद्धम्। तत्र कि अ इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपमाशङ्कय आह। **यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिरिति** ॥ कशब्दस्य विवरणं ब्रह्मेति। यद्यप्यत्र इत्वविधिबलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम्। तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम्। तस्य प्रयोजनमाह। **श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविरिति** ॥ अत्रेदमवधेयम्। 'कस्येत्' इत्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनमित्येकः पक्षः। सर्वादिगणपठितस्य किंशब्दस्य षष्ठ्येकवचनमिति पक्षान्तरम्। तत्राद्यपक्षे हविःप्रचारे "कायानुब्रूहि" इति प्रैष इति निर्विवादम्। सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन स्मैभावासम्भवात्। द्वितीयपक्षे तु किंशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन असर्वनामत्वान्न स्मैभावः। अन्वर्थसंज्ञाबलेन एकार्थवृत्तेः संज्ञाशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात्। तथाच कायानुब्रूहीत्येव प्रैषः। यद्वा प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन तन्नाम्नः किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् "कस्मा अनुब्रूहि" इत्येव सम्प्रैष इति भाष्ये प्रपञ्चितम्। एवञ्च विष्णुसहस्रनामसु "विश्वं विष्णुः" इति, "एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" इति च पठितविश्वादिशब्देष्वप्ययं न्यायस्तुल्यः। तथाच विश्वस्मै नमः, विश्वाय नमः, इत्यादि प्रयोज्यमिति प्रासङ्गिकम्। **शुक्राद्घन्** ॥ 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे इति शेषः। **शुक्रियमिति** ॥ शुक्रो देवता अस्येति विग्रहः। **अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्याङ्घः** ॥ **प्रत्ययसन्नियोगेनेति** ॥ घप्रत्ययसन्नियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपोनप्तृभावः, अपान्नपाच्छब्दस्य अपान्नप्तृभावश्च निपात्यते इत्यर्थः। **अत एवेति** ॥ घप्रत्ययसन्नियोगेनैव उक्तादेशविधेरित्यर्थः। अत्र घप्रत्ययाभावान्नोक्तादेशाविति भावः। **छ च** ॥ उक्तविषये छोऽपीत्यर्थः। ननु अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्याङ्घच्छौ इत्येवास्तु। तत्राह। **योगविभाग**

योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम्—अपान्नप्त्रीयम् । पैङ्गाक्षिपुत्रीयम् । तारणबिन्दवीयम् । 'शतरुद्राद्धश्च' (वा २७०२) । चाच्छः। शतं रुद्राः देवता अस्य शतरुद्रियम्—शतरुद्रीयम् । घछयोर्विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति न लुक् ।

१२३१ । महेन्द्राद्घाणौ च । (४-२-२९)

चाच्छः । महेन्द्रियम् हविः—माहेन्द्रम्—महेन्द्रीयम् ।

१२३२ । सोमाट्ट्यण् । (४-२-३०)

सौम्यम् । टित्त्वान्ङीप् । सौमी ऋक् ।

१२३३ । वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । (४-२-३१)

वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् ।

१२३४ । रीङ् ऋतः । (७-४-२७)

अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । 'यस्येति च' (सू ३११) । पित्र्यम् । उषस्यम् ।

इति ॥ **पैङ्गाक्षिपुत्रीयमिति** ॥ पिङ्गाक्षिपुत्रो देवता अस्येति विग्रहः । **तारणबिन्दवीयमिति** ॥ तारणबिन्दुः देवता अस्येति विग्रहः । **शतरुद्राद्धश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । **शतरुद्रियमिति** ॥ घस्य इयादेशः । **शतरुद्रीयमिति** ॥ छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकमाशङ्क्य आह । **घच्छयोरिति** ॥ **महेन्द्राद्घाणौ च** ॥ **महेन्द्रियमिति** ॥ महेन्द्रो देवता अस्येति विग्रहः । घस्य इयादेशः । **माहेन्द्रमिति** ॥ अणि रूपम् । **महेन्द्रीयमिति** ॥ छस्य ईयादेशः । **सोमाट्ट्यण्** ॥ **सौम्यमिति** ॥ सोमो देवता अस्येति विग्रहः । टित्त्वस्य प्रयोजनमाह । **टित्त्वान्ङीबिति** ॥ **सौमीति** ॥ सोमो देवता अस्या ऋच इति विग्रहः । ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** ॥ वायु, ऋतु, पितृ, उषस्, एभ्यः यदित्यर्थः । **वायव्यमिति** ॥ वायुर्देवता अस्येति विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । **एवम् ऋतव्यमिति** ॥ ऋतुः देवता अस्येति विग्रहः । **रीङ् ऋतः** ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः यि इत्यनुवर्तते । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः अकृत्सार्वधातुकयोरिति 'च्वौ च' इति सूत्रञ्च । तदाह । **अकृदित्यादिना** ॥ **पित्र्यमिति** ॥ पितरः देवता अस्येति विग्रहः । यति पितृशब्दस्य रीङ् । 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति वचनात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे अप्राप्ते ईकारोच्चारणम् ।

१२३५ । द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-गृहमेधाच्छ च । (४-२-३२)

चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्–द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्–शुनासीर्यम् ।

१२३६ । अग्नेर्ढक् । (४-२-३३)

आग्नेयम् ।

१२३७ । कालेभ्यो भववत् । (४-२-३४)

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

१२३८ । महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । (४-२-३५)

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

१२३९ । देवताद्वन्द्वे च । (७-३-२१)

उषस्यमिति ॥ उषः देवता अस्येति विग्रहः । भत्वेन पदत्वाभावात् सकारस्य न रुत्वादि । **द्यावापृथिवी** ॥ द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति, गृहमेध, एतेभ्यः षड्भ्यः छो यच्च स्यादित्यर्थः । अणः पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः । **द्यावापृथिवीयम्–द्यावापृथिव्यमिति** ॥ द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'यस्येति च' इति लोपः । **शुनासीरीयमिति** ॥ शुनो वायुः, सीरः आदित्यः, शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनासीरावस्य स्त इति शुनासीरः । "वाय्वादित्यवानिन्द्रो विवक्षितः" इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो देवता अस्येति विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम्–मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमौ देवता अस्य अग्नीषोमीयम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः रुद्रः । निपातनादलुक् । षत्वञ्च "रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः" इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्यायेषु "वास्तोष्पतिः सुरपतिः" इत्याह । वास्तोष्पतिर्देवता अस्य वास्तोष्पतीयं–वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधो देवता अस्य गृहमेधीयम्–गृहमेध्यम् । **अग्नेर्ढक्** ॥ **आग्नेयमिति** ॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वयम् । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति वचनात् । **कालेभ्यो भववत्** ॥ कालवाचिभ्यो भवेऽर्थे येन विशेषणेन ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे कालवाचिभ्यस्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । **मासिकमिति** ॥ मासो देवता अस्येति विग्रहः । कालाट्ठञ् । **प्रावृषेण्यमिति** ॥ प्रावृट् देवता अस्येति विग्रहः । प्रावृष एण्यः । **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्** ॥ **माहाराजिकमिति** ॥ महाराजो वैश्रवणः, सः देवता अस्येति विग्रहः । **प्रौष्ठपदिकमिति** ॥ प्रोष्ठपदो देवता अस्येति विग्रहः । वृत्तः 'साऽस्य देवता' इत्यधिकारः । अथ प्रासङ्गिकम् । **देवताद्वन्द्वे च** ॥ 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । 'अचो ञ्णिति' इत्यतः ञ्णितीति, 'किति च' इति सूत्रञ्चानुवर्तते । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतः अचामादेरिति, 'हृद्भगसिंध्वन्ते पूर्वपदस्य

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे। आग्निमारुतम्।

१२४० । नेन्द्रस्य परस्य । (७-३-२२)

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात्। सौमेन्द्रः। 'परस्य' किम्। ऐन्द्राग्नः।

१२४१ । दीर्घाच्च वरुणस्य । (७-३-२३)

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः। ऐन्द्रावरुणम्। 'दीर्घात्' किम्। आग्निवारुणम्। 'आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत'। 'तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा २७०६)। नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। 'पूर्णमासादण्वक्तव्यः' (वा २७०७)। पूर्णो मासोऽस्यां वर्तत इति पौर्णमासी तिथिः।

१२४२ । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । (४-२-३६)

च' इत्यतः पूर्वपदस्येति, 'उत्तरपदस्य च' इति सूत्रञ्चानुवर्तते। तदाह। **अत्रेत्यादिना**॥ **आग्निमारुतमिति**॥ अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुतौ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। अग्नामरुतौ देवता अस्य आग्निमारुतम्। अणि अनेन उभयपदादिवृद्धिः। अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङं बाधित्वा 'इद्वृद्धौ' इति इत्त्वम्। **नेन्द्रस्य परस्य**॥ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युक्ता उभयपदवृद्धिः उत्तरपदस्य इन्द्रशब्दस्य नेत्यर्थः। **सौमेन्द्र इति**॥ चरुरिति शेषः। तैत्तिरीये "सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुम्" इति छान्दसम्। **दीर्घाच्च वरुणस्य**॥ **ऐन्द्रावरुणमिति**॥ इन्द्रावरुणौ देवता अस्येति विग्रहे द्वन्द्वः। आनङ्। इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घाकारात्परत्वात् वरुणस्य नादिवृद्धिः। **आग्निवारुणमिति**॥ 'इद्वृद्धौ' इत्यग्नेरित्त्वम्बाधित्वा इत्त्वे कृते दीर्घात्परत्वाभावान्निषेधाभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः। इति प्रासङ्गिकम्। अथ प्रकृतम्। **तदस्मिन्निति**॥ 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' इति सूत्रे वार्तिकमिदम्। 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ठञः उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। **नावयज्ञिकः काल इति**॥ नवयज्ञः नूतनधान्यद्रव्यको यज्ञः आग्रयणाख्यः सः यस्मिन्काले वर्तते सः नावयज्ञिकः। आग्रयणकालः इति यावत्। **पाकयज्ञिक इति**॥ पाकयज्ञः औपासनाग्निसाध्यः पार्वणस्थालीपाकादिः सः यस्मिन्काले वर्तते सः पाकयज्ञिकः। **पूर्णमासादिति**॥ तदस्मिन्वर्तते इत्यर्थे पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण् वक्तव्य इत्यर्थः। **पूर्णो मासोऽस्यामिति**॥ मासश्चन्द्रमाः पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, सः यस्यान्तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः। अणि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। यद्यपि पूर्णो माः चन्द्रः पूर्णमाः। तस्येयमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्याणि पौर्णमासीति सिद्धम्। तथापि ईदृश एवार्थे अय साधुरिति भावः। **पितृव्यमातुल**॥ कस्मिन् शब्दे किन्निपात्यते इत्यत आह। **पितुर्भ्रातरि**

एते निपात्यन्ते । 'पितुर्भ्रातरि व्यत्' (वा २७०८) । पितुर्भ्राता पितृव्यः । 'मातुर्डुलच्' (वा १७०८) । मातुर्भ्राता मातुलः । 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्' (वा २७०९) । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । 'मातरि षिच्च' (वा २७१०) । मातामही । पितामही । 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः' (वा २७१२) । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा २७१३) । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः । 'पिञ्जश्छन्दसि डिच्च' (वा २७१४) । तिल्पिञ्जः ॥*

१२४३ । तस्य समूहः । (४-२-३७)

काकानां समूहः काकम् । बाकम् ।

१२४४ । भिक्षादिभ्योऽण् । (४-२-३८)

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह 'भस्याऽढे—' इति पुंवद्भावे कृते ।

व्यदित्यादिना ॥ **मातुल इति** ॥ मातृशब्दात् डुलचि 'टेः' इति टिलोपः । **मातामह इति** ॥ मातृशब्दात् डामहचि टिलोपः । एवं पितामहः । **मातरि षिच्चेति** ॥ मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्, स च षिद्भवतीत्यर्थः । षित्त्वस्य फलं ङीषित्याह । **मातामही । पितामहीति** ॥ **अवेरिति** ॥ अवेर्दुग्धमित्यर्थे अविशब्दात् सोढः, दूस, मरीसच्, एते प्रत्यया वक्तव्याः इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वमाशङ्क्य आह । **सकारपाठसामर्थ्यान्न ष इति** ॥ अन्यथा षोड इत्येवोपदिशेदिति भावः । **तिलादिति** ॥ तिलशब्दः ओषधिविशेषे मुख्यः । तत्फले तु गौणः । तत्र यदा तिलशब्दः निष्फले ओषधिविशेषे वर्तते, तदा तस्मात्स्वार्थे पेज, पिञ्ज, इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । इति देवतार्थकः ॥* **तस्य समूहः** ॥ 'इनित्रकट्यचश्च' इति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्राग्दीव्यतीयाः अणादयो यथासम्भवं स्युरित्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इत्याद्यपवादविषयम्परिहृत्योदाहरति । **काकम् । बाकमिति** ॥ समूहप्रत्ययान्तानां नपुंसकत्वं लोकात् । **भिक्षादिभ्योऽण्** ॥ तस्य समूह इत्येव । **भैक्षमिति** ॥ अत्र 'अचित्तहस्ति' इति वक्ष्यमाणठगपवादोऽण् । **गार्भिणमिति** ॥ गर्भशब्दान्मत्वर्थीये इनुप्रत्यये कृते प्रत्ययः, परश्च, आद्युदात्तश्च, इति इकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तम्पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्यानुदात्तत्वे गर्भिन्शब्दः अनुदात्तादिः । ततो नान्तलक्षणङीपा तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वे गर्भिणीशब्दोऽप्यनुदात्तादिरेव । ततः समूहेऽर्थे 'अनुदात्तादेरञ्' इति वक्ष्यमाणे अञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणिति भावः । अणि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्'

१२४५ । इनण्यनपत्ये । (६-४-१६४)

अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् ।

१२४६ । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्र-वत्समनुष्याजाद्वुञ् । (४-२-३९)

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं, तच्चापत्यमात्रम् ।

१२४७ । युवोरनाकौ । (७-१-१)

'यु' 'वु' एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् 'अन' 'अक' एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । 'आपत्यस्य

इत्याद्युदात्तत्वमिति स्वरे विशेषः । अणि टिलोपाभावोऽपि प्रयोजनमिति दर्शयति । **इह भस्येति** ॥ गर्भिणीशब्दादणि सति 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । **इनण्यनपत्ये** ॥ इन् अणीति च्छेदः । **प्रकृत्येति** ॥ 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **टिलोपो नेति** ॥ अञि तु प्रकृतिभावाप्रवृत्तेष्टिलोपः स्यादिति भावः । **यौवनमिति** ॥ 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यौणादिककनिन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेण युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणि कृते सति 'भस्याऽढे' इति पुवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति रूपम् । अञि तु प्रकृतिभावस्य प्रवृत्तेष्टिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु 'भस्याऽढे तद्धिते' इत्यस्य अढे तद्धिते विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादनुदात्तत्वाभावादञभावे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो भिक्षादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम् । **शत्रन्तादिति** ॥ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं युवच्छब्दः । ततः उगिल्लक्षणङीपः पुंवत्त्वेन निवृत्तौ युवच्छब्दादनुदात्तादेरञि यौवतमिति रूपमिति भावः । **गोत्रोक्षोष्ट्र** ॥ **एभ्य इति** ॥ गोत्र, उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य, अज, एतेभ्य इत्यर्थः । **लौकिकमिह गोत्रमिति** ॥ नतु पारिभाषिकमित्यर्थः । अत्र लौकिकगोत्रं किमित्यत आह । **तच्चापत्यमात्रमिति** ॥ प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्त्रादिकृत्स्नापत्यमित्यर्थः । "अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते, नतु पारिभाषिकङ्गोत्रमिष्यते" इति 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । **युवोरनाकौ** ॥ युश्च वुश्च युवुः । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह । **यु, वु एतयोरिति** ॥ 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलब्धमेतत् । अनुनासिकयोः किम् । **ग्लुचुकायनीनामिति** ॥ 'प्राचामवृद्धात्' इति

च–' (सू १०८२) इति यलोपे प्राप्ते । 'प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः' (वा ४२१४)। राजन्यकम् । मानुष्यकम् । 'वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७१६) । वार्द्धकम् ।

१२४८ । केदाराद्यञ्च । (४-२-४०)

चाद्वुञ् । कैदार्यम्—कैदारकम् । 'गणिकाया यञिति वक्तव्यम्' (वा २७१९) । गाणिक्यम् ।

१२४९ । ठञ्कवचिनश्च । (४-२-४१)

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ।

१२५० । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् । (४-२-४२)

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । 'पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्' (वा २७२०) । पृष्ठ्यम् ।

ग्लुचुकशब्दादपत्ये फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, समूहे वुञ् । अकादेशः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । **औक्षकमिति** ॥ उक्ष्णां समूहः इति विग्रहः । वुञ्, अकादेशः, टिलोपः, आदिवृद्धिः । उष्ट्राणां समूहः इति विग्रहः, औष्ट्रकम् । उरभ्राः मेषाः तेषां समूहः, औरभ्रकम् । राजकम्—राजन्यकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । **यलोपे प्राप्ते इति** ॥ राजन्शब्दाद्वुञि अकादेशे 'आपत्यस्य च' इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । **प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति** ॥ अके परे राजन्य, मनुष्य, युवन् एते प्रकृत्या स्युरिति वक्तव्यमित्यर्थः । यूनो भावो यौवनकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'वृद्धाच्च' इति वृद्धशब्दस्वरूपमेव गृह्यते । ननु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति वृद्धिसंज्ञकम् । भाष्ये वृद्धशब्दस्यैवोदाहरणात् । तदाह । **वार्धकमिति** ॥ वृद्धानां समूहः इति विग्रहः । **केदाराद्यञ्च** ॥ **कैदारकम्–कैदार्यमिति** ॥ केदाराणां समूहः इति विग्रहः । '**गणिकाया यञ्** ॥ यञ्ग्रहणात् वुञो निवृत्तिः । **गाणिक्यमिति** ॥ गणिकानां समूहः इति विग्रहः । **ठञ् कवचिनश्च** ॥ **केदारादपीति** ॥ कवचिन्शब्दात् केदारशब्दाच्च समूहे ठञ् स्यादित्यर्थः । **कावचिकमिति** ॥ ठञ्, इकादेशे टिलोपः । **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यञ्** ॥ **ब्राह्मण्यमित्यादि** ॥ ब्राह्मणानां माणवानां वाडवानां च समूह इति विग्रहः । मनोरपत्यं माणवः । अणि नस्य णत्वम् । "अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिध्यति माणवः ॥" इति 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति सूत्रे भाष्यम् । **पृष्ठादिति** ॥ यनः इति शेषः । **पृष्ठ्यः । षडह इति** ॥ षण्णां अह्नां समाहारः षडहः, समाहारे द्विगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि टिलोपः । रथन्तर, बृहद्वैरूप, वैराज, शाक्कर, रैवताख्यानि षट् पृष्ठाख्यस्तोत्राणि । तद्युक्तान्यहानि लक्षणया

१२५१ । ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । (४-२-४३)

ग्रामता । जनता । बन्धुता । 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २७२१) । गजता । सहायता । 'अह्नः खः क्रतौ' (वा २७२२ २७२३) । अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । 'क्रतौ' किम् । आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । 'अह्नष्टखोरेव' (सू ७८९) इति नियमाट्टिलोपो न । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा २७२४) ।

१२५२ । सिति च । (१-४-१६)

सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ।

१२५३ । अनुदात्तादेरञ् । (४-२-४४)

कापोतम् । मायूरम् ।

पृष्ठानि तेषां समूहः इति विग्रहः । **ग्रामजन** ॥ समूह इत्येव । **ग्रामतेत्यादि** ॥ ग्रामाणां जनानां बन्धूनां च समूह इति विग्रहः । तलन्तानां स्त्रीत्वं लोकात् । 'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्राच्च । **गजसहायाभ्याञ्चेति** ॥ आभ्यामपि समूहे तलिति वक्तव्यमित्यर्थः । **अह्नः खः क्रतौ इति** ॥ वार्तिकमिदम् । क्रतौ वर्तमानात् अहन्शब्दात् समूहेऽर्थे खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **अहीन इति** ॥ अहश्शब्देन सौत्यान्यहानि विवक्षितानि । तेषां समूहः इति विग्रहः । अहन्शब्दात् खः ईनादेशः । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोप इति भावः । फलितमाह । **अहर्गणेति** ॥ **आह्नः इति** ॥ अह्नां समूह इति विग्रहः । इह क्रतुत्वप्रतीतेर्न ख इति भावः । 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठकमाशङ्क्य आह । **इहेति** ॥ 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यञित्यर्थः । नन्वेवं सति 'अन्' इति प्रकृतिभावस्यापि विहितस्यात्र सम्भवाट्टिलोपः स्यादित्यत आह । **अह्नष्टखोरेवेतीति** ॥ टिलोपाभावे सति 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे आह्नः इति रूपमिति भावः । **पर्श्वा णसिति** ॥ अणोऽपवादः । पर्शुशब्दः उकारान्त-स्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतास्थिवाची । तस्मात् णसि ओर्गुणे प्राप्ते । **सिति च** ॥ 'सुप्तिङन्त-म्पदम्' इत्यतः पदमित्यनुवर्तते । तदाह । **सिति परे पूर्वं पदसंज्ञमिति** ॥ सकारः इत् यस्य सः सित् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्येव सिद्धे भसंज्ञापवादोऽयम् । **अभ-त्वादिति** ॥ पदत्वेनानेन भत्वस्य बाधादिति भावः । **पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति** ॥ पर्शु अ इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे' इति शाकल्यह्रस्वप्रकृतिभावयोः 'सिति च' इति तत्रत्य-वचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति रूपमिति भावः । **अनुदात्तादेरञ्** ॥ समूह इत्येव । **कापोतम् । मायूरमिति** ॥ 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति कपोतमयूरशब्दौ

१२५४ । खण्डिकादिभ्यश्च । (४-२-४५)

अञ्स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ।

१२५५ । चरणेभ्यो धर्मवत् । (४-२-४६)

काठकम् । छान्दोग्यम् ।

१२५६ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । (४-२-४७)

साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।

१२५७ । केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । (४-२-४८)

पक्षे ठगणौ । कैश्यम्—कैशिकम् । अश्वीयम्—आश्वम् ।

१२५८ । पाशादिभ्यो यः । (४-२-४९)

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ।

१२५९ । खलगोरथात् । (४-२-५०)

खल्या । गव्या । रथ्या ।

मध्योदात्ताविति भावः । **खण्डिकादिभ्यश्च** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **अञ् स्यादिति** ॥ समूहे इति शेषः । आद्युदात्तार्थमिदम् । **चरणेभ्यो धर्मवत्** ॥ चरणाः शाखाध्येतारः । धर्मेऽर्थे याभ्यः प्रकृतिभ्यो ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहे स्युरित्यर्थः । **काठकमिति** ॥ कठानां समूह इति विग्रहः । 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति धर्मे वक्ष्यमाणो वुञ् समूहेऽपि भवति । **छान्दोग्यमिति** ॥ छान्दोगाः सामशाखिनः, तेषां समूह इति विग्रहः । 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटात् ञ्यः' इति धर्मे वक्ष्यमाणो ञ्यः समूहेऽपि भवति । **अचित्तहस्ति** ॥ अचित्ताः अप्राणिनः तद्वाचिभ्यः हस्तिशब्दात् धेनुशब्दाच्च समूहे ठक् स्यादित्यर्थः । **साक्तुकमिति** ॥ सक्तूनां समूह इति विग्रहः । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युकः परत्वाट्ठस्य कः । आदिवृद्धिः । **हास्तिकमिति** ॥ हस्तिनां समूह इति विग्रहः । ठक्, इकः टिलोपः, आदिवृद्धिः । **धैनुकमिति** ॥ धेनूनां समूह इति विग्रहः । उकः परत्वात् ठस्य कः । आदिवृद्धिः । **केशाश्वाभ्याम्** ॥ समूह इत्येव । केशाद्यञ् वा, अश्वाच्छो वेत्यर्थः । **पक्षे इति** ॥ केशाद्यञभावे 'अचित्त' इति ठक् । अश्वात् छाभावे अणित्यर्थः । **कैश्यम्-कैशिकमिति** ॥ केशानां समूह इति विग्रहः । क्रमेण यञ्ठकौ । **अश्वीयम्-आश्वमिति** ॥ क्रमेण छाणौ । **पाशादिभ्यो यः** ॥ समूह इत्येव । **पाश्येत्यादि** ॥ पाशानां तृणानां धूमानां वनानां वातानां च समूह इति विग्रहः । स्त्रीत्वं लोकात् । **खलगोरथात्** ॥ समूह इत्येव । खल, गो, रथ—एभ्यो यः स्यादित्यर्थः । **खल्या । गव्या । रथ्येति** ॥ खलानां गवां रथानां च समूह इति विग्रहः । यद्यपि खलादिष्वेव एषां पाठो युक्तः । तथापि

१२६० । इनित्रकट्यचश्च । (४-२-५१)

खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । 'खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः' (वा २७३५) । डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ।

१२६१ । विषयो देशे । (४-२-५२)

षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । 'देशे' किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ।

१२६२ । राजन्यादिभ्यो वुञ् । (४-२-५३)

राजन्यकः ।

उत्तरसूत्रे एषामेवानुवृत्त्यर्थं पृथक् पाठः । **इनित्रकट्यचश्च** ॥ **स्युरिति** ॥ इनि त्र कट्यच् एते स्युरित्यर्थः । **खलिनीति** ॥ खलानां समूह इति विग्रहः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । नान्तत्वान्ङीप् । **गोत्रेति** ॥ गवां समूह इति विग्रहः । गोशब्दात् त्रः । स्त्रीत्वं लोकात्, टाप् । **रथकट्येति** ॥ रथानां समूह इति विग्रहः । कट्यचि ककारस्य नेत्त्वम्, अताद्धित इत्युक्तेः । स्त्रीत्वाट्टाप् । **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः इति** ॥ 'इनित्रकट्यचश्च' इति सूत्रे इनिग्रहणमकृत्वा 'गोरथात्त्रकट्यचौ' इत्येवं सूत्रं कृत्वा 'खलादिभ्य इनिः' इति पृथक्कर्तव्यमित्यर्थः । **विषयो देशे** ॥ समूह इति निवृत्तम् । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह । **षष्ठ्यन्तादिति** ॥ विषयशब्दं व्याचष्टे । **अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति** ॥ देवदत्तविषयोऽनुवाक इत्यत्र तथा दर्शनादिति भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह । **स चेदिति** ॥ सः अत्यन्तपरिशीलितोऽर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवञ्च अत्यन्तपरिशीलिते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलितम् । विषयशब्दो ह्ययं क्वचित् ग्रामसमूहात्मके जनपदे वर्तते । तद्यथा, सामन्तस्य राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध इति क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तद्यथा, चक्षुर्विषयो रूपामिति क्वचिदन्यत्रावृत्तौ वर्तते । यथा मत्स्यानां विषयो जलमिति । अन्यत्र नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु देवदत्तविषयोऽनुवाक इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते । तत्र विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे अवगते सति अनुवाकादिव्यावृत्त्यर्थन्देशग्रहणम् । **शिबीनां विषयो देश इति** ॥ अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । **देवदत्तस्य विषय इति** ॥ अत्यन्तपरिचितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमात् न प्रत्यय इति भावः । विषय इति किम् । देवदत्तस्य कदाचिद्गन्तव्यो मार्गः । न च देवदत्तस्य ग्राममित्यत्र अत्यन्तपरिचितदेशत्वात् प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । जनपदसमूहात्मकात्यन्तपरिशीलितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ॥ तस्य विषयो देश इत्यर्थे राजन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः ।

१२६३ । भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ । (४-२-५४)

भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

१२६४ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु । (४-२-५५)

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । 'स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' (वा २७४४) । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ।

१२६५ । संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः । (४-२-५६)

'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

१२६६ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । (४-२-५७)

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

१२६७ । घञः सास्यां क्रियेति ञः । (४-२-५८)

राजन्यक इत्यत्र राजन्यानां विषयो देश इत्यर्थः । **भौरिक्याद्यैषु** ॥ भौरिक्यादिभ्यः ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः यथाक्रमं विधल्, भक्तल्, एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । **भौरिकिविधमिति** ॥ भौरिकीणां विषयो देश इत्यर्थः । **भौलिकिविधमिति** ॥ भौलुकीनां विषयो देश इत्यर्थः । **ऐषुकारिभक्तमिति** ॥ ऐषुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । **सारसायनभक्तमिति** ॥ सारसायनानां विषयो देश इत्यर्थः । इह नपुंसकत्वं लोकात् । **सोऽस्यादिरिति** ॥ ऋग्द्वयमाम्नातम्पादावृत्त्या ऋक्त्रय सम्पद्यते । 'स च संप्रगाथे' इति छन्दोगसूत्रे बह्वृचसूत्रे च प्रसिद्धम् । षष्ठ्येकवचनस्थाने सप्तमीबहुवचनमार्षम् । सोऽस्यप्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रथमान्तात् छन्दोविशेषवाचकात् अणादिप्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अक्षरेयत्ताविशेषो गायत्र्यादिछन्दः । **पङ्क्तिरादिति** ॥ पङ्क्तिच्छन्दस्का ऋक् आदिर्यस्य प्रगाथस्य सः पाङ्क्तः प्रगाथः इत्युच्यते इत्यर्थः । **स्वार्थ इति** ॥ छन्दोवाचिभ्यः स्वार्थे अणादिप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **त्रैष्टुभमिति** ॥ क्लीबत्वं लोकात् । **सङ्ग्रामे** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ तथाच सङ्ग्राम इति सप्तम्यन्त षष्ठ्या विपरिणतम् अस्येत्यनेनान्वेति । तदस्य सङ्ग्रामस्य प्रयाजनं, तेऽस्य सङ्ग्रामस्य योद्धार इत्यर्थे प्रयोजनयोद्धृवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अणादयः स्युरित्यर्थः । **तदस्याम्** ॥ तत् अस्यां क्रीडायाम्प्रहरणमित्यर्थे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचकात् णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणम् आयुधम् । **दाण्डेति** ॥ अणि तु दीर्घः स्यादिति भावः । **मौष्टेति** ॥ मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । **घञः सास्याम्** ॥ अस्यामित्यनन्तरं मृगयायामित्यादिस्त्रीलिङ्गविशेष्यमध्याहार्यम् । सा क्रिया अस्यां

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्। 'घञः' इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्।

१२६८। श्येनतिलस्य पाते ञे। (६-३-७१)

श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात्। ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता मृगया। तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा। 'श्येनतिलस्य' किम्। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः।

१२६९। तदधीते तद्वेद। (४-२-५९)

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः।

१२७०। क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्। (४-२-६०)

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम्। तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि। आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थं साम-

---

मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रकृतिकप्रथमान्तात्क्रियावाचिनः ञः स्यादित्यर्थः। फलितमाह। **घञन्तादित्यादिना॥ कृद्ग्रहणादिति**॥ तत्प्रयोजनमनुपदमेव वक्ष्यते। **श्येनतिलस्य पाते ञे॥ मुमागमः इति**॥ 'अरुर्द्विषत्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **ञप्रत्यये इति**॥ ञप्रत्यये परे यः पातशब्दः तस्मिन्नित्यर्थः। **उत्तरपदे इति**॥ 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः। **श्येनपात इति**॥ पतनम्पातः। भावे घञ्। **श्यैनम्पातेति**॥ श्येनपातशब्दात् घञन्तात् ञः। यद्यपि पातशब्द एव घञन्तः। तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणम्बोध्यम्। श्येनस्य पात इति कृद्योगषष्ठ्या समासः। तथाच श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः। **तैलम्पाता स्वधेति**॥ स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पित्र्यक्रियायां वर्तते। 'नमः स्वधायै' इत्यादिदर्शनात्। स्वधेत्यनेन क्रियायामिति नानुवर्तते इति सूचितम्। तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्यामिति ग्रहणात्। **तदधीते**॥ तदधीते इत्यर्थे तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः। गुरुमुखादक्षरानुपूर्वीग्रहणमध्ययनम्। शब्दार्थज्ञान वेदनम्। एतेन अध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसोक्तिः परास्ता। पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात्। यथाचैतत्तथा अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः। **वैयाकरण इति**॥ अणि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमः। **क्रतूक्थादि**॥ 'तदधीते तद्वेद' इत्यर्थयोः क्रतु, उक्थादि, सूत्रान्ताः एभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः। **क्रतुविशेषवाचिनामेवेति**॥ न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः। अन्यथा उक्थादिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति यावत्। ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम्। अक्षरग्रहणात्मकत्वभावादित्यत आह। **तेभ्य इति**॥ अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु मुख्याः। तत्प्रतिपादकग्रन्थेषु तु गौणाः। तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः वेदितरि प्रत्ययाः। अग्निष्टोमादिक्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यः अध्येतरीत्यर्थः।

विशेषः। तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम्। तदधीते वेद वा औक्थिकः। 'मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते'। न्यायम्—नैयायिकः। वृत्तिम्—वार्तिकः। लोकायतम्—लौकायतिकः इत्यादि। 'सूत्रान्ताट्टकल्पादेरेवेष्यते' (२७४४)। सांग्रहसूत्रिकः। 'अकल्पादेः' किम्। काल्पसूत्रः। 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७४४)। वायसविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। पाराशरकल्पिकः। 'अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्' (वा २७४५)। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रिविधा विद्या त्रिविद्या। तामधीते वेद वा त्रैविद्यः। 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' (वा २७४६)। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतम्, तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः। वासवदत्तामधिकृत्य कृता

आग्निष्टोमिक इति ॥ अग्निष्टोम क्रतु वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते इति वार्थः। उक्थशब्दः सामसु मुख्यः। सामलक्षणग्रन्थे प्रातिशाख्ये तु गौणः। तत्र गौणार्थकादेव उक्थशब्दाड्ठगित्याह। **उक्थं सामविशेष इति** ॥ अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यत्साम गीयते इति वृत्तिकृदुक्तेरिति भावः। भाष्ये तु सामशब्दपर्याय उक्थशब्द इति लभ्यते। **मुख्यार्थादिति** ॥ सामवाचिनः उक्थशब्दात्तु न ठक्, तस्मिन्निषिद्धे तदधीते इत्यण् च न भवतीत्यर्थः। भाष्ये तु मुख्यार्थकादुक्थशब्दात् ठक् नेत्येव लक्ष्यते। उक्थादिगणपठितात् न्यायादिशब्दात् ठकमुदाहरति। **न्यायमिति** ॥ अधीते वेत्ति वेति शेषः। **नैयायिक इति** ॥ ठकि ऐजागमः। **वृत्तिमिति** ॥ अधीते वेद वेति शेषः। **वार्तिक इति** ॥ ठकि आदिवृद्धौ रपरत्वम्। **साङ्ग्रहसूत्रिक इति** ॥ सङ्ग्रहाख्यं सूत्रमधीते वेत्ति वेत्यर्थः। **विद्यालक्षणेति** ॥ विद्या, लक्षण, कल्प एतदन्तादपि उक्थेऽर्थे ठगित्यर्थः। अङ्ग, क्षत्र, धर्म, त्रि, एतत्पूर्वकाद्विद्यान्तात् समासान्तात् ठक् नेत्यर्थः। ततश्च अणेव। **त्रिविधा विद्या त्रिविद्या इति** ॥ शाकपार्थिवादित्वाद्विधाशब्दस्य लोप इति भावः। तिस्रो विद्यास्त्रिविद्या इति न विग्रहः। 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्। नापि तिस्रो विद्या अधीते वेद वेति तद्धितार्थे द्विगुः। तथा सति तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुगापत्तेः। तिसृणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्बाध एव। **आख्यानेति** ॥ आख्यान, आख्यायिका, इतिहास, पुराण एभ्यश्च उक्थे ठग्वक्तव्य इत्यर्थः। तत्र आख्यानशब्देन आख्यायिकाशब्देन च आख्यानविशेषवाचिनः आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम्। इतिहासपुराणशब्दयोस्तु स्वरूपयोरेव ग्रहणम्। आख्यानं नाम कथाप्रबन्धः। "आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम्" इत्यमरः। "इतिहासः पुरावृत्तम्" इति च। "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्च लक्षणम्॥" तत्र आख्यानादुदाहरति। **यावक्रीतमिति** ॥ आख्यायिकाया उदाहरति। **वासवदत्तामिति** ॥ **लुग्वक्तव्य**

आख्यायिका वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू १४६७) इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः' (वा २७४८) । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । 'द्विगोर्लुक्—' (सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । 'इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः टिकन्पथः' (वा २७४९–२७५०) । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः--शतपथिकी । षष्टिपथिकः--षष्टिपथिकी ।

१२७१ । क्रमादिभ्यो वुन् । (४-२-६१)

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः ।

१२७२ । अनुब्राह्मणादिनिः । (४-२-६२)

'तदधीते तद्वेद' (सू १२६९) इत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धेऽण्बाधनार्थमिदम् ।

१२७३ । वसन्तादिभ्यष्ठक् । (४-२-६३)

इति ॥ उक्तप्रत्ययस्येति शेषः । **सर्ववेद इति** ॥ अणो लुकि आदिवृद्ध्यभावः । **सर्वतन्त्र इति** ॥ सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः । **सवार्तिक इति** ॥ वार्तिकेन सह सवार्तिकम् । 'तेन सह' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । सवार्तिकं सूत्रमधीते इत्यर्थः । **द्विगुरिति** ॥ द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुनिमित्तत्वादणो लुकि आदिवृद्ध्यभावे द्वितन्त्र इति रूपमित्यर्थः । **इकन्पदोत्तरपदादिति** ॥ पदशब्दः उत्तरपदं यस्य सः पदोत्तरपदः । तस्मादुक्तेऽर्थे इकन्प्रत्ययो वक्तव्यः । **शतषष्टेष्टिकन्पथ इति** ॥ शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दः तस्मात् उक्तेऽर्थे टिकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । **पूर्वपदिक इति** ॥ पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । एवमुत्तरपदिकः । **शतपथिक इति** ॥ शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः । **शतपथिकीति** ॥ टित्वात् ङीबिति भावः । एवं षाष्टिपथिकः । षष्टिपाथिकीति । **क्रमादिभ्यो वुन्** ॥ 'तदधीते तद्वेद' इत्यर्थे इति शेषः । **क्रमक इति** ॥ क्रममधीते वेत्ति वेत्यर्थः । क्रमादिगणम्पठति । **क्रमेत्यादि । क्रमादिरिति** ॥ अयं क्रमादिगण इत्यर्थः । पदकः शिक्षकः मीमांसकः इत्युदाहरणानि । **अनुब्राह्मणादिनिः** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति** ॥ इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । तथाच नकारस्योपदेशेंऽत्यत्वाभावान्नेत्संज्ञा । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिनैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह । **अण्बाधनार्थमिति** ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम् । **वसन्तादिभ्यष्ठक्** ॥

वासन्तिकः। अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः। 'दाण्डिनायन—' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न।

१२७४। प्रोक्ताल्लुक्। (४-२-६४)

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्स्यात्। पणनं पणः। 'घञर्थे कविधानम्' इति कः। सोऽस्यास्तीति पणी। तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः।

१२७५। गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च। (६-४-१६५)

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः। इति टिलोपो न। ततो यून्यपत्ये इञ्। पाणिनिः।

१२७६। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः। (२-४-५८)

ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्त्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक्स्यात्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः

'तदधीते तद्वेद' इत्येव। **वासन्तिक इति**॥ वसन्तवर्णनपरग्रन्थो वसन्तः। तमधीते वेत्ति वेत्यर्थः। **अथर्वाणमिति**॥ अथर्वणा प्रोक्तो वेदः लक्षणया अथर्वा, तमित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'प्रोक्तप्रत्ययस्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' इति वचनाल्लुक्। आथर्वणिकः इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्य आह। **दाण्डिनायनेति**॥ वान्तसंयोगपूर्वकत्वात्तु नाल्लोपः। अथ पाणिनिशब्दं व्युत्पादयितुमुपक्रमते। **प्रोक्ताल्लुक्**॥ प्रोक्तशब्देन प्रोक्तार्थकप्रत्ययो विवक्षितः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्येति प्रकृतत्वाल्लभ्यते। तदाह। **प्रोक्तार्थकेति**॥ **पणनं पण इति**॥ स्तुतिरित्यर्थः। ननु 'हलश्च' इति घञि उपधावृद्धिः स्यादित्यत आह। **घञर्थे इति**॥ **पणीति**॥ 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः। **तस्येति**॥ पणिनो गोत्रापत्ये तस्यापत्यमित्यणि पाणिन इति रूपमित्यर्थः। अत्र अणः अपत्यत्वात्तस्मिन् परे 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाभावाट्टिलोपे प्राप्ते। **गाथिविदथि**॥ 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते। 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च। तदाह। **एतेऽणि प्रकृत्या स्युरिति**॥ गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, गणिन्, पणिन्, एते इत्यर्थः। अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमिदम्। **ततो यून्यपत्ये इति**॥ मूलप्रकृतिः पणी। तदपेक्षया चतुर्थेऽपत्ये यूनि विवक्षिते पाणिनशब्दात् गोत्राणन्तात् अत इञि पाणिनिरिति रूपमित्यर्थः। पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृतिपण्यपेक्षया तृतीयो गोत्रापत्ये इञ् न सम्भवति। 'एको गोत्रे' इति नियमात्। नापि मूलप्रकृत्यपेक्षया चतुर्थापत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिञ् सम्भवति। 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययनियमात्। अतः गोत्राणप्रत्ययान्तात् पाणिनिशब्दाद्यूनि इञ्प्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम्। अत्र इञो लुकमाशङ्कितुमाह। **ण्यक्षत्रियार्ष**॥ ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते। 'गोत्राद्यूनि' इत्युक्तेः। तदाह। **गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि**॥ ण्यप्रत्ययस्योदाहरति। **कौरव्य इति**॥

पुत्त्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्त्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्त्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्त्रः । 'एभ्यः' किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । ततः इञ् । कौहडिः पुत्त्रः । 'यूनि' किम् । वामरथ्यस्य च्छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक्तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) । 'इञश्च' (सू १३३३) इत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीयाः ।

कुरोः गोत्रापत्यङ्कौरव्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति । **श्वाफल्क इति** ॥ श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं श्वाफल्कः । 'ऋष्यन्धक' इत्यण् । श्वाफल्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति । **वासिष्ठ इति** ॥ वसिष्ठस्य गोत्रापत्य वासिष्ठः । ऋष्यण्, वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इञ् । तस्यानेन लुक् । ञित उदाहरति । **तैकायनिरिति** ॥ तिकस्य गोत्रं तैकायनिः तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक् । **वामरथ्यस्येति** ॥ वामरथस्य गोत्रापत्यं वामरथ्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति छापवादः अण्, तस्यानेन लुङ् न भवति । तस्य युवार्थकत्वाभावादिति भावः । **इत्यणो लुक्तु न भवतीति** ॥ 'ण्यक्षत्रिय' इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र इञो लुङ् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **आर्षग्रहणेनेति** ॥ पाणिनिशब्दे पणिन्शब्दादण्प्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋषिवाचित्वेऽपि ऋषौ प्रतिपदोक्तत्वाभावान्न ततः परस्य इञो लुगिति भावः । न च पणिन्शब्दाद्गोत्रापत्ये 'ऋष्यन्धक' इत्यणेव कुतो न स्यादिति वाच्यम् । यत्र औत्सर्गिकस्य अणः इञादिना बाधः प्रसक्तः, तत्रैव तद्बाधनार्थम् ऋष्यणः प्रवृत्तेः । "वस्तुतस्तु 'वान्यस्मिन्सपिण्डे' इति सूत्रभाष्ये अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' इति ढकि आत्रेयशब्दादिञो 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति लुगित्युक्तत्वादिदमुपेक्ष्यम् । 'ण्यक्षत्रिय' इत्यत्र तु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणम् । पाणिनशब्दः तदपत्ये पाणिनिशब्दश्च न ऋषिवाचकौ । अतः औत्सर्गिकाणन्त एव पाणिनशब्दः" इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **पाणिनिनेति** ॥ पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणम्बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये ईयादेशे पाणिनीयशब्द इत्यर्थः । ननु पाणिनिशब्दात्तद्धिते विवक्षिते 'यूनि लुक्' इति इञो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वमाश्रित्य छापवादः अण् स्यादित्यत आह । **इञश्चेत्यण् तु नेति** ॥ पाणिनिशब्दे इञ् युवापत्यार्थक एव, न तु गोत्रार्थकः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः । यद्यपि अपत्याधिकारादन्यत्र न पारिभाषिकङ्गोत्रमित्युक्तम् । तथाप्यत्र पारिभाषिकमेव गोत्रङ्गृह्यते इति उपरिष्टात् 'इञश्च' इति सूत्रे वक्ष्यते । **तत इति** ॥ पाणिनीयशब्दादित्यर्थः । पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणिनीयशब्दादाणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । ननु असत्यपि अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुकि पाणिनीयशब्दः सिध्यत्येवेत्यत आह । **स्वरे स्त्रियाञ्च विशेष इति** ॥ अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुगभावे

१२७७ । सूत्राच्च कोपधात् । (४-२-६५)

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । 'सङ्ख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्' नेह । कलापकमधीते कालापकः ।

१२७८ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । (४-२-६६)

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य 'कठचरकात्—' (सू १४८७) इति लुक् । ततोऽण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' (सू १२७४) ।

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियाञ्च ङीप् स्यात् । लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तष्टाप् च सिध्यति । तदाह । **पाणिनीयः । पाणिनीया इति** ॥ **सूत्राच्च कोपधात्** ॥ ककारोपधादित्यनन्तरम्परस्येति शेषः । ननु 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अप्रोक्तार्थ आरम्भ इति** ॥ अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः । **अष्टकमिति** ॥ तदस्य परिमाणमित्यधिकारे 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति च सूत्ररूपेऽर्थे कन् । **अष्टका इति** ॥ अष्टकशब्दादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य अनेन लुक् । कोपधादित्यपेक्षया सूत्रवाचिनः इत्यस्य परत्वादिति भावः । **सङ्ख्याप्रकृतिकादिति** ॥ 'सूत्राच्च कोपधात्' इति लुक् सङ्ख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः । महावार्तिकन्नाम सूत्रम् । तदधीते वेत्ति वा महावार्तिकः । अत्र अणो लुक् । **छन्दोब्राह्मणानि** ॥ छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि । तेषान्द्वन्द्वः । वेद इति यावत् । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति स्मरणात् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यतः प्रोक्तादित्यनुवर्तते । प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते । तदाह । **छन्दांसीत्यादिना** ॥ तद्विषयाणीत्यत्र तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विवक्षिताः । तैर्विषयः अविनाभावः येषान्तानि तद्विषयाणि 'षिञ् बन्धने'। विशिष्य बन्धः विषयः, अविनाभाव इति यावत् । अध्येतृवेदितृप्रत्ययसंयुक्तान्येव स्युरित्यर्थः । फलितमाह । **अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति** ॥ पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेतिवत् अध्येतृप्रत्ययं विनाऽपि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **कठेनेति** ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे कठा इत्युदाहरणमिति भावः । तदुपपादयति । **वैशम्पायनेति** ॥ कठेन प्रोक्तमित्यर्थे तेन प्रोक्तमित्यपवादो 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिरित्यर्थः । **तस्येति** ॥ णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' इत्यनेन लुगित्यर्थः । एवञ्च कठेन प्रोक्तो वेदभागः कठ इति स्थितम् । **ततोऽणिति** ॥ तस्मात् लुप्तप्रोक्तप्रत्ययकात् कठशब्दात् तदधीते इति अणित्यर्थः । **तस्य प्रोक्ताल्लुगिति** ॥ तस्याध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगित्यर्थः । तथाच कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इत्येवं कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्य अध्येत्रणा सहैव प्रयोगार्हता । नतु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः । अथ चातुरर्थिकान्

१२७९ । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । (४-२-६७)

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः ।

१२८० । तेन निर्वृत्तम् । (४-२-६८)

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ।

१२८१ । तस्य निवासः । (४-२-६९)

शिबीनां निवासो देशः शैबः ।

१२८२ । अदूरभवश्च । (४-२-७०)

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिद्ध्यति ।

१२८३ । ओरञ् । (४-२-७१)

अणोऽपवादः । कक्षतु—काक्षतवम् । नद्यास्तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ।

१२८४ । मतोश्च बह्वजङ्गात् । (४-२-७२)

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् । नाण् । सैध्रकावतम् । 'बह्वच्—' इति किम् । आहिमतम् । 'अङ्ग' ग्रहणं 'बह्वच्' इति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत् ।

प्रत्ययान् वक्तुमुपक्रमते । **तदस्मिन्नस्तीति** ॥ तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमोच्चारितादणादयः स्युः । प्रत्ययान्तेन प्रकृतिनामके देशे गम्ये इत्यर्थः । प्रसिद्धदेशग्रहणार्थ इतिशब्दः । मतुपोऽपवादः । **तेन निर्वृत्तम्** ॥ देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । **तस्य निवासः** ॥ तन्नाम्नि देशे इत्येव । तस्य निवासः इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । स्वत्ववान् विषयः । निवासस्तु वसतिमात्रं स्वत्वास्वत्वसाधारणमित्याहुः । **अदूरभवश्च** ॥ तस्येति तन्नाम्नि देशे इति चानुवर्तते । तस्य अदूरभव इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इत्यत आह । **चकारेणेति** ॥ अदूरभवः इति विध्यनन्तरम्प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः पुनरुपस्थाप्यन्ते इत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह । **तेनेति** ॥ अन्यथा सन्निहितत्वात् अदूरभव इत्येव उत्तरविधिष्वनुवर्तते इति भावः । **चातुरर्थिकत्वमिति** ॥ चतुरर्थ्याम्भव इत्यर्थे द्विगोरध्यात्मादित्वाट्ठक् । तद्धितार्थद्विगौ तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् स्यात् । केचित्तु चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्रभवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः । **ओरञ्** ॥ 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादि चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तादञ् स्यात्, अणोऽपवादः । अत्राधिकारः 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इति यावत् । **काक्षतवमिति** ॥ कक्षतुरस्मिन्नस्तीत्यादि विग्रहः । **मतोश्च** ॥ **सैध्रकावतमिति** ॥ सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः यथायोगम्बोध्याः । **आहिमतमिति** ॥ अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः ।

१२८५ । बह्वचः कूपेषु । (४-२-७३)

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ।

१२८६ । उदक्च विपाशः । (४-२-७४)

विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दन्तेन निर्वृत्तो दान्तः कूपः । 'उदक्' किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव ।

१२८७ । सङ्कलादिभ्यश्च । (४-२-७५)

'कूपेषु' इति निवृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् ।

१२८८ । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । (४-२-७३)

स्त्रीलिङ्गेष्वेषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे वैधूमाग्नी । प्राचि माकन्दी ।

१२८९ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् । (४-२-७७)

अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु—वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ।

१२९० । रोणी । (४-२-७८)

रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कूपाञोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः ।

आहिशब्दस्य द्व्यच्कत्वादञ् नेति भावः । **बह्वचः कूपेषु** ॥ बह्वचः प्रातिपदिकात् अञ् चतुर्ष्वर्थेषु, अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्त· कूपः दैर्घवरत्रः । **उदक्च विपाशः** ॥ **विपाश उत्तरे कूले इति** ॥ विपाश्शब्द· शकारान्तो नदीविशेषवाची । **सङ्कलादिभ्यश्च** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । यथा दाराः इत्यादौ शास्त्रीयपुस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानम् । तथा लुपि सति शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतालिङ्गसङ्ख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारादेव भानं सम्भवति, ननु तदंशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः । अणोऽपवादः । **पौष्कलमिति** ॥ पुष्कलेन निर्वृत्तमिति विग्रहः । **स्त्रीषु सौवीर** ॥ **सौवीरे इति** ॥ उदाहरणं वक्ष्यते इति शेषः । **दात्तामित्री नगरीति** ॥ 'टिड्ढ' इति ङीप् । **साल्वे इति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **वैधूमाग्नीति** ॥ विधूमाग्निना निर्वृत्तेत्यर्थः । अञि ङीप् । **प्राचीति** ॥ प्राचि देशे उदाह्रियते इत्यर्थः । **माकन्दीति** ॥ माकन्देन निर्वृत्तेत्यर्थः । **सुवास्त्वादिभ्योऽण्** ॥ **अञ इति** ॥ ओरञित्यस्यापवाद इत्यर्थः । **सौवास्तवमिति** ॥ अणि ओर्गुणः । **वार्णवमिति** ॥ वर्णोरदूरभवमित्यर्थः । ननु 'ओरञ्' इत्येव सिद्धे पुनर्विधिसामर्थ्यादेव तदननुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **अण्ग्रहणमिति** ॥ **रोणी** ॥ लुप्तपञ्चमीकमिदम् । **तदन्तादिति** ॥ 'येन विधिः' इति सूत्रस्थभाष्यादिह प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । **रौण**

१२९१ । कोपधाच्च । (४-२-७९)

अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ।

१२९२ । वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । (४-२-८०)

सप्तदशभ्यः गणेभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ्' । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । 'कृशाश्वादिभ्यश्छण्' । कार्शाश्वीयत् । 'ऋश्यादिभ्यः कः' । ऋश्यकम् । 'कुमुदादिभ्यष्ठच्' । कुमुदिकम् । 'काशादिभ्य इलः' । काशिलः । 'तृणादिभ्यः सः' । तृणसम् । 'प्रेक्षादिभ्य इनिः' प्रेक्षी । 'अश्मादिभ्यो रः' । अश्मरः । 'सख्यादिभ्यो ढञ्' । साखेयम् । 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । साङ्काश्यम् । 'बलादिभ्यो यः' । बल्यम् । 'पक्षादिभ्यः फक्' पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च' (ग सू ७९) । पान्थायनः ।

इति ॥ रोण्या निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । **आजकरौण इति** ॥ अजकरोण्या निर्वृत्त इत्यर्थः । अणि 'यस्य' इति इकारलोपः । **कोपधाच्च** ॥ **कार्णच्छिद्रक इति** ॥ कर्णच्छिद्रकेण निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । **कार्कवाकवमिति** ॥ कृकवाकुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । ओर्गुणः, आदिवृद्धौ रपरत्वम् । **त्रैशङ्कवमिति** ॥ त्रिशङ्कुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । **वुञ्छण्** ॥ वुञ्, छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र, ढञ्, ण्य, य, फक्, फिञ्, इञ्, ञ्य, कक्, ठक् एतेषां सप्तदशानान्द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्व, ऋश्य, कुमुद, काश, तृण, प्रेक्ष, अश्मन्, सखि, सङ्काश, बल, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह, कुमुद एतेषा सप्तदशानान्द्वन्द्वः । एते आदयः येषामिति बहुव्रीहिः पञ्चमीबहुवचनम् । यथासङ्ख्यावगमाय कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । प्रगदिन्शब्दे नलोपाभावस्तु इकारान्तत्वभ्रमनिरासाय । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य आदिशब्दस्य अरीहणादिषु प्रत्येकमन्वयः । तथाच अरीहणादिभ्यो वुञ्, कृशाश्वादिभ्यः छण् इत्येव सप्तदश वाक्यानि सम्पन्नानि । तदाह । **सप्तदशभ्य इति** ॥ अरीहणाद्यादिसप्तदशभ्यो गणेभ्यः वुञादयः प्रत्ययाः क्रमात्स्युरित्यर्थः । **चतुरर्थ्यामिति** ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । 'तेन निर्वृत्तम्, तस्य निवासः, अदूरभवश्च' इति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तात् यथायोगम्प्रत्ययाः इति फलितम् । एतेषु गणेषु चेतनवाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति । तत्र यथायोगञ्चतुरर्थ्याः अन्वयः । **प्रेक्षीति** ॥ प्रेक्षते इति प्रेक्षः, तेन निर्वृत्तमित्यर्थः । प्रेक्षया निर्वृत्तमिति वा । **पथः पन्थ च इति** ॥ प्रेक्षादिगणसूत्रमिदम् । **पान्थायन इति** ॥ पथः अदूरभव इत्यर्थः ।

'कर्णादिभ्यः फिञ्' कार्णायनिः । 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' । सौतङ्गमिः । 'प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः' प्रागद्यः । 'वराहादिभ्यः कक्' वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक्' कौमुदिकः ।

१२९३ । जनपदे लुप् । (४-२-८१)

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ।

१२९४ । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । (१-२-५१)

लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।

१२९५ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । (१-२-५३)

युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

१२९६ । लुब्योगाप्रख्यानात् । (१-२-५४)

लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

१२९७ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । (१-२-५५)

जनपदे लुप् ॥ **चातुर्थिकस्येति** ॥ प्रकरणलभ्यमिदम् । **लुपि युक्तवत्** ॥ प्रकृतिभूतः शब्दः युक्तः, व्यक्तिः लिङ्गं, वचनं सङ्ख्येति पूर्वाचार्यसङ्केतः । तदाह । **लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्त इति** ॥ लुबिति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । लुपः प्रवृत्तेः प्राक् प्रत्ययप्रकृतेर्यल्लिङ्गं वचनन्ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्येत्यर्थः । **पञ्चालानामिति** ॥ पञ्चालसंज्ञकानां राज्ञामित्यर्थः । **पञ्चाला इति** ॥ तस्य निवास इति विहितस्याणः 'जनपदे लुप्' इति लुपि प्रकृतिवत् बहुवचनमिति भावः । **कुरव इत्यादि** ॥ कुरूणाम् अङ्गानां वङ्गानां कलिङ्गानाञ्च निवासो जनपद इति विग्रहः । लिङ्गातिदेशे तु कटुबदर्या अदूरभवो जनपदः कटुबदरीत्युदाहार्यम् । तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रम्पाणिनिः प्रत्याचष्टे । **तदशिष्यम्** ॥ यथा दाराः इत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानम्, तथा लुपि सति शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारादेव भानं सम्भवति, न तु तदंशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः । **संज्ञानामिति** ॥ लोकव्यवहाराणामित्यर्थः । एवञ्च लुगपि न विधेय इत्याह । **लुब्योगाप्रख्यानात्** ॥ अशिष्यमित्यनुवृत्तं पुल्लिङ्गेन विपरिणतं लुबित्यनन्तरं सम्बध्यते । तदाह । **लुबपि न कर्तव्य इति** ॥ योगः अवयवार्थः, तस्य अप्रख्यानात् अप्रतीतेरित्यर्थः । तदाह । **अन्वयवेति** ॥ नहि पञ्चालाङ्गवङ्गादिसम्बन्धित्वेन पञ्चाला अङ्गाः वङ्गाः इत्यादितो बोधः, अतः प्रत्यय एव तत्रास्तीति भावः । प्रत्ययस्वीकारे बाधकमाह । **योगप्रमाणे च** ॥ पञ्चालाङ्गवङ्गादिशब्देषु योगस्य अवयवार्थस्य प्रमापके सति तदभावे पञ्चालाङ्गादिक्षत्रियसम्बन्धाभाव

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ।

१२९८। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। (१-२-५६)

'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः ।

१२९९ । कालोपसर्जने च तुल्यम् । (१-२-५७)

'अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः,' 'विशेषणमुपसर्जनम्' इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः ।

१३०० । विशेषणानां चाजातेः । (१-२-५२)

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । 'अजातेः' किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा ७१५) । हरीतक्याः फलानि

सम्प्रति शूद्रादिराजके जनपदे पञ्चालादिशब्दो न प्रयुज्येत, प्रयुज्यते च, अत पञ्चालादिशब्दाः जनपदविशेषेषु केवलरूढा इति युक्तमित्यर्थः । तदाह । **यदि हि योगस्येति** ॥ अथ प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं निराचष्टे । **प्रधानप्रत्ययार्थ** ॥ **प्रत्ययार्थ इति** ॥ प्रकृत्यर्थम्प्रति प्रत्ययार्थः प्रधानं विशेष्यम्, प्रकृत्यर्थस्तु तद्विशेषणमित्येवं यत्पूर्वाचार्यवचनन्तदपीत्यर्थः । **कालोपसर्जने च** ॥ कालश्च उपसर्जनञ्चेति समाहारद्वन्द्वात् विषयसप्तमी । अशिष्यमित्यनुवृत्तम्भावप्रधानमाश्रीयते । कालविषये उपसर्जनविषये च यत्पूर्वाचार्याणां विशेषवचनन्तत्राप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । तद्विशेषवचनं विशदयन् व्याचष्टे । **अतीताया इत्यादिना** ॥ **विशेषणानाञ्चाजातेः** ॥ कस्य विशेषणानामित्याकाङ्क्षायां लुबित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं सम्बध्यते लुप्तप्रत्ययार्थस्येति लभ्यते । तदाह । **लुबर्थस्येति** ॥ **तद्वदिति** ॥ प्रकृतिवदित्यर्थः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यस्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रम् । तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । **पञ्चाला रमणीया इति** ॥ पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषणस्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद्बहुवचनम् । **गोदौ रमणीयाविति** ॥ गोदयोर्निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवत् द्विवचनम् । **पञ्चाला जनपद इति** ॥ जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्बहुवचनम् । **गोदौ ग्राम इति** ॥ अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवत् द्विवचनम् । **हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति** ॥ वार्तिकमिदम् । लुपि लिङ्गं प्रकृतिवद्भवति । न तु वचनमिति शेषः । **हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इति** ॥ 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति विकारप्रत्ययस्य

हरीतक्यः । 'खलतिकादिषु वचनम्' (वा ७१६)। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । 'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' (वा ७१७)। मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ।

१३०१ । वरणादिभ्यश्च । (४-२-८२)

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणा ।

१३०२ । शर्कराया वा । (४-२-८३)

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ।

१३०३ । ठक्छौ च । (४-२-८४)

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि । शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम् ।

लुप् । अत्र प्रत्ययार्थेषु फलेषु प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गमेव भवति, न त्वेकवचनमिति भावः । **खलतिकादिषु वचनम्** ॥ वार्तिकमिदम् । एषु लुपि प्रकृतिवद्वचनमेव भवति, नतु लिङ्गमित्यर्थः । **खलतिकं वनानीति** ॥ 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्तप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुल्लिङ्गत्वन्न भवति । किन्तु एकवचनमेवेति भावः। **मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति** ॥ वार्तिकमिदम् । **मनुष्यलक्षणे इति** ॥ मनुष्यात्मके लुप्तप्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवल्लिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः । **चञ्चा अभिरूप इति** ॥ चञ्चा तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यः चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति कनः 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिलिङ्गत्वम् । नतु तद्विशेषणस्य अभिरूपशब्दस्येति भावः ॥ **इति युक्तवद्भावप्रकरणम्** ॥ अथ प्रकृतमारभते—**वरणादिभ्यश्च** ॥ 'जनपदे लुप्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । वरणादिभ्यः परस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यादित्यर्थः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अजनपदार्थ आरम्भ इति** ॥ **वरणानामिति** ॥ वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा । अवयवाभिप्रायम्पूजार्थं वा बहुवचनम् । वरणानामदूरभवन्नगरं वरणाः । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गं बहुवचनञ्च । **शर्कराया वा** ॥ लुबित्यनुवर्तते । प्रत्यासत्त्या चातुरर्थिकस्येति लभ्यते । तदाह । **अस्मादिति** ॥ **ठक्छौ च** ॥ शर्कराया इत्यनुवर्तते । तदाह । **शर्कराया एतौ स्त इति** ॥ **ठच्ककाविति** ॥ कुमुदादिभ्यः ठच्, वराहादित्वात् कक्, इति विवेकः । **वाग्रहणेति** ॥ अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठचः ककश्च लोपविकल्पसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिति भावः। **शर्करेति** ॥ अणो लुपि युक्तवद्भावे रूपम् । **शार्करमिति** ॥ अणि रूपम् । **शार्करिकमिति** ॥

१३०४ । नद्यां मतुप् । (४-२-८५)

चातुरर्थिकः । इक्षुमती ।

१३०५ । मध्वादिभ्यश्च । (४-२-८६)

मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । मधुमान् । अनद्यर्थ आरम्भः ।

१३०६ । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । (४-२-८७)

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोः 'झयः' (सू १८९८) इति, अन्त्ये 'मादुपधायाः–' (सू १८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः । 'महिषाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७६१) । महिष्मान्नाम देशः ।

१३०७ । नडशादाड्ड्वलच् । (४-२-८८)

ठकि रूपम् । **शर्करीयमिति** ॥ छे रूपम् । **शार्करिकमिति** ॥ ठचि रूपम् । **शार्करकमिति** ॥ ककि रूपम् । शर्कराणां निवासः इत्यर्थः । शर्कराभिः निवृत्तमिति वा । **नद्यां मतुप्** ॥ **चातुरर्थिक इति** ॥ शेषपूरणम् । **इक्षुमतीति** ॥ मतुपि उपावितौ । इक्षूणां निवास इत्यर्थः । **मध्वादिभ्यश्च** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **मतुप् स्याच्चातुरर्थिक इति** ॥ **मधुमानिति** ॥ मधूनां निवास इत्यर्थः । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अनद्यर्थमिति** ॥ **कुमुदनड** ॥ कुमुद नड वेतस एतेभ्यः ड्मतुप् स्यादित्यर्थः । डकारः उपौ च इतः । अयं मत्वर्थ एवेति 'न पदान्त' इति सूत्रभाष्यकैयटयोः स्थितम् । **कुमुद्वानिति** ॥ कुमुदाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । ड्मतुपि डित्त्वात् टिलोपः । **नड्वानिति** ॥ नडाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । "कुमुद्वान्कुमुदप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि" इत्यमरः । **वेतस्वानिति** ॥ वेतसाः अस्य सन्तीति विग्रहः । **आद्ययोरिति** ॥ कुमुद्वच्छब्दे नड्वच्छब्दे च 'झयः' इति मतुपो मस्य वकारः । वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपधायाः' इति मस्य वकार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'झयः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव न्याय्यम् । "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्, नतु एकस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वयोगम्प्रति परस्यासिद्धत्वम्" इत्यस्य 'उपसर्गादसमासे' इति सूत्रभाष्ये दूषितत्वात् । वेतस्वानित्यत्र रुत्वन्तु न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'न पदान्त' इति निषेधस्तु न । पदे अन्त इति विगृह्य पदे परतश्चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थाजादेशस्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेर्भाष्याभ्युपगतत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषेधोऽपि न । पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिसाधनपरभाष्यप्रामाण्येन पदचरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणात्' इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । महिषाच्चेत्यनन्तरं तु ड्मतुबिति शेषः । **महिष्मानिति** ॥ महिषाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । डित्त्वाट्टिलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न जश्त्वम् । 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति तु न । तस्य सवर्णे परतो विधेः । न हि षकारसवर्णोऽनुनासिकोऽस्ति । **नडशादाड्ड्वलच्** ॥ **नड्वल**

नड्वलः । "शादो जम्बालघासयोः" इत्यमरः । शाद्वलः ।

१३०८ । शिखाया वलच् । (४-२-८९)

शिखावलम् ।

१३०९ । उत्करादिभ्यश्छः । ४-२-९०)

उत्करीयः ।

१३१० । नडादीनां कुक्च । (४-२-९१)

नडकीयम् । 'क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च' (ग सू ८०) । क्रुञ्चकीयः । 'तक्षन्नलोपश्च' (ग सू ८१) । तक्षकीयः ।

१३११ । बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । (६-४-१५३)

नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयः, तेभ्यश्छस्य लुक्तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीयाः । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीयाः—वैत्रकाः । 'छस्य' किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा 'सन्नियोग-

---

इति ॥ डित्त्वाट्टिलोपः । **शाद्वल इति** ॥ शादाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । शादो दन्त्योपधः । डोपध इत्यन्ये । "नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि" इत्यमरः । "शाद्वलः शादहरिते" इति च । **शिखाया वलच्** ॥ निर्वृत्ताद्यर्थं सूत्रं देशे तन्नाम्नि अणो बाधनार्थञ्च । 'दन्ताशिखात्संज्ञायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणन्तु अदेशेऽपि शिखावलः, इति रूपार्थम् । **उत्करादिभ्यश्छः** ॥ चातुरर्थिक इति शेषः । **उत्करीय इति** ॥ देशविशेषोऽयम् । उत्करेण निर्वृत्तमिति वा, तस्य निवासः, तस्य अदूरभव इति वा । **नडादीनाङ्कुक्च** ॥ नडादिभ्यः छः स्यात् चातुरर्थिकः प्रकृतेः कुक् च । **क्रुञ्चा ह्रस्वत्वञ्चेति** ॥ नडादिगणसूत्रं क्रुञ्चाशब्दाच्छः । प्रकृतेः कुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च । **क्रुञ्चकीय इति** ॥ क्रुञ्चा अस्मिन् सन्तीत्यादि विग्रहः । **तक्षन्नलोपश्च** ॥ इदमपि गणसूत्रम् । तक्षन्शब्दात् छः, कुक्, नकारस्य लोपश्च । **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्** ॥ षाष्ठमिदं सूत्रम् । **बिल्वकेति** ॥ नडाद्यन्तर्गतबिल्वादीनां कृतकुगागमानां निर्देशः । ककारादुकार उच्चारणार्थः । **तद्धिते इति** ॥ 'आपत्यस्य च तद्धिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **बिल्वकीयेति** ॥ 'नडादीनाङ्कुक् च' इति छः । प्रकृतेः कुक् च । **तस्यां भवाः बैल्वका इति** ॥ बिल्वकीयाशब्दाद्भवार्थे अण् । तस्मिन्परे छस्य लुगिति भावः । **वेत्रकीयाः इति** ॥ वेत्राः अस्यां सन्तीत्यर्थे नडादित्वाच्छ, प्रकृतेः कुक् च, इति भावः । **वैत्रका इति** ॥ वेत्रकीयायां भवा इत्यर्थः । वेत्रकीयाशब्दात् अणि छस्य लुगिति भावः । **छस्य किमिति** ॥ एभ्यः परस्यैव सम्भव इति प्रश्नः । **सन्नियोगेति** ॥ 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः । ननु 'ढ लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे लुग्ग्रहणं किमर्थमित्यत आह । **लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थमिति** ॥ प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात्

शिष्टानाम्' (प ८७) इति कुगपि निवर्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम्।

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम्।

१३१२। शेषे। (४-२-९२)

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। 'शेषे' (सू १३१२) इति लक्षणं चाधिकारश्च। 'तस्य विकार:' इत्यतः' प्राक्छेषाधिकारः।

कृत्स्नस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः। लोपविधौ तु नैवं लभ्यते इत्याह। **लोपो हीति**॥ लोपविधौ 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य उपधायाः इत्यनुवृत्तौ बिल्वकादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोप इत्यर्थलाभाद्यकारमात्रस्य लोपः स्यात्। य उपधायाः इत्यननुवृत्तौ तु 'आदेः परस्य' इति इकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः॥

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम्।

अथ शैषिकप्रकरण निरूप्यते—**शेषे**॥ **अणादय इति**॥ 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यादि-साधारणाः प्रत्यया इत्यर्थः। **चतुर्भिरिति**॥ अश्वादिभिरिति शेषः। **चतुर्दश्यामिति**॥ कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमः। **लक्षणमिति**॥ प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु उत्तरसूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविधायकमित्यर्थः। अधिकारत्वे तु उत्तरसूत्रेष्वेवानुवृत्तिलाभादिदन्न सिद्ध्येदिति भावः। **अधिकारश्चेति**॥ उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थश्चेत्यर्थः। स्वरितत्वादिति भावः। अधिकारस्योत्तरावधिमाह। **तस्य विकार इत्यतः प्रागिति**॥ नच उत्तरसूत्रेषु निर्दिष्टाना-मर्थविशेषाणाम् अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्धत्वात् शेषाधिकारो व्यर्थ इति वाच्यम्। 'तस्येदम्' इत्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानाङ्ग्रहणाभावाय तदावश्यकत्वात्। न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येदम्' इत्येव अणादिसिद्धेः शेष इत्यस्य विधित्वन्नाश्रयणीयमिति वाच्यम्। "शैषिकान्मतुबर्थीयात्" इत्यादौ प्रदर्शितग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणलाभाय तदावश्यकत्वात्। इदन्त्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः। "इद विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवासः" इति

१३१३ । राष्ट्रावारपाराद्घखौ । ४-२-९३)

आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः, अवारपारीणः । 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७७१–२७७२) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युटयुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

१३१४ । ग्रामाद्यखञौ । (४-२-९४)

ग्राम्यः—ग्रामीणः ।

१३१५ । कत्र्यादिभ्यो ढकञ् । (४-२-९५)

कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेयकः । 'ग्रामात्' इत्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकः ।

भाष्यात् । प्रपञ्चितश्चैतत् 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यावसरे । **राष्ट्रावारपाराद्घखौ** ॥ **आभ्यामिति** ॥ राष्ट्रशब्दादवारपारशब्दाच्चेत्यर्थः । **राष्ट्रिय इति** ॥ राष्ट्रे जातः भवः इत्यादिरर्थो यथायोगम्बोध्यः । घस्य इयः । **अवारपारीण इति** ॥ खस्य ईनादेशः, णत्वम् । **अवारपाराद्विगृहीतादपीति** ॥ अवारशब्दात्पारशब्दाच्च पृथग्भूतादपि खो वक्तव्य इत्यर्थः । **विपरीताच्चेति** ॥ पारावारशब्दादपीत्यर्थः । ननु राष्ट्रावारपारेत्यारभ्य 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादिशब्देभ्यः प्रकृतिभ्यः शेषेऽर्थे प्रत्यया विहिताः । तस्यापत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निर्दिश्यन्ते । यत्किञ्चिद्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः टयुटयुलन्ताः प्रत्ययाः स्युः । 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रथमोच्चारितविभक्तिविशेषानुपस्थितेः । किञ्च 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्रेषूत्तरेषु अर्थविशेषा एव निर्दिष्टाः । तत्र प्रथमोच्चारितसप्तम्यन्तादितत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः साधारणा अणादय एव स्युः । तत्राह । इह प्रकृतीत्यादिना राष्ट्रावारेत्यादिसूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्यः केवलप्रत्ययविधीनां अर्थविशेषप्रकृतिविशेषविभक्तिविशेषाकांक्षायां 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणान्तु केवलमर्थविशेषनिर्देशपराणां 'समर्थानाम्' इति सूत्रलब्धतत्तद्विभक्तिकप्रकृतिविशेषाणां विधेयप्रत्ययविशेषाकाङ्क्षायां परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जातः इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादयः टयुटयुलन्ताः प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यत इति भावः । राष्ट्राद्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जाताद्यर्थेषु अणादयः साधारणा भवन्त्येव । **ग्रामाद्यखञौ** ॥ **ग्राम्य इति** ॥ यप्रत्यये 'यस्येति च' इति लोपः । **ग्रामीण इति** ॥ खञ ईनादेशः, णत्वम् । **कत्र्यादिभ्यो ढकञ्** । **कत्त्रय इति** ॥ 'कुगतिप्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः । 'त्रौ च' इति कोः कदादेशः । **कात्त्रेयक इति** ॥ ढकञ्, ढकारस्य एयादेशः 'लोपो व्योः' इति यलोपः । **अनुवृत्तेरिति** ॥ स्वरितत्वादिति भावः । तथाच ग्रामशब्दात् ढकञपि

१३१६ । कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । (४-२-९६)

कौलेयकः श्वा—कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः—कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः—ग्रैवोऽन्यः ।

१३१७ । नद्यादिभ्यो ढक् । (४-२-९७)

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

१३१८ । दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । (४-२-९८)

'दक्षिणा' इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ।

१३१९ । कापिश्या ष्फक् । (४-२-९९)

कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

१३२० । रङ्कोरमनुष्येऽण्च । (४-२-१००)

चात्ष्फक् । राङ्कवो गौः राङ्कवायणः । 'अमनुष्ये' इति किम् । राङ्कवको मनुष्यः ।

१३२१ । द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । (४-२-१०१)

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

लभ्यते इत्यर्थः । **कुलकुक्षि** ॥ कुलाच्छुनि, कुक्षेः असौ, ग्रीवायाः अलङ्कारे, ढकञित्यर्थः । **कौलेयकः श्वेति** ॥ कुले जातादिरिति विग्रहः । **कौक्षेयकोऽसिरिति** ॥ कुक्षौ कोशे भवः खड्ग इत्यर्थः । **ग्रैवेयक इति** ॥ ग्रीवासु भव इति विग्रहः । **नद्यादिभ्यो ढक्** ॥ **माहेयमिति** ॥ मही भूमिः, तस्याञ्जातादीत्यर्थः । **वाराणसेयमिति** ॥ वाराणस्याञ्जातादीत्यर्थः । **दक्षिणापश्चात्** ॥ **आजन्तमव्ययमिति** ॥ अव्ययसाहचर्यादाजन्तमिति भावः । दक्षिणा, पश्चात्, पुरस्, एभ्योऽव्ययेभ्यो जाताद्यर्थेषु त्यक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **कापिश्या ष्फक्** ॥ कापिश्याः ष्फक् इति छेदः । कापिशीशब्दात् ष्फक् स्यादित्यर्थः । कापिशी नाम देशविशेषः । **कापिशायनी द्राक्षेति** ॥ षित्त्वात् ङीष् । **रङ्कोरमनुष्येऽण् च** ॥ रङ्कोरण् स्यात् चात् ष्फक् । **राङ्कवो गौरिति** ॥ रङ्कुर्नाम देशविशेषः । तत्र जातादिरित्यर्थः । **राङ्कवको मनुष्य इति** ॥ अत्र मनुष्यत्वान्न ष्फगणौ । किन्तु 'मनुष्यतत्स्थयोः' इति वक्ष्यमाणो वुञ् । अकादेशः । राङ्कवो मनुष्यः इति त्वपपाठः । **द्युप्रागपाक्** ॥ दिव्, प्राञ्च्, अपाञ्च्, उदञ्च्, प्रत्यञ्च्, एभ्यो यत्स्यादित्यर्थः । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्त्वेन निर्देशः । **दिव्यमिति** ॥ दिवि जातादीत्यर्थः । **प्राच्यमिति** ॥ प्राचि प्रदेशे जातादीत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तौ सुब्लुकि प्राञ्च् य इति स्थिते 'अनिदिताम्'

१३२२ । कन्थायाष्ठक् । (४-२-१०२)

कान्थिकः ।

१३२३ । वर्णौ वुक् । (४-२-१०३)

वर्णुसमीपदेशो वर्णुस्तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक्स्यात् । 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्' ।

१३२४ । अव्ययात्त्यप् । (४-२-१०४)

'अमेहक्वतसित्रेभ्य एव' (वा २७७९)। 'अमान्तिकसहार्थयोः'। अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । 'परिगणनम्' किम् । उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा ४१८७)। अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः । शाश्वतीयः । 'त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्' (वा २७८०) । नित्यः । 'निसो गते' (वा २७८१) ।

१३२५ । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । (८-३-१०१)

इति नलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घे प्राच्यमिति रूपम् । **अपाच्यमिति** ॥ इदमपि पूर्ववत् । **उदीच्यमिति** ॥ अत्र 'उद ईत्' इति ईत्त्वं विशेषः । **प्रतीच्यमिति** ॥ प्राच्यवद्रूपम् । **कन्थायाष्ठक्** ॥ तिर्यक्स्यूतबहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्था । देशविशेष इत्यन्ये । **वर्णौ वुक्** ॥ **वर्णुसमीपेति** ॥ वर्णुर्नाम सिन्धुनदः, तस्यादूरभव इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणो 'जनपदे लुप्' इति लुप् । तथाच वर्णुसमीपदेशो वर्णुः, तस्मिन् या कन्था तद्वाचकात् वुक्प्रत्यय इति यावत् । **अव्ययात्त्यप्** ॥ **अमेहेति** ॥ अमा, इह, क्व, त्र, तसि, एभ्यश्च वा अव्ययेभ्यः त्यप्प्रत्यय इति परगणवार्तिकमिदम् । **अमात्य इति** ॥ समीपे सह वा जात इत्यर्थः । **औपरिष्ट इति** ॥ उपरिष्टादित्यव्ययस्य परिगणितेष्वनन्तर्भावात् न त्यप् । अणि औपरिष्ट इति रूपमित्यर्थः । कथमिह टिलोप इत्यत आह । **अव्ययानामिति** ॥ वार्तिकमिदम् । **भमात्रे इति** ॥ कात्स्न्यें मात्रशब्दः । कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टेर्लोपः । 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिर्नापेक्षित इत्यर्थः । नन्वेवं सति आरादित्यव्ययात् छस्य ईयादेशे टिलोपे आरीय इति स्यादित्यत आह । **अनित्योऽयमिति** ॥ **त्यब्नेरिति** ॥ नि इत्यव्ययात् त्यप् स्याद्ध्रुवे गम्ये इत्यर्थः । 'नियतम्भवन्नित्यम्' इति भाष्यम् । **निसो गते इति** ॥ निस् इत्यव्ययात् त्यप् वक्तव्यो गते गम्ये इत्यर्थः । निस् त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्तत्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाभावाच्च षत्वे अप्राप्ते । **ह्रस्वात्तादौ** ॥ 'इण्कोरित्यतः इण्ग्रहणमनुवर्तते । 'सहेः साडः सः' इत्यतः सः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः मूर्धन्यः इति च । तदाह । **ह्रस्वादिण इति** ॥ **निष्ठ्य**

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चण्डालादिः । 'अरण्याण्णः' (वा २७८२) । आरण्याः सुमनसः । 'दूरादेत्यः' (वा २७८३) । दूरेत्यः । 'उत्तरादाहञ्' (वा २७४४) । औत्तराहः ।

१३२६ । ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् । (४-२-१०५)

एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ टयुटयुलौ । ऐषमस्त्यम्—ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्—ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्—श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ।

१३२७ । तीररूपोत्तरपदादञ्ञ्यौ । (४-२-१०६)

यथासङ्ख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । 'तीररूपान्तात्' इति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्मा भूत् । बहुरूपम् ।

१३२८ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । (४-२-१०७)

इति ॥ त्यपि सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । **अरण्याण्ण इति** ॥ वक्तव्य इति शेषः । **आरण्याः सुमनस इति** ॥ "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" इत्यमरः । अरण्ये भवा इत्यर्थे णप्रत्यये टापि आरण्या इतिरूपम् । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । **दूरादेत्य इति** ॥ वक्तव्य इति शेषः । **दूरेत्य इति** ॥ दूरादागतः, दूरे भव इति वार्थः । दूरादित्यव्ययात् एत्यप्रत्यये अव्ययानाम्भमात्रे इति टिलोपः । **उत्तरादाहञिति** ॥ वाच्य इति शेषः । **औत्तराह इति** ॥ उत्तरस्मादागतः उत्तरस्मिन् भव इति बार्थः । औत्तर इति त्वसाधु । **ऐषमोह्यः** ॥ **एभ्य इति** ॥ ऐषमस्, ह्यस्, श्वस्, एतेभ्य इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणाविति** ॥ 'सायश्चिरम्प्रगेप्राह्णेऽव्ययेभ्यष्टयुटयुलौ तुट् च' इत्यनेनेति शेषः । **ऐषमस्त्यमिति** ॥ ऐषमस् इत्यव्ययः । वर्तमाने संवत्सरे वर्तते । तत्र भवमित्यर्थः । 'परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति' इत्यमरः । **ऐषमस्तनमिति** ॥ टयुटयुलौ वा । टावितौ, य्वोरनादेशः, तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्त्वादाद्यवयवः । **ह्यस्त्यं-ह्यस्तनमिति** ॥ ह्यस् इत्यव्ययं गतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । **श्वस्त्यम्-श्वस्तनमिति** ॥ श्वस् इत्यव्ययमनागतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । "ह्यो गते नागतेऽह्नि श्वः" इत्यमरः । **पक्षे इति** ॥ 'श्वसस्तुट् च' इति ठञि तस्य इकादेशे तुडागमे 'द्वारादीनाञ्च' इत्यैजागमे शौवस्तिकमित्यपि वक्ष्यमाणं रूपमित्यर्थः । **तीररूप** ॥ तीरोत्तरपदात् रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्ञ्यश्चेत्यर्थः । **काकतीरमिति** ॥ काकतीरे भवमित्यर्थः । **पाल्वलतीरमिति** ॥ पल्वलतीरे भवमित्यर्थः । **शैवरूप्यमिति** ॥ शिवरूपे भवमित्यर्थः । रूप्योत्तरपदेति क्वचित्पाठः । तथा सति ञ्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे द्वियकारं रूपम् । **बहुरूपमिति** ॥ 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदकत्वाभावान्न ञ्य इति भावः । **दिक्पूर्वपदात्** ॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमी । असंज्ञाभूतात्

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । 'असंज्ञायाम्' किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्।' (सू १४००) इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

१३२९ । मद्रेभ्योऽञ् । (४-२-१०८)

'दिक्पूर्वपदात्' इत्येव । 'दिशोऽमद्राणाम्' (सू १३९९) इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ।

१३३० । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । (४-२-१०९)

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

१३३१ । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् । (४-२-११०)

माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ।

१३३२ । कण्वादिभ्यो गोत्रे । (४-२-१११)

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।

१३३३ । इञश्च । (४-२-११२)

गोत्रे य इञ् तदन्तादण्स्यात् । दाक्षाः । 'गोत्रे' किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम् । 'तेनेह न' पाणिनीयम् ।

दिक्पूर्वपदकात् ञः स्यादित्यर्थः । **पौर्वशाल इति** ॥ पूर्वस्यां शालायाम्भव इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति समासात् ञः । **मद्रेभ्योऽञ् । इत्येवेति** ॥ दिक्पूर्वात् मद्रशब्दादञित्यर्थः । **पर्युदासादिति** ॥ उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदिवृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन एव ग्रहणम् । **पौर्वमद्र इति** ॥ पूर्वेषु मद्रेषु भव इत्यर्थः । **उदीच्यग्रामाच्च** ॥ **शैवपुरमिति** ॥ उत्तरदेशे शिवपुरन्नाम ग्रामविशेषः । तत्र भवमित्यर्थः । समासस्येत्यन्तोदात्तः शिवपुरशब्दः । बह्वचः किम् । ध्वजी नाम उत्तरदेशे ग्रामविशेषः । तत्र भवः ध्वाजः । अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधानम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यैवावस्थानात् मध्योदात्तोऽयम् । **प्रस्थोत्तरपद** ॥ प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च अणित्यर्थः । पलदिः आदिर्येषामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अञोऽपवादः । **माहिकिप्रस्थ इति** ॥ महिकिप्रस्थनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **पालद इति** ॥ पलदीनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **नैलीनक इति** ॥ निलीनकनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **कण्वादिभ्यो गोत्रे । काण्व्यस्येति** ॥ कण्वस्य गोत्रापत्यङ्काण्व्यः । गर्गादियञ् । काण्व्यस्य छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवादः अण् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'आपत्यस्य च' इति यकारलोपः । काण्वा इति रूपम् । **इञश्च** ॥ **दाक्षा इति** ॥ दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । अत इञ् । दाक्षेः छात्रा इति विग्रहः । **सौतङ्गमेरिदमिति** ॥ सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिः । 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धात् छः, न त्वण्, इञो गोत्रार्थकत्वाभावात् । **गोत्रमिह शास्त्रीयमिति** ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र यद्यपि

१३३४ । न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु । (४-२-११३)

'इञश्च' (सू १३३३) इत्यणोऽपवादः । प्रौष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानम् अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।

१३३५ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । (१-१-७३)

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

१३३६ । त्यदादीनि च । (१-१-७४)

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

१३३७ । वृद्धाच्छः । (४-२-११४)

शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

१३३८ । एङ् प्राचां देशे । (१-१-७५)

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षेऽणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । 'एङ्' किम् । आहिच्छत्त्रः । कान्यकुब्जः । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (वा ५७६) । दैवदत्तः—देवदत्तीयः ।

लौकिकमेव गोत्रमिति सिद्धान्तः । तथापि इह सूत्रद्वयेऽपि शास्त्रीयमेव गोत्रङ्गृह्यते । 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः । **पाणिनीयमिति** ॥ पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । तस्यापत्यं युवा पाणिनिः । तस्येदम्पाणिनीयम् । वृद्धात् छः । पूर्वसूत्रद्वयेन अण् तु न । पाणिनिशब्दस्य युवप्रत्ययान्ततया उक्तत्वादिति भावः । **न द्व्यचः** ॥ प्राच्येषु परेषु भरतेषु च गोत्रेषु विद्यमानादिञन्तात् द्व्यचः अण् न भवतीत्यर्थः । **इञश्चेत्यणोऽपवाद इति** ॥ प्रतिषेध इत्यर्थः । **प्रौष्ठीया इति** ॥ प्रोष्ठस्य गोत्रापत्यम्प्रौष्ठिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः । **काशीया इति** ॥ काशस्य गोत्रापत्यङ्काशिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः । अणो निषेधे वृद्धात् छः । **लिङ्गमिति** ॥ तेन औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्रः इत्यत्र 'इञः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो लुङ् न भवति । **वृद्धिर्यस्य** ॥ अचामिति बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणम् । तेन शालाशब्दस्यापि वृद्धत्वं सिद्ध्यति । व्यपदेशिवत्त्वेन ङाशब्दस्यापि वृद्धत्वम् । **त्यदादीनि च** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **वृद्धसंज्ञानि स्युरिति** ॥ आदेरचो वृद्धिसंज्ञकत्वाभावादारम्भः । **वृद्धाच्छः** ॥ वृद्धसंज्ञकात् छः स्यात् जातादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । **शालीय इति** ॥ शालायाञ्जात इत्यादीत्यर्थः । एवन्तदीयाः । **एङ् प्राचां देशे** ॥ देशविशेषनाम्नश्चेदेङादिरेव वृद्धसंज्ञक इति नियमार्थमिदम् । **वा नामधेयस्येति** ॥ रूढशब्दत्वमिह नामत्वम् । न त्वाधुनिकसङ्केतितत्वमेव । तेन

१३३९ । भवतष्ठक्छसौ । (४-२-११५)

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । 'वृद्धात्' इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ।

१३४० । काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । (४-२-११६)

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी—काशिका । वैदिकी—वैदिका । 'आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्' (ग सू ७४) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी—आपत्कालिका ।

१३४१ । बाहीकग्रामेभ्यश्च । (४-२-११७)

बाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम बाहीकग्रामः । कास्तीरिकी—कास्तीरिका ।

१३४२ । विभाषोशीनरेषु । (४-२-११८)

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी—सौदर्शनिका—सौदर्शनीया ।

घटीयमित्यादि सिद्धम् । **भवतष्ठक्छसौ** ॥ **भावत्क इति** ॥ 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ननु भवच्छब्दाच्छस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य बाधात्कथञ्जश्त्वमित्यत आह । **जश्त्वमिति** ॥ 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य बाधादिति भावः । ननु भावत इति कथमण्प्रत्ययः । 'त्यदादीनि च' इति भवच्छब्दस्य वृद्धतया छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह । **वृद्धादित्यनुवृत्तेश्शत्रन्तादणेवेति** ॥ त्यदादिषु 'भातेर्डवतुः' इति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः । **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** ॥ ठञ् ञिठ इति प्रत्ययौ स्तः । ञिठप्रत्यये ञि इति समुदायस्य 'आदिर्ञिटुडवः' इति इत्संज्ञायाम्प्रयोगाभावात् ञकार एव इत् तस्य ञित्स्वरः प्रयोजनम् । ठञ एव विधौ तु ङीप् स्यात्, टाप् न स्यात् । नन्वेवं सति इठप्रत्यये ठस्य इकादेशो न स्यात् । अङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह । **इकार उच्चारणार्थ इति** ॥ **काशिकीति** ॥ काश्याञ्जातादिरित्यर्थः । ठञन्तात् ङीप् । **काशिकेति** ॥ ञिठप्रत्यये इकादेशे टाप् । **वैदिकी—वैदिकेति** ॥ चेदिर्देशविशेषः । **आपदादिपूर्वपदात्कालान्तादिति** ॥ गणसूत्रम् । ठञ्ञिठावित्येव । **आपदादिरिति** ॥ आपत आदिर्यस्येति विग्रहः । **आपत्कालिकी—आपत्कालिकेति** ॥ ठञि ङीप्, ञिठे टाप् । **बाहीकग्रामेभ्यश्च** ॥ बाहीकाख्याः केचिद्ग्रामाः तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । तदाह । **बाहीकग्रामवाचिभ्य इति** ॥ **विभाषोशीनरेषु** ॥ पूर्वसूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि ग्रामेभ्य इत्यनुवर्तते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तदाह । **एषु ये ग्रामा इति** ॥ उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्विशेषवाचिभ्यः इत्यर्थः । सौदर्शनो नाम

१३४३ । ओर्देशे ठञ् । (४-२-११९)

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः । नैषादकर्षुकः । 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः । 'देशे' किम् । पटोश्छात्राः । पाटवाः । ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

१३४४ । वृद्धात्प्राचाम् । (४-२-१२०)

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह । मल्लवास्तु माल्लवास्तवः ।

१३४५ । धन्वयोपधाद्वुञ् । (४-२-१२१)

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व, ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ 'वुञ्छण्—' (सू १२९२) आदिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ।

१३४६ । प्रस्थपुरवहान्ताच्च । (४-२-१२२)

एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ्स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशेतूत्तरेण सिद्धम् ।

१३४७ । रोपधेतोः प्राचाम् । (४-२-१२३)

उशीनरदेशे कश्चिद्ग्रामः । **सौदर्शनीया इति** ॥ ठञ्ञिठयोरभावे वृद्धाच्छः । **ओर्देशे ठञ्** ॥ **निषादकर्षूरिति** ॥ कश्चिद्ग्राम इति शेषः । **नैषादकर्षुक इति** ॥ उगन्तात्परत्वात् कादेशः । **वृद्धात्प्राचाम्** ॥ 'ओर्देशे ठञ्' इत्यनुवर्तते । प्राचामिति देशविशेषणम् । ननु विकल्पार्थं व्याख्यानात् । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह । **प्राग्देशेत्यादिना** ॥ **आढकजम्बुक इति** ॥ आढकजम्बुर्नाम कश्चिद्ग्राम । तत्र भव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । एवं शाकजम्बुकः । **मल्लवास्त्विति** ॥ कश्चित् प्राच्यो ग्राम इति शेषः । **धन्वयोपधाद्वुञ्** ॥ **ऐरावतं धन्वेति** ॥ ऐरावताख्यन्धन्वेत्यर्थः । धन्व मरुप्रदेशः । "समानौ मरुधन्वानौ" इत्यमरः । आष्टकन्नाम धन्व इति भाष्यान्नपुंसकत्वमपि । **ऐरावतक इति** ॥ ऐरावताख्ये मरुप्रदेशे भव इत्यर्थः । वुञ्, अकादेशः । **साङ्काश्यकः । काम्पिल्यक इति** ॥ साङ्काश्ये काम्पिल्ये च भव इत्यर्थः । **प्रस्थपुरवहान्ताच्च** ॥ **एतदन्तादिति** ॥ प्रस्थ, पुर, वह, एतदन्तादित्यर्थः । ननु पुरान्तग्रहणं व्यर्थम् । नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतोः प्राचाम्' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धत्वादित्यत आह । **पुरान्तेति** ॥ **रोपधेतोः प्राचाम्** ॥ रोपधश्च, ईच, तयोरिति द्वन्द्वः । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । प्राचामिति देशविशेषणम् । तदाह ।

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः काकन्दकः।

१३४८। जनपदतदवध्योश्च। (४-२-१२४)

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्तकः।

१३४९। अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। (४-२-१२५)

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ्स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः, आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः। 'विषयग्रहणं' किम्। एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्। वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः। तासु भवो वार्तनः।

१३५०। कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्। (४-२-१२६)

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात्। दारुकच्छकः। काण्डाग्नकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्तकः।

१३५१। धूमादिभ्यश्च। (४-२-१२७)

देशवाचिभ्यो वुञ्। धौमकः। तैर्थकः।

१३५२। नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः। (४-२-१२८)

रोपधादित्यादिना ॥ **ईत इति** ॥ उदाह्रियते इति शेष । **काकन्दक इति** ॥ काकन्दीनाम देश, तत्र भव इत्यर्थः। **जनपदतदवध्योश्च** ॥ **आदर्शक इति** ॥ आदर्शो नाम जनपदः। तत्र भव इत्यर्थः। त्रिगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः। जनपदत्वेन सिद्धावपि त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्तोत्तपदाच्छ बाधितुमिह तदवधिग्रहणम्। तदाह। **त्रैगर्तक इति** ॥ **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्** ॥ **अवृद्धाज्जनपदादिति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः। **आजमीढक इति** ॥ अजमीढेषु भव इत्यर्थः। अजमीढाख्यः जनपदः कस्यचिज्जनपदस्य.वधिः। **वृद्धाज्जनपदादिति** ॥ उदाह्रियत इति शेषः। **दार्वक इति** ॥ बहुवचनान्तो जनपदविशेषे वर्तते। तत्र भव इत्यर्थः। **कालञ्जरक इति** ॥ कलञ्जरेषु भव इत्यर्थः। **कच्छाग्नि** ॥ कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त, एतदुत्तरपदादित्यर्थः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे। **देशवाचिन इति** ॥ छाणोरपवादः। **दारुकच्छक इति** ॥ दारुकच्छे भव इत्यर्थः। **काण्डाग्निक इति** ॥ काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः। अकादेश 'यस्येति च' इति इकारलोपः। **सैन्धुवक्त्रक इति** ॥ सिन्धुवक्त्रे भव इत्यर्थः। **बाहुवर्तक इति** ॥ बहुवर्ते भव इत्यर्थः। **धूमादिभ्यश्च** ॥ देशवाचिनो वुञिति शेषपूरणम्। **नगरात्कुत्सन** ॥ **नागराः**

नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । 'कुत्सने–' इति किम् । नागरा: ब्राह्मणाः ।

१३५३ । अरण्यान्मनुष्ये । (४-२-१२९)

वुञ् । 'अरण्याण्णः' (वा २७८२) इत्यस्यापवादः । 'पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्' (वा २८१९) । आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । 'वा गोमयेषु' (वा २८२०) । आरण्यकाः–आरण्याः वा गोमयाः ।

१३५४ । विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । (४-२-१३०)

वुञ् । कौरवकः–कौरवः । यौगन्धरकः–यौगन्धरः ।

१३५५ । मद्रवृज्योः कन् । (४-२-१३१)

जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ।

१३५६ । कोपधादण् । (४-२-१३२)

माहिषिकः ।

१३५७ । कच्छादिभ्यश्च । (४-२-१३३)

देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ।

१३५८ । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । (४-२-१३४)

कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । 'मनुष्य–' इति किम् । काच्छो गौः ।

ब्राह्मणा इति ॥ कन्त्र्यादिषु माहिष्मतीसाहचर्येण संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम् । अतो न ढकञ् । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इति सूत्रभाष्ये नागर इत्युदाहरणात् । **अरण्यान्मनुष्ये** ॥ **आरण्यक इति** ॥ पन्थाः अध्यायः विहारः मनुष्यः हस्ती वा । **वा गोमयेष्विति** ॥ वार्तिकमिदम् । **विभाषा कुरु** ॥ कुरुयुगन्धरौ जनपदौ । अवृद्धावपि ताभ्याम् 'अवृद्धादपि' इति नित्यम्प्राप्ते विकल्पः । **मद्रवृज्योः कन्** ॥ मद्रा वृजिश्च जनपदविशेषः । जनपदवुञोऽपवादः । **कोपधादण्** ॥ **माहिषिक इति** ॥ महिषको नाम जनपदः, तत्र भव इत्यर्थः । 'प्रस्थोत्तरपद' इत्यादिना सिद्धे जनपदवुञ्बाधनार्थमिदम् । **कच्छादिभ्यश्च** ॥ **काच्छा इति** ॥ अत्र वुञोऽपवादोऽण् । **सैन्धव इति** ॥ ओर्देशे ठञोऽपवादः । **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्** ॥ कच्छादिभ्यः इत्यनुवर्तते । तदाह । **कच्छादीति** ॥ **अपदातौ**

१३५९। अपदातौ साल्वात्। (४-२-१३५)

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम्। अपदातावेवेति। साल्वको ब्राह्मणः। 'अपदातौ' किम्। साल्वः पदातिर्व्रजति।

१३६०। गोयवाग्वोश्च। (४-२-१३६)

साल्वाद्वुञ्। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्वको गौः—साल्विका यवागूः—साल्वमन्यत्।

१३६१। गर्तोत्तरपदाच्छः। (४-२-१३७)

देशे। अणोऽपवादः। वृकगर्तीयम्। उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्।

१३६२। गहादिभ्यश्च। (४-२-१३८)

छः स्यात्। गहीयः। 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च' (ग सू ७८)। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्। अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम्। 'कुग्जनस्य परस्य च' (ग सू ८९)। जनकीयम्। परकीयम्। 'देवस्य च' (ग सू ९०)। देवकीयम्। स्वस्य च *स्वकीयम्। 'वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः' (ग सू ९१)। वैणुकीयम्। वैत्रकीयम्। औत्तरपदकीयम्।

१३६३। प्राचां कटादेः। (४-२-१३९)

प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात्। अणोऽपवादः कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वलीयम्।

साल्वात् ॥ **नियमार्थमिति** ॥ साल्वाच्चेदपदातावेवेति नियमार्थमित्यर्थः। **गोयवाग्वोश्च** ॥ जातत्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थः। **गर्तोत्तरपदाच्छः** ॥ **देशे इति** ॥ शेषपूरणम्। देशवाचिन इति यावत्। **वृकगर्तीयमिति** ॥ वृकगर्तो नाम देशः। तत्र भव इत्यर्थः। ननु गर्ताच्छः, इत्येतावतैव केवलगर्तशब्दस्य देशवाचित्वाभावात् 'गर्तोत्तरपदात्' इति सिद्धे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **उत्तरपदग्रहणमिति** ॥ **गहादिभ्यश्च** ॥ **गहीय इति** ॥ गहो देशविशेषः। **मुखपार्श्वेति** ॥ गहादिगणसूत्रम्। मुखपार्श्वेति लुप्तषष्ठीकम्पदम्। तसन्तयोरेतयोरन्त्यस्य लोपश्च। चाच्छः। असम्भवादत्र जनपदस्येति न सम्बध्यते। **कुग्जनस्येति** ॥ गणसूत्रमिदम्। जनशब्दस्य परशब्दस्य च कुगागमः स्यात्। चाच्छः। अत्रापि देश इति न सम्बध्यते। **देवस्यच** ॥ इदमपि गणसूत्रम्। चात्कुक् छश्च 'देवाद्यञञौ' इत्यस्यापवादः। दैवानुग्रह इति भाष्यप्रयोगाद्दैवमित्यपि साधु। **स्वकीयमिति** ॥ गहादित्वाच्छः कुक्च। स्वशब्दोऽपि गहादिः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् स्वीयम्। **प्राचाङ्कटादेः** ॥ **कटनगरीयमिति** ॥

---

* स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः—इति मनोरमातत्त्वबोधिन्यौ।

१३६४ । राज्ञः क च । (४-२-१४०)

वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ।

१३६५ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् । (४-२-१४१)

'अक' 'इक' एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ।

१३६६ । कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । (४-२-१४२)

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ।

१३६७ । पर्वताच्च । (४-२-१४३)

पर्वतीयः ।

१३६८ । विभाषा मनुष्ये । (४-२-१४४)

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीयानि—पार्वतानि वा फलानि । 'अमनुष्ये' किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ।

१३६९ । कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । (४-२-१४५)

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । 'भारद्वाजे' किम् । कार्कणम् । पार्णम् ।

इति चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

कटनगरो नाम प्राच्यो देशः । **राज्ञः क च** ॥ राजन्शब्दात् छः स्यात्, ककारश्चान्तादेशः । **वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ब्राह्मणकीय इति** ॥ कोपधाणोऽपवादः छः । **शाल्मलिकीय इति** ॥ शाल्मलकिर्नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । इकान्तोदाहरणमिदम् । कोपधाणपवादः । **अयोमुखीय इति** ॥ 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठोरपवादः छण् । **कन्थापलद** ॥ **ठञ्ञिठादेरपवाद इति** ॥ नगरान्ते 'रोपधेतोः' इति वुञोऽपवादः । इतरत्र 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठोरपवाद इति विवेकः । **पर्वताच्च** ॥ इत्यादि स्पष्टम् ॥

इति चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः ।

१३७० । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । (४-३-१)

चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोः युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ।

१३७१ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । (४-३-२)

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

१३७२ । तवकममकावेकवचने । (४-३-३)

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः—तावकः । मामकीनः—मामकः । छे तु ।

१३७३ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । (७-२-९८)

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । उत्तरपदे तु, त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः प्रारभ्यते ॥ **युष्मदस्मदोरन्यतरस्याङ्खञ् च** ॥ युष्मदस्मच्छब्दयोरिह शब्दस्वरूपपरत्वात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषो न भवति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । युष्मच्छब्दादस्मच्छब्दाच्च जाताद्यर्थेषु खञ् स्यादित्यर्थः । चाच्छः । गर्तोत्तरपदादित्यधिकृतः छः चकारेण समुच्चीयते इत्यर्थः । **पक्षेऽणिति** ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणादिति भावः । अत्र युष्मदस्मदोः, इति योगो विभज्यते । आभ्याञ्छो भवतीत्यर्थः । खञ्च, इति योगान्तरम् । आभ्यां खञ् च भवतीत्यर्थः । अन्यतरस्यामिति योगान्तरम् । आभ्याञ्छखञौ वा स्तः पक्षेऽणिति । अतो न यथासङ्ख्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । **युष्मदीय इति** ॥ द्विवचनान्ताद्बहुवचनान्ताच्च इयादेशः । सुब्लुकि युवादेशस्य निवृत्तिः । तस्य विभक्तौ परे विधानात् । प्रकृत्यर्थैकत्वे विभक्तेर्लुसत्वेऽपि त्वादेशो वक्ष्यते । **अस्मदीय इति** ॥ आवयोरस्माकं वा अयमित्यर्थः । अथ खञि अणि च विशेषमाह । **तस्मिन्नणि च** ॥ पूर्वसूत्रे निर्दिष्टः खञ् तच्छब्देन परामृश्यते । तदाह । **खञि अणि चेति** ॥ अत्र स्थानिनोरादेशयोश्च यथासङ्ख्यम्, न तु परनिमित्तयोः । तस्मिन्नणि, इति व्यस्तनिर्देशात् । **यौष्माकीण इति** ॥ युवयोर्युष्माकं वा अयमिति विग्रहः । खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः, आदिवृद्धिः, णत्वं, सुब्लुकि युवादेशनिवृत्तिः । **आस्माकीन इति** ॥ आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः । अणि उदाहरति । **यौष्माकः, आस्माकः इति** ॥ **तवकममकौ** ॥ एकवचने इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम् । एकस्य वचनम्—उक्तिः एकवचनम् । एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोरिति लभ्यते । तदाह । **एकार्थवाचिनोरिति** ॥ **छे त्विति** ॥ एकार्थवृत्तयोर्विशेषो वक्ष्यते इति शेषः । **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च** ॥ साप्तमिकमिदम् । त्वमावेकवचने इत्यनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह । **मपर्यन्तयोरित्यादि** ॥ **त्वदीयः । मदीयः इति** ॥

१३७४ । अर्धाद्यत् । (४-३-४)

अर्ध्यः ।

१३७५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । (४-३-५)

परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ।

१३७६ । दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च । (४-३-६)

चाद्यत् । पौर्वार्धिकम्—पूर्वार्ध्यम् ।

१३७७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । (४-३-७)

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमे अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः—पौर्वार्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवाः इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ।

१३७८ । मध्यान्मः । (४-३-८)

मध्यमः ।

१३७९ । अ सांप्रतिके । (४-३-९)

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ।

छे सुब्लुकि तवममयोर्निवृत्तौ मपर्यन्तयोः त्वदिति मदिति च आदेशौ । विभक्तिपरकत्वाभावान्न शेषे लोपः । उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इत्युदाहरणम् । **अर्धाद्यत्** ॥ **अर्ध्य इति** ॥ अर्धे जातादिरित्यर्थः । 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । बालेयार्धिकः । **परावर** ॥ अर्धाद्यदिति शेषः । अवरशब्दो दन्तोष्ठ्यवकारमध्यः । **दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च** ॥ अर्धादित्येव । परावरपूर्वार्धशब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव विशिष्य विहितत्वात् । **ग्रामजनपद** ॥ ननु अञि चेत्येतावतैव चकारात् ठञोऽनुकर्षसिद्धेः ठञ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **ठञ्ग्रहणमिति** ॥ ननु अञि चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह । **अञ् चेत्युक्तेरित्यादि** ॥ **मध्यान्मः** ॥ स्पष्टम् । **अ साम्प्रतिके** ॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम् । मध्यादित्यनुवर्तते । तदाह । **मध्यशब्दादित्यादि** ॥ सम्प्रतीत्यव्ययम् । उत्कर्षापकर्षहीनत्वात्मकसाम्ये वर्तते । तैत्तिरीये "अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः" इत्यत्र तथा दर्शनात् । पञ्चरात्रः न न्यूनः नाप्यतिरिक्तः, सम इत्यर्थः । सम्प्रतिशब्दात् स्वार्थे विनयादित्वाट्ठञि साम्प्रतिकम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि तु साम्प्रतमित्यपि भवति । 'एतर्हि सम्प्रतीति' इति कोशादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रकृते तु साम्यं विवक्षितम् ।

१३८० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । (४-३-१०)

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ्स्यात् । द्वैप्यम्—द्वैप्या ।

१३८१ । कालाट्ठञ् । (४-३-११)

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौषसरागा' इति भारविः । समानकालीनं, प्राक्कालीनमित्यादि च । 'अपभ्रंशा एवैते' इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' (सू १३९३) इति यावत्कालाधिकारः ।

१३८२ । श्राद्धे शरदः । (४-३-१२)

ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् ।

१३८३ । विभाषा रोगातपयोः । (४-३-१३)

शारदिकः—शारदो वा रोगः आतपो वा । 'एतयोः' किम् । शारदं दधि ।

१३८४ । निशाप्रदोषाभ्यां च । (४-३-१४)

वा ठञ्स्यात् । नैशिकम्—नैशम् । प्रादोषिकम्—प्रादोषम् ।

द्वीपादनु ॥ अनुसमुद्रमिति सामीप्ये अव्ययीभावः । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यन्तम्, विद्यमानादित्यध्याहार्यम् । तदाह । **समुद्रस्य समीपे इति** ॥ **द्वैप्येति** ॥ 'यञश्च' इति ङीप् तु न । अनपत्याधिकारस्थात् नेति तन्निषेधात् । **कालाट्ठञ्** ॥ "कालशब्दस्यैव न ग्रहणम् । किन्तु कालशब्दस्य कालविशेषवाचकानाञ्च ग्रहणम्" इति 'तदस्य परिमाणम्, सङ्ख्यायाः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह । **कालवाचिभ्य इति** ॥ **सायम्प्रातिकः, पौनःपुनिक इति** ॥ 'अव्ययानाम्भमात्रे' इति टिलोपः । 'सायञ्चिरम्' इति ट्युट्युलौ तु न भवतः । 'नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथाप्रयोगदर्शनात् । **शार्वरस्येति** ॥ शार्वरिकस्येति भाव्यमिति भावः । **अनुदितौषसेति** ॥ औषसिकेति भाव्यमिति भावः । **समानेति** ॥ समानकालिकं प्राक्कालिकमिति भाव्यमित्यर्थः । **प्रामाणिकाः इति** ॥ केचित्तु अमुकः पुरतः परेद्युरित्यादिवत् एतेऽपि शब्दाः अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधवः इत्याहु. । **इति यावदिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **श्राद्धे शरदः** ॥ **ठञ् स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । ननु 'कालाट्ठञ्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **ऋत्वण इति** ॥ 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । **शारदिकमिति** ॥ शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः । शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वेणैव सिद्धम् । **विभाषा रोगातपयोः** ॥ ठञिति शरद इति चानुवर्तते । **शारदं दधीति** ॥ ऋत्वणिति भावः । **निशाप्रदोषाभ्याञ्च** ॥ **वा ठञ् स्यादिति** ॥ शेषपूरणम् । 'कालाट्ठञ्' इति नित्यं

१३८५ । श्वसस्तुट् च । (४-३-१५)

श्वस्शब्दाट्ठञ्वा स्यात् । तस्य तुडागमश्च ।

१३८६ । द्वारादीनां च । (७-३-४)

द्वार, स्वर, स्वाध्याय, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व, एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ।

१३८७ । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । (४-३-१६)

सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् । 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' (ग सू ९२) । सांवत्सरं फलं, पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

१३८८ । प्रावृष एण्यः । (४-३-१७)

प्रावृषेण्यः ।

१३८९ । वर्षाभ्यष्ठक् । (४-३-१८)

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (सू १४१८) इति साध्वर्थे ।

प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **श्वसस्तुट् च** ॥ **तस्येति** ॥ प्रत्ययस्येत्यर्थः । तुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । **द्वारादीनाञ्च** ॥ 'न य्वाभ्याम्' इति सूत्रम्पदान्ताभ्यामिति वर्जम् अनुवर्तते, 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । तदाह । **एषान्न वृद्धिरैजागमश्चेति** ॥ द्वारादीनान्नादि वृद्धिः, किन्तु यकारवकाराभ्याम्पूर्वौ ऐजागमौ स्त इत्यर्थः । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वात् 'नय्वाभ्यामपदान्ताभ्याम्' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । **शौवस्तिकमिति** ॥ श्वसः इत्यव्ययात् जाताद्यर्थे ठञि इकादेशे तुडागमे वकारात्पूर्वमैजागमेन औकारः । अकारस्य न वृद्धिः । **सन्धिवेला** ॥ **कालवृत्तिभ्य इति** ॥ 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ठञोऽपवादः । **तैषमिति** ॥ तिष्ये भवादीत्यर्थः । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति यलोपः । तिष्ये जातः इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इति लुग्वक्ष्यते । सन्धिवेलादिगणम्पठति । **सन्धिवेलेत्यादि** ॥ **संवत्सरात्फलपर्वणोरिति** ॥ गणसूत्रमिदम् । **प्रावृष एण्यः** ॥ ऋत्वणोऽपवादः । **प्रावृषेण्य इति** ॥ प्रावृट् वर्षऋतुः । तत्र भवादिरित्यर्थः । जाते तु ठप् वक्ष्यते । प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम् । **वर्षाभ्यष्ठक्** ॥ तृतीयतौ वर्षाशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणाम्बहुत्वञ्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् । "स्त्रियाम्प्रावृट् स्त्रियाम्भूम्नि वर्षाः" इत्यमरः । वर्षाशब्दाज्जाताद्यर्थे ठगित्यर्थः । **वर्षासु साध्विति** ॥ हितकारीत्यर्थः । ननु 'तत्र साधुः' इति

१३९०। सर्वत्राण्च तलोपश्च। (४-३-२२)

हेमन्तादण्स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः, चकारात्पक्षे ऋत्वण्। हैमनम्—हैमन्तम्।

१३९१। सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च। (४-३-२३)

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च। तुटः प्रागनादेशः 'अनद्यतने—' (सू २१८५) इत्यादिनिर्देशात्। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। दोषातनम्। दिवातनम्। 'चिरपरुत्परारिभ्यः त्नो वक्तव्यः'

साध्वधिकारस्य शेषाधिकारबहिर्भूतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयम्प्रत्यय इत्यत आह। **कालादिति**॥ **साध्वर्थे इति**॥ साध्वर्थेऽपि ठगित्यर्थः। अस्य जाताद्यर्थेषु शैषिकेष्वन्तर्भावादिति भावः। **सर्वत्राण्च**॥ छन्दसीत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम्। लोके वेदेचेत्यर्थः। 'हेमन्ताच्च' इति पूर्वसूत्रात् हेमन्तादित्यनुवर्तते। तदाह। **हेमन्तादित्यादिना**॥ ननु 'सर्वत्राण्लोपश्च' इत्येव सिद्धे प्रथमचकारो व्यर्थ इत्यत आह। **चकारादिति**॥ **हैमनमिति**॥ हेमन्तेत्यत्र तकारात्प्राक् नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ। तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु, अकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा न टिलोपः। **हैमन्तमिति**॥ ऋत्वणि रूपम्। अत्र न तलोपः। तस्य एतत्सूत्रप्रतिपदोक्ताणा सन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः। **सायञ्चिरम्**॥ **चतुर्भ्य इति**॥ सायं चिर प्राह्णे प्रगे इत्येभ्य इत्यर्थः। **कालवाचिभ्य इति**॥ 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **तयोरिति**॥ ट्युट्युलोरित्यर्थः। ननु सायन्तनमित्यादौ कथ योरनादेशः। 'युवोरनाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम्। अङ्गात्परयोः यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयेते। प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि यु इत्यस्य अङ्गात्परत्वाभावादनादेशो न सम्भवति। नच 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन ट्यु इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्याङ्गात् परत्वं निर्बाधमिति वाच्यम्। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया योरेवानादेशप्राप्तेः तस्य च तुटा व्यवहितत्वादङ्गात्परत्वाभावात् कथमनादेश इत्यत आह। **तुटः प्रागनादेश इति**॥ कुत इत्यत आह। **अनद्यतने इत्यादिनिर्देशादिति**॥ आदिना 'घकालतनेषु' इत्यत्र तनेति ग्राह्यम्। **सायन्तनमिति**॥ 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोर्घञि सायशब्दो दिवसावसाने रूढः। तस्माट्ट्युट्युलौ, तयोरनादेशे तुट्, प्रकृतेर्मान्तत्वन्निपात्यते। यत्तु सायमिति स्वरादिपठितमव्ययं तस्माव्ययत्वादेव ट्युट्युलौ सिद्धौ। **चिरन्तनमिति**॥ अत्रापि प्रकृतेर्मान्तत्वन्निपात्यते। अस्मादेव लिङ्गाच्चिरमित्यस्याव्ययेषु पाठः अप्रामाणिक इति गम्यते। **प्राह्णेतनमिति**॥ प्राण्हः सोढोऽस्येति विग्रहः। 'तदस्य सोढम्' इत्यर्थस्य निर्देक्ष्यमाणत्वात्। प्राह्णे जातः इत्याद्यर्थे तु 'घकालतनेषु' इति लुकैव एदन्तत्वं सिद्धम्। **प्रगेतनमिति**॥

(वा २८४२) । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा २८४४) । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । 'अन्ताच्च' (वा २८४५) । अन्तिमम् ।

१३९२ । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । (४-३-२४)

आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । 'घकालतनेषु—' (सू ९७५) इत्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ।

१३९३ । तत्र जातः । (४-३-२५)

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः इत्यादि ।

१३९४ । प्रावृषष्ठप् । (४-३-२६)

एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

१३९५ । संज्ञायां शरदो वुञ् । (४-३-२७)

ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषाः मुद्गविशेषाश्च ।

प्रगच्छतीति प्रगः, तस्मिन् जातादिरित्यर्थः । यत्तु प्रगे इत्यव्ययमेदन्तम्प्रातरित्यर्थे, तस्य त्वव्ययत्वादेव सिद्धम् । अव्ययेभ्यः उदाहरति । **दोषातनमिति** ॥ दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रौ । **दिवातनमिति** ॥ दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्नि । **चिरपरुदिति** ॥ चिर, परुत्, परारि एभ्यः त्नप्रत्यय इत्यर्थः । **चिरत्नमिति** ॥ ट्युट्युलोरेव प्राप्तयोर्वचनम् । त्नप्रत्ययपक्षे मान्तत्वन्न भवति । ट्युट्युल्भ्यान्तस्य सन्नियोगशिष्टत्वात् । परुदिति परारीति चाव्यय पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमाद्वर्तते । **अग्रादीति** ॥ वार्तिकमिदम् । अग्र, आदि, पश्चात्, एभ्यः डिमच् स्यादित्यर्थः । **पश्चिममिति** ॥ 'अव्ययानाम्भमात्रे' इति टिलोपः । **अन्ताच्च** ॥ इदमपि वार्तिकम् । **विभाषा पूर्वाह्ण** ॥ **पक्षे ठञिति** ॥ तथा सति न तुट् । तस्य ट्युट्युल्भ्यां सन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः । तदेव 'राष्ट्रावार' इत्यारभ्य एतदन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादि-प्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः प्रत्ययविशेषाः अनुक्रान्ताः । अथ तेषाम्प्रत्ययानामर्थविशेषान् प्रकृ-तीनाञ्च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते । **तत्र जातः** ॥ **सप्तमीसमर्थादिति** ॥ सप्तम्यन्तात्कृतसन्धेरित्यर्थः । तत्रेत्यनेन सप्तम्यन्तस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वादिति भावः । **अणादय इति** ॥ अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा इत्यर्थः । **घादय इति** ॥ 'राष्ट्रावारपार' इत्यादिभिः विशेषविहिता इत्यर्थः । **प्रावृषष्ठप्** ॥ ठपः पित्त्वम् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्वरार्थम् । **एण्यस्येति** ॥ 'प्रावृष एण्यः' इति विहितस्येत्यर्थः । एवञ्च 'प्रावृष एण्यः' इति सूत्रञ्जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति । **संज्ञायां शरदो वुञ्** ॥ सञ्ज्ञायामित्येतत् 'कृतलब्धक्रीत'

१३९६ । उत्तरपदस्य । (७-३-१०)

अधिकारोऽयम् । 'हनस्तः—' (सू २५७४) इत्यस्मात्प्राक् ।

१३९७ । अवयवादृतोः । (७-३-११)

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । ञिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । 'अवयवात्' किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । 'ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्' (वा ५६०) इति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न, अवयवत्वाभावात् ।

१३९८ । सुसर्वार्धाज्जनपदस्य । (७-३-१२)

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्योः—' (सू १३४८) इति वुञ् । 'सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य' (वा ५५९) इति तदन्तविधिः ।

इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति केचिदिति वृत्तिकृतः । **उत्तरपदस्य ॥ अधिकारोऽयमिति ॥** सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एतदादिसूत्राणि । **अवयवादृतोः ॥ पूर्वपदादिति ॥** परस्येति शेषः । **ऋतुवाचिन इति ॥** उत्तरपदस्येति शेषः । **पूर्ववार्षिक इति ॥** ऋतुविशिष्टे वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः । वर्षाणाम्पूर्वं पूर्ववर्षाः, तत्र जाता इत्यर्थः । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः । **अपरहैमन इति ॥** हेमन्तस्यापरम् अपरहेमन्तः । तत्र जातादिरित्यर्थः । एकदेशिसमासः । 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इत्यण्, तलोपश्च, उत्तरपदादिवृद्धिः । **पूर्वासु वर्षास्विति ॥** 'ताद्धितार्थे' इति समासः । आदिवृद्धिरेव । न तु उत्तरपदादिवृद्धिः । पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाभावात् । ननु कथमिह 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक् । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह । **ऋतोरिति ॥** अवयववाचकानां शब्दानामुपरि स्थितात् ऋतुवाचकात् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने कर्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यस्थितवचनेन पूर्वत्र पूर्वमुदाहृते उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थः । तथाच पूर्ववार्षिकः इत्यत्र पूर्वहैमन इत्यत्र चोदाहरणे 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्, 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यण्तलोपौ च सिद्ध्यन्ति । **इह तु नेति ॥** प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्नास्ति । पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्येन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाभावादित्यर्थः । ततश्च प्रत्युदाहरणे पौर्ववार्षिक इत्यत्र 'कालाट्ठञ्' इति ठञेव, नतु ठक्, स्वरे विशेषः । पौर्वहैमन्तिक इत्यत्रापि ठञेवेति भावः । **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥** सु, सर्व, अर्ध, इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थः । **उत्तरपदस्य वृद्धिरिति ॥** शेषपूरणम् । **सुपाञ्चालक इति ॥** सुपञ्चालेषु जात इत्यर्थः । **जनपदेति ॥** 'जनपदतदवध्योः' इत्यनुवृत्तौ अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञित्यर्थः । ननु 'अवृद्धादपि' इति प्रत्ययविधौ कथं तदन्तविधिरित्यत आह । **सुसर्वेति ॥** सु, सर्व, अर्ध, दिक्शब्दः,

१३९९ । दिशोऽमद्राणाम् । (७-३-१३)

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । 'दिशः' किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । 'अमद्राणाम्' किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

१४०० । प्राचां ग्रामनगराणाम् । (७-३-१४)

दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः ।

१४०१ । पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् । (४-३-२८)

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

१४०२ । पथः पन्थ च । (४-३-२९)

पथि जातः पन्थकः ।

एभ्यः परस्य जनपदवाचिनः उपरि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरित्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यपठितवचनेन तदन्तविधिरित्यर्थः । **दिशोऽमद्राणाम्** ॥ अमद्राणामिति च्छेदः । **दिग्वाचकादिति** ॥ परस्येति शेषः । **जनपदवाचिन इति** ॥ मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम् । **वृद्धिरिति** ॥ आदेरिति शेष. । **पौर्वपञ्चाल इति** ॥ अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः । **पौर्वमद्रः इति** ॥ 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यञ् । ननु 'सुसर्वार्धदिशो जनपदस्यामद्राणाम्' इत्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह । **योगविभाग उत्तरार्थ इति** ॥ 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव सम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पर्युदासः प्रसज्येतेति भावः । **प्राचां ग्रामनगराणाम्** ॥ **दिश इति** ॥ दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः । **पूर्वैषुकामशम्यामिति** ॥ 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । अण् संज्ञात्वादिति 'दिक्पूर्वपदात्' इति ञो न । समुदायस्य ग्रामनामत्वेऽपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः । नगरेति उदाहरणसूचनम् । **पूर्वपाटलिपुत्रक इति** ॥ 'पूर्वापरप्रथम' इति समासः । 'अवृद्धादपि' इति वुञ् । यद्यपि पाटलीपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिवृद्धिरेव । तथापि पूर्वपदस्यापि वृद्धिनिवृत्तिः फलम् । **पूर्वाह्णापराह्ण** ॥ **पूर्वाह्णकः, अपराह्णकः इति** ॥ पूर्वाह्णे अपराह्णे च जातः इत्यर्थः । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । टयुटयुलोः ठञश्च विकल्पस्तु जातादन्यार्थे सावकाश इति भावः । **आर्द्रकः मूलक इति** ॥ आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः । ऋत्वणोऽपवादः । **प्रदोषक इति** ॥ 'निशाप्रदोषाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । **अवस्करक इति** ॥ औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । **पथः पन्थ च** ॥ पथिन्शब्दात् वुन् स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्च ।

१४०३ । अमावास्याया वा । (४-३-३०)

अमावास्यकः—आमावास्यः ।

१४०४ । अ च । (४-३-३१)

अमावास्यः ।

१४०५ । सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । (४-३-३२)

सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते, अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

१४०६ । अणञौ च । (४-३-३३)

क्रमात्स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

१४०७ । श्रविष्ठाफल्गुन्यनूराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुळाल्लुक् । (४-३-३४)

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

१४०८ । लुक्तद्धितलुकि । (१-२-४९)

तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः इत्यादि । 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्'

अमावास्याया वा ॥ वुनिति शेषः। पक्षे सन्धिवेलादित्वादण् । एकदेशविकृतन्यायादमावास्याशब्दादप्ययं विधिः । **अ च** ॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम् । अमावास्यादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । आदिवृद्ध्यभावः प्रयोजनम् । **सिन्ध्वपकराभ्याङ्कन्** ॥ **सिन्धुक इति** ॥ सिन्धौ जात इत्यर्थः । **कच्छादीति** ॥ 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यणि 'मनुष्यतत्स्थयोश्च' इति वुञि च प्राप्ते अयङ्कन्विधिरित्यर्थः । **अपकरक इति** ॥ अपकरे जात इत्यर्थः । **अणि प्राप्ते इति** ॥ कन्विधिरिति शेषः । **अणञौ च** ॥ **क्रमात् स्त इति** ॥ सिन्ध्वपकराभ्यामिति शेषः। **श्रविष्ठा** ॥ **एभ्य इति** ॥ श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनूराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा, बहुला एतेभ्य इत्यर्थः । **जातार्थेति** ॥ प्रकरणलभ्यमिदम् । स्वातिशब्दः ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ। दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति धातौ माधवः। कृत्तिकावाचिबहुळाशब्दष्टाबन्तः। समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः । **लुक तद्धितलुकि** ॥ प्रथमस्य द्वितीये इदं सूत्रम् । **उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति** ॥ 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **श्रविष्ठ इति** ॥ ऋत्वणो लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र अप्रधानमेवोपसर्जनम्, नतु शास्त्रीयम् । असम्भवादिति भावः । **फल्गुन इति** ॥ फल्गुन्योः जात इत्यर्थः । अणो

(वा २८५७)। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती रोहिणी आभ्यां 'लुक्तद्धित-लुकि' (१४०८) इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष्। '**फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ**' (वा २८५८)। स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। अषाढा। '**श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः**' (वा २८५९)। अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः।

१४०९। जे प्रोष्ठपदानाम्। (७-३-१८)

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः। 'जे' इति किम्। प्रोष्ठ-पदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते। भद्रपादः।

१४१०। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च। (४-३-३५)

लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः। **इत्यादीति**॥ अनूराधासु जातः अनूराधः। नक्षत्राणो लुकि स्त्री-प्रत्ययनिवृत्तिः। एवमग्रेऽपि। "अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः" इत्यादौ छान्दसम्पुंस्त्वम्। स्वात्यांजातः स्वातिः। तिष्ये जातः तिष्यः। पुनर्वस्वोर्जातः पुनर्वसुः। हस्ते जातो हस्तः। विशाखयोर्जातः विशाखः। अषाढासु जातः अषाढः। बहुळासु जातः बहुळः। **चित्रेति**॥ चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। **रेवती रोहिणीति**॥ जातायां नक्षत्राणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थगतस्त्रीत्वे पुनर्ङीष्। ननु रेवतीनक्षत्रे रोहिणीनक्षत्रे इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्याङ्कथं ङीषित्यत आह। **आभ्यामिति**॥ रेवतीरोहणीशब्दाभ्यामित्यर्थः। परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्येति शेषः। **आकृति-गणत्वादिति**॥ स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थवृत्त्योरनयोः पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम्। **स्त्रियामित्येवेति**॥ तथा भाष्यादिति भावः। फल्गुनी, अषाढा, इत्याभ्यां क्रमात् टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः। **फल्गुनीति**॥ फल्गुन्योर्जातेत्यर्थः। नक्ष-त्राणोऽपवादः। टप्रत्ययः। 'यस्येति च' इति ईकारलोपः। जातार्थस्त्रीत्वे टित्त्वात् ङीप्। **अषाढेति**॥ अषाढासु जातेत्यर्थः। नक्षत्राणोऽपवादः। अन्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। जातार्थे स्त्रीत्वे टाप्। 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना ठानोर्लुक् तु न। विधानसामर्थ्यात्। **छण् वक्तव्य इति**॥ नक्षत्राणोऽपवादः। विधिसामर्थ्यादस्यापि न लुक्। **अस्त्रियामपीति**॥ अत्र स्त्रियामिति न सम्बध्यते। भाष्ये तथोदाहरणादिति भावः। **श्राविष्ठीय इति**॥ श्रवि-ष्ठासु जात इत्यर्थः। छण्, ईयः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। णित्त्वादादिवृद्धिः। **आषाढीय इति**॥ अषाढासु जात इत्यर्थः। **जे प्रोष्ठपदानाम्**॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम्। तदाह। **प्रोष्ठपदानामिति**॥ जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः। तदाह। **जातार्थे इति**॥ प्रोष्ठपदानामिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह। **बहुवचनेति**॥ **भद्रपाद इति**॥ भद्रपदासु जात इत्यर्थः। **स्थानान्तगोशाल**॥ **एभ्य इति**॥ स्थानान्त,

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । 'विभाषा सेना–' (सू ८२८) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

१४११ । वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । (४-३-३६)

एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः–वात्सशालः इत्यादि । 'जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः' (वा २६९०) । शातभिषजः–शातभिषः–शतभिषक् ।

१४१२ । नक्षत्रेभ्यो बहुळम् । (४-३-३७)

जातार्थप्रत्ययस्य बहुळं लुक् स्यात् । रोहिणः–रौहिणः ।

१४१३ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः । (४-३-३८)

'तत्र' इत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ।

१४१४ । प्रायभवः । (४-३-३९)

गोशाल, खरशाल, एतेभ्य इत्यर्थः । **गोस्थान इति** ॥ गोस्थाने जात इत्यर्थः । **गोशाल इति** ॥ गोशाले जात इत्यर्थः । एवङ्खरशालः । सर्वत्र अणो लुकि नादिवृद्धिः । ननु शालाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ह्रस्वनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह । **विभाषा सेनेति ॥** लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुक् । **वत्सशालाभिजित् ॥ एभ्य इति ॥** वत्सशाला, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज्, इत्येभ्य इत्यर्थः । परस्येति शेषः । **इत्यादीति ॥** अभिजिति जातः आभिजितः–अभिजित् । अश्वयुजोर्जातः आश्वयुजः–अश्वयुक् । शतभिषजि जातः शातभिषजः–शतभिषक् । **जातार्थे इति ॥** 'कालाट्ठञ्' इति ठञा निवर्तितः औत्सर्गिकोऽण् सन्धिवेलादिसूत्रेण पुनरुत्थितो डिद्वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं दृष्टम् । **शातभिष इति ॥** अणि डित्त्वपक्षे टिलोपः । **नक्षत्रेभ्यो बहुळम् ॥ रोहिण इति ॥** रोहिण्याञ्जात इत्यर्थः । नक्षत्राणो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । नच तथा सति तकारस्य नकारोऽपि निवर्तेतेति वाच्यम् । न हि रोहितशब्दोऽयं वर्णविशेषवाचकः । येन 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीपो निवृत्तौ तकारोऽपि निवर्तते । किन्तु रोहिणीशब्दोऽयमव्युत्पन्नो नक्षत्रविशेषे रूढः । रोहिणीनक्षत्रे इति गौरादिपाठात् ङीष् । अत एव 'रोहिणीनक्षत्रम्प्रजापतिर्देवता' इत्यादौ अन्तोदात्तत्वं श्रूयमाणन्न विरुध्यते । अन्यथा 'वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्' इति आद्युदात्तत्वं स्यादित्यलम् । **कृतलब्ध ॥ तत्रेत्येवेति ॥** 'तत्र जातः' इत्यतस्तत्रेत्येवानुवर्तते । जात इति तु निवृत्तमित्यर्थः । तथा च कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वेत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथ स्युरित्यर्थः । **स्रौघ्न इति ॥** औत्सर्गिकोऽण् । राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **प्रायभवः ॥ तत्रेत्येवेति ॥** प्रायभव इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्बाहुळ्येनेति । तत्र भव

'तत्र' इत्येव। सुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः।

१४१५। उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। (४-३-४०)

औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः।

१४१६। सम्भूते। (४-३-४१)

सुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः।

१४१७। कोशाड्ढञ्। (४-३-४२)

कौशेयं वस्त्रम्।

१४१८। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु। (४-३-४३)

हेमन्ते साधुर्हैमनः प्रावारः। वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः। शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः।

१४१९। उप्ते च। (४-३-४४)

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः।

१४२०। आश्वयुज्या वुञ्। (४-३-४५)

ठञोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ताः आश्वयुजकाः माषाः।

इत्येव सिद्धत्वात् प्रत्याख्यातमिदम्भाष्ये। **उपजानूपकर्ण** ॥ प्रायभव इत्यर्थे उपजानु उपकर्ण उपनीवि इत्येभ्यः ठगित्यर्थः। उपजान्वादिषु सामीप्येऽव्ययीभावः। **औपजानुक इति** ॥ जानुनः समीपमुपजानु। तत्र प्रायभव इत्यर्थः। उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः। **औपकर्णिक इति** ॥ कर्णस्य समीपमुपकर्णं, तत्र प्रायभव इत्यर्थः। **औपनीविक इति** ॥ नीवेः समीपमुपनीवि, तत्र प्रायभवः इत्यर्थः। **सम्भूते** ॥ तत्रेत्येव। सप्तम्यन्तात्सम्भूतेऽर्थे अणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः। सम्भवः सम्भावना। **कोशाड्ढञ्** ॥ **कौशेयं वस्त्रमिति** ॥ कृमिविशेषकोशस्य विकार इत्यर्थः। विकारे 'कोशाड्ढञ्' इति वार्तिकात्। **कालात्साधुपुष्प्यत्** ॥ तत्रेत्येव। साधु, पुष्प्यत्, पच्यमानम्, इत्यर्थेषु सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। 'पुष्प विकसने' इति दैवादिकात् लटः शतरि पुष्प्यदिति भवति। **हैमनः प्रावार इति** ॥ 'सर्वत्राण् तलोपश्च' इत्यणि तलोपः। **वासन्त्य इति** ॥ 'टिड्ढ' इति ङीप्। शारदा इत्यत्र ऋत्वणि 'तत्र भवः' इति यावत् कालादित्यनुवर्तते। **उप्ते च** ॥ तत्रेत्येव। कालवाचिनः सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युः। **उप्यन्त इति** ॥ 'डु वप् बीजसन्ताने' भूतकालस्त्वविवक्षित इति भावः। **आश्वयुज्या वुञ्** ॥ तत्रोप्त इत्येव। सप्तम्यन्तादश्वयुजीशब्दात् उप्तेऽर्थे वुञ् स्यादित्यर्थः। **ठञोऽपवाद इति** ॥ 'कालाट्ठञ्' इति विहितस्येत्यर्थः। **आश्वयुजका माषा इति** ॥ अश्वयुग्भ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी, तत्रोप्ता इत्यर्थः।

१४२१। ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्। (४-३-४६)

पक्षे ऋत्वण्। ग्रैष्मकम्—ग्रैष्मम्। वासन्तकम्—वासन्तम्।

१४२२। देयमृणे। (४-३-४७)

'कालात्' इत्येव। मासे देयमृणं मासिकम्।

१४२३। कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। (४-३-४८)

यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी। तत्र देयमृणं कलापकम्। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः। तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः। यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमृणमश्वत्थकम्। यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकम्।

१४२४। ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्। (४-३-४९)

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्।

१४२५। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च। (४-३-५०)

चाद्वुञ्। सांवत्सरिकम्—सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्-आग्रहायणकम्।

१४२६। व्याहरति मृगः। (४-३-५१)

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः—नैशिकः।

ग्रीष्मवसन्तात्॥ ग्रीष्मात् वसन्ताच्च सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ् वेत्यर्थः। **देयमृणे**॥ **कालादित्येवेति**॥ तत्रेत्यप्यनुवर्तते। वुञिति निवृत्तम्। सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः देयमित्यर्थे यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युः। तस्मिन् देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थः। **मासिकमिति**॥ 'कालाट्ठञ्'। **कलाप्यश्वत्थ**॥ कलापिन्, अश्वत्थ, यव, बुस, एभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयमृणमित्यर्थे वुन् स्यादित्यर्थः। **कलापकमिति**॥ वुन् अकादेशः 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। **अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ इति**॥ विकारप्रत्ययस्य फले लुगिति भावः। अश्वत्थशब्दस्य प्लक्षादित्वे तु ततः 'प्लक्षादिभ्योऽण्' इति फले अणो विधानसामर्थ्यात् लुगभावे अश्वत्थशब्द फले लाक्षणिक इति भावः। **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्**॥ समाशब्दो वत्सरे नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनः। ग्रीष्म अवरसमा अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। तत्र देयमृणमित्यर्थे आभ्यां वुञित्यर्थः। **आवरसमकमिति**॥ अवरासु समासु देयमृणमित्यर्थः। 'तद्धितार्थ' इति समासः। **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च**॥ देयमृणमित्यर्थे सप्तम्यन्तादिति शेषः। सन्धिवेलादिगणे 'सवत्सरात् फलपर्वणोः' इति पठितम्। तत्र फले देयर्णत्वेन विवक्षिते प्राप्तः अण् अनेन ठञा बाध्यते। **व्याहरति मृगः**॥ तत्र कालादित्येव। देयमृणे इति निवृत्तम्।

१४२७ । तदस्य सोढम् । (४-३-५२)

'कालात्' इत्येव । निशा, सहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः—नैशः ।

१४२८ । तत्र भवः । (४-३-५३)

स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ।

१४२९ । दिगादिभ्यो यत् । (४-३-५४)

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

१४३० । शरीरावयवाच्च । (४-३-५५)

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ।

१४३१ । प्राचां नगरान्ते । (७-३-२४)

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञ्णिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौर्वनागरः । 'प्राचाम्' किम् । मद्रनगरम् उदक्षु, तत्र भवो माद्रनगरः ।

१४३२ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । (७-३-२५)

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च । कुरुजङ्गले कौरुजङ्गलम्—कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्—वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम्—सौवर्णवालजम् ।

तदस्य सोढम् ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युः सोढमित्यस्य अभ्यस्तमित्यर्थः । **नैशिकः—नैशः इति** ॥ 'निशाप्रदोषाभ्याञ्च' इत्यण्ठञौ । **तत्र भवः** ॥ कालादिति निवृत्तम् । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं स्युरित्यर्थः । भवन सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः । **स्रौघ्न इति** ॥ औत्सर्गिकोऽण् । **राष्ट्रिय इति** ॥ 'राष्ट्रावार' इति घः । **दिगादिभ्यो यत्** ॥ भवः इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः । **दिश्यमिति** ॥ दिशि भवमित्यर्थः । **शरीरावयवाच्च** ॥ भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः । **दन्त्यमिति** ॥ दन्ते भवमित्यर्थः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । एवङ्कण्ठ्यम् । **प्राचान्नगरान्त** ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतं नगरान्ते इति सप्तम्यनुरोधेन सप्तम्या विपरिणम्यते । 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृतम् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इति सूत्रात्पूर्वपदस्येत्यनुवर्तते । तदयमर्थः । प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गेपूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते इति । सुह्मनगरमिति पुण्ड्रनगरमिति च प्राग्देशस्य पूर्वान्तावयवः । **मद्रनगरम् उदक्ष्विति** ॥ उदग्देशे मद्रनगरन्नाम किञ्चिन्नगरमस्तीत्यर्थः । **जङ्गलधेनु** ॥ **जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति** ॥ जङ्गल, धेनु, वलज, इत्यन्तस्येत्यर्थः । **कुरुजङ्गले इति** ॥ भवमिति शेषः । कुरुजङ्गलादिशब्दाः

१४३३। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्। (४-३-५६)

दार्तेऽयम्। कौक्षेयम्। कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम्।

१४३४। ग्रीवाभ्योऽण् च। (४-३-५७)

चाड्ढञ्। ग्रैवेयम्–ग्रैवम्।

१४३५। गम्भीराञ्ञ्यः। (४-३-५८)

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा २८६८)। पाञ्चजन्यः।

१४३६। अव्ययीभावाच्च। (४-३-५९)

परिमुखं भवं परिमुख्यम्। 'परिमुखादिभ्य एवेष्यते' (वा २८६६)। नेह, औपकूलः।

१४३७। अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्। (४-३-६०)

'अव्ययीभावात्' इत्येव। वेश्मन्यन्तोऽन्तर्वेश्मम्। तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गणिकम्। 'अध्यात्मादेष्ठञिष्यते' (वा २८६९)। अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम्।

देशविशेषेषु। **दृतिकुक्षि** ॥ भव इत्यर्थे दृति, कुक्षि, कलशि, वस्ति, अस्ति, अहि, इत्येभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः इति शेषः। **दार्तेयमिति** ॥ दृतौ भवमित्यर्थः। ढञ्, एयः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्। दृतिश्चर्मभस्त्रिका। **कौक्षेयमिति** ॥ धूमादित्वाद्वुञि प्राप्ते ढञ्। **कलशिर्घट इति** ॥ "कलशिर्मथनपात्रम्" इत्यमरव्याख्यातारः। "वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः" इत्यमरः। तत्र भवो वास्तेयः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। सत्तायान्धने चेति न्यासकारो हरदत्तश्च। तत्र भवः आस्तेयः। अहिः सर्पः, तत्र भवः आहेयः। **ग्रीवाभ्योऽण् च** ॥ 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः। ग्रीवाशब्दोऽयं धमनीसङ्घे वर्तते। तत्र उद्भूतावयवभेदसङ्घविवक्षायाम्बहुवचनान्तात्प्रत्यय इति सूचयितुम्बहुवचनम्। तिरोहितावयवभेदविवक्षायान्तु एकवचनान्तादप्यणढञौ स्त एव। **गम्भीराञ्ञ्यः** ॥ **गाम्भीर्यमिति** ॥ यञ्विधौ तु स्त्रियां 'प्राचां ष्फस्तद्धितः' इति ष्फः स्यात्। **अव्ययीभावाच्च** ॥ ञ्य इति शेषः। **परिमुखादिभ्य इति** ॥ यद्यपीदं वार्तिकं भाष्ये न दृष्टं, तथापि दिगादिगणपाठानन्तरं परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहाव्ययीभावपदं परिमुखादिपरमिति गम्यते। नह्यष्टाध्याय्याम्परिमुखादिगणस्य कार्यान्तरमस्ति। **औपकूल इति** ॥ उपकूलम्भव इत्यर्थः। अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावात् न ञ्यः। **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्** ॥ वेश्मनि अन्तर्वेश्ममिति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। 'अनश्च' इति टच्। **आन्तर्वेश्मिकमिति** ॥ ठञ्, इकः, सुब्लुक्, टिलोपः, आदिवृद्धिः। **आन्तर्गणिकमिति** ॥ गणे इत्यन्तर्गणम्। तत्र भवमित्यर्थः। **आध्यात्मिकमिति** ॥ आत्मनीत्यध्यात्मम्। तत्र

१४३८ । अनुशतिकादीनां च । (७-३-२०)

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ।

१४३९ । देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । (७-३-१)

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरचः आत् ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवाः दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । 'पलाशादिभ्यो वा' (सू १५२१) इत्यञ् । दित्यौहः इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ।

१४४० । ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । (४-३-६१)

ठञ् स्यात् । 'अव्ययीभावात्' इत्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

१४४१ । जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । (४-३-६२)

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

१४४२ । वर्गान्ताच्च । (४-३-६३)

कवर्गीयम् ।

भवमित्यर्थः । **अनुशतिकादीनाञ्च** ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य, पूर्वपदस्य चेत्याधिकारे इदं सूत्रम् । तदाह । **एषामिति** ॥ **आधिदैविकमिति** ॥ देवेष्वित्यधिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः । ठञि उभयपदवृद्धिः । **आधिभौतिकमिति** । भूतेष्वित्यधिभूतम् । तत्र भवमित्यर्थः । **ऐहलौकिकमिति** ॥ इह लोके भवमित्यर्थः । **पारलौकिकमिति** ॥ परलोके भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञि उभयपदवृद्धिः । **देविका** ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे इदं सूत्रम् । **एषामिति** ॥ देविका, शिंशपा, दित्यवाह्, दीर्घसत्र, श्रेयस् इत्येषामित्यर्थः । **वृद्धिप्राप्ताविति** ॥ आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन आदेरचः आकारः स्यादित्यर्थः । **दाविकमिति** ॥ देविका नाम नदी, तस्याम्भवमित्यर्थः । **दाविकाकूला इति** ॥ उत्तरपदवृद्धिभ्रमनिरासाय इदमुदाहरणम् । अस्य सूत्रस्य तदधिकारबहिर्भूतत्वादिति भावः । **शांशप इति** ॥ इकारस्य आकारः, अञि वृद्धिः, शिंशपाशब्दस्य पलाशादौ पाठात् पाक्षिकोऽञ् । तदभावेऽणित्यर्थः । **दात्यौहमिति** ॥ दित्यवाह्शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । इकारस्य आदिवृध्यपवादः आकारः । **दार्घसत्त्रमिति** ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् आदेरीकारस्य आकारः । **श्रायसमिति** ॥ तत्र भवः इत्यणि एकारस्य आकारः । **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** ॥ **ठञ् स्यादिति** ॥ 'अन्तःपूर्वपदात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **जिह्वामूलांगुलेश्छः** ॥ 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । **वर्गान्ताच्च** ॥ **कवर्गीयमिति** ॥

१४४३। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्। (४-३-६४)

पक्षे पूर्वेण छः। मद्वर्ग्यः—मद्वर्गीणः—मद्वर्गीयः। 'अशब्दे' किम्। कवर्गीयो वर्णः।

१४४४। कर्णललाटात्कनलङ्कारे। (४-३-६५)

कर्णिका। ललाटिका।

१४४५। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। (४-३-६६)

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्तः। सुप्सु भवं सौपम्।

१४४६। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। (४-३-६७)

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम्। तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः।

१४४७। क्रतुयज्ञेभ्यश्च। (४-३-६८)

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ। तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवः

कादिवर्गे भवमित्यर्थः। **अशब्दे** ॥ वर्गान्तात् छः इति शेषः। **मद्वर्ग्यः—मद्वर्गीण इति** ॥ मत्पक्षे भव इत्यर्थः। **कर्णललाटात्** ॥ 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः। **कर्णिका। ललाटिकेति** ॥ कर्णे ललाटे वा भवोऽलङ्कारः इत्यर्थः। स्त्रीत्वं लोकात्। टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम्। **तस्य व्याख्यान इति च** ॥ व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यानो ग्रन्थः। करणे ल्युट्। तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यातव्यग्रन्थप्रतिपादकात् षष्ठ्यन्ताद्भव इत्यर्थे च सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। चकारः 'तत्र भवः' इत्यस्य समुच्चयार्थः। **सौप इति** ॥ औत्सर्गिकोऽण्। **तैङ इति** ॥ तिङां व्याख्यानो ग्रन्थ इत्यर्थः। **कार्त इति** ॥ कृतां व्याख्यान इत्यर्थः। अणि आदिवृद्धौ रपरत्वम्। भवार्थे उदाहरति। **सुप्सु भवं सौपमिति** ॥ नच 'तस्येदम्, तत्रभवः' इत्याभ्यामेव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्। अर्थद्वयनिर्देशस्य अपवादभूतवक्ष्यमाणठञादिविधानाय तदावश्यकत्वात्" इति भाष्ये स्पष्टम्। **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** ॥ अन्तोदात्ताद्बह्वचः उक्तविषये ठञ् स्यात्। अणोऽपवादः। **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** ॥ **सोमेति** ॥ सोमलताद्रव्यकयागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च प्रसिद्ध इत्यर्थः। तर्ह्यन्यतरग्रहण व्यर्थम्। बहुवचनेन स्वरूपग्रहणनिवृत्तेरित्यत आह। **तत्रेति॥ गृह्यन्ते इति** ॥ ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः, यज्ञशब्देन तदितरयागाः विवक्षिता इति भावः। एवञ्च सोमयागविशेषवाचिभ्यः तदितरयागविशेषवाचिभ्यश्च उक्तविषये

आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।

१४४८ । अध्यायेष्वेवर्षेः । (४-३-६९)

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । 'अध्यायेषु' किम् वासिष्ठी ऋक् ।

१४४९ । पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् । (४-३-७०)

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । स एव पौरोडाशः । ततः ष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

१४५० । छन्दसो यदणौ । (४-३-७१)

छन्दस्यः—छान्दसः ।

१४५१ । द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् । (४-३-७२)

ठञित्यर्थः । **पाकयज्ञिक इति** ॥ औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्थालीपाकादयः पाकयज्ञाः, तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । **नावयज्ञिक इति** ॥ नूतनद्रव्यकः आग्रयणाख्यः यज्ञः नवयज्ञः । ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अनन्तोदात्तार्थ इति** ॥ वाजपेयशब्दो मध्योदात्तः तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । यद्यपि अग्निष्टोमशब्दः अन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः । नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासः, समासस्वरेणान्तोदात्त एव । तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परत्वात् प्रवर्तते इति न दोषः । **अध्यायेष्वेवर्षेः** ॥ **वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठ इति** ॥ लक्षणयेति भावः । **वासिष्ठिकोऽध्याय इति** ॥ कश्चित् ग्रन्थविशेषोऽयम् । **वासिष्ठी ऋगिति** ॥ ऋचः अध्यायसमाख्याभावात् न ठञिति भावः । **पौरोडाश** ॥ उक्तविषये इति शेषः । **पुरोडाशेति** ॥ पुरोडाशशब्दसहितो मन्त्रः लक्षणया पुरोडाश इत्युच्यते इत्यर्थः । **स एव पौरोडाश इति** ॥ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणिति भावः । **पौरोडाशिक इति** ॥ पौरोडाशात् ष्ठनि रूपम् । **पुरोडाशिक इति** ॥ पुरोडाशशब्दात् ष्ठनि रूपम्, षित्त्वात् ङीष् । पुरोडाशिकी—पौरोडाशिकी । **छन्दसो यदणौ** ॥ तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । **छन्दस्यः—छान्दस इति** ॥ छन्दसां व्याख्यानः, तत्र भवो वेत्यर्थः । द्व्यज्लक्षणस्य वक्ष्यमाणस्य ठकोऽपवादः । **द्व्यजृद्ब्राह्मण** ॥ द्व्यच्, ऋत, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नामन्, आख्यात, एभ्यः ठक् स्यात् । तस्य

ह्यचः । शैषिकः । पाशुकः । ऋतः चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः, इत्यादि ।

१४५२ । अणृगयनादिभ्यः । (४-३-७३)

ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

१४५३ । तत आगतः । (४-३-७४)

स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ।

१४५४ । ठगायस्थानेभ्यः । (४-३-७५)

शुल्कशालायाः आगतः शौल्कशालिकः ।

१४५५ । शुण्डिकादिभ्योऽण् । (४-३-७६)

आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः। शुण्डिकादागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः । औदपानः ।

व्याख्याने तत्र भवे च । **शैषिक इति** ॥ शेषस्य व्याख्यानः तद्भवो वेत्यर्थः । **पाशुक इति** ॥ पशुयागप्रतिपादकग्रन्थः पशुः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । उकः परत्वात् ठस्य कः । **ऋत इति** ॥ उदाह्रियते इत्यर्थः। **चातुर्होतृक इति** ॥ 'चित्तिस्रुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चतुर्होतारस्तैत्तिरीये प्रसिद्धाः । तेषां व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । **ब्राह्मणिकः । आर्चिक इति** ॥ ब्राह्मणानि मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः । तेषामृचां वा व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । **इत्यादीति** ॥ प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरश्चरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः । **अणृगयनादिभ्यः** ॥ तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । **आर्गयन इति** ॥ ऋगयनम् ऋक्संहिता, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञि प्राप्ते अण् । **औपनिषद इति** ॥ उपनिषदो व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । एवं वैयाकरणः । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । अण्ग्रहणन्तु छबाधनार्थम् । अन्यथा अणा युक्ते छो दुर्वारः स्यादित्याहुः । **तत आगतः** ॥ अस्मिन्नर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **स्रौघ्न इति** ॥ औत्सर्गिकोऽण् । **ठगायस्थानेभ्यः** ॥ तत आगतः इत्यर्थे इति शेषः । हट्टादिषु स्वामिग्राह्यो भागः आयः । स यस्मिन् गृह्यते तदायस्थानम्, तद्वाचिभ्य इत्यर्थः । **शुण्डिकादिभ्योऽण्** ॥ तत आगत इत्येव । शुण्डिकमायस्थानविशेषः । पूर्वसूत्रविहितठगपवादः । **कार्कण इति** ॥ कृकणादागत इति शेषः । 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छस्यापवादः । **तैर्थ इति** ॥ धूमादिवुञोऽपवादः । **औदपानः इति** ॥ अत्र उत्सादित्वादञ् प्राप्तो न भवति, पुनरण्ग्रहणात् । अन्यथा यथाप्राप्तविधाने आयस्थानठकं बाधित्वा अणेव

१४५६ । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । (४-३-७७)

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

१४५७ । ऋतष्ठञ् । (४-३-७८)

वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ।

१४५८ । पितुर्यच्च । (४-३-७९)

चाट्ठञ् । 'रीङृतः' (सू १२३४) । 'यस्येति च' (सू ३११) इति लोपः । पित्र्यम्—पैतृकम् ।

१४५९ । गोत्रादङ्कवत् । (४-३-८०)

विदेभ्यः आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

१४६० । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । (७-३-३०)

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा, ञिदादौ परे । आशौचम्—अशौचम् । आनैश्वर्यम्—अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम्—अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम्—अकौशलम् । आनैपुणम्—अनैपुणम् ।

स्यात् । **विद्यायोनि** ॥ तत आगत इत्येव । **औपाध्यायकः । पैतामहक इति** ॥ उपाध्यायात्पितामहाच्च आगत इत्यर्थः । **ऋतष्ठञ्** ॥ ऋदन्ताद्विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन इत्यर्थः । तत आगत इत्येव । **हौतृकम्** ॥ **भ्रातृकमिति** ॥ उकः परत्वात् ठस्य कः । **पितुर्यच्च** ॥ यति प्रक्रियान्दर्शयति । **रीङृत इति** ॥ **गोत्रादङ्कवत्** ॥ अङ्के ये प्रत्ययाः ते तत आगत इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः । **बिदेभ्यः आगतमिति** ॥ विग्रहप्रदर्शनम् । अत्र 'यञञोश्च' इति बहुत्वे अञो लुकि बिदेभ्य इति निर्देशः । **बैदमिति** ॥ 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' इत्युक्तेरञन्तादिहाप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रे लुगचि' इत्यञो लुङ्निवृत्तौ बैदशब्दादण् । 'द्व्यजृद्ब्राह्मण' इति द्व्यज्लक्षणस्य ठकोऽपवादः । **गार्गमिति** ॥ यञन्तादण् । **दाक्षमिति** ॥ इञन्तादण् । **औपगवकमिति** ॥ उपगोरपत्यमौपगवः, तस्मादागतमित्यर्थः । 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति वुञ् । यद्यपि तस्येदमित्यर्थे अयं वुञ् विहितः, तथाप्यञ्यञिञन्तादङ्केऽपि स दृष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अतिदेशो भवति । न हि 'सङ्घाङ्क' इति प्रतिपदोक्तस्याण एवात्रातिदेशः । किन्तु अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यापि, व्याख्यानादिति भावः । **नञः शुचीश्वर** ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वेत्यनुवृत्ताविदं सूत्रम् । **आशौचम्—अशौचम् इति** ॥ अशुचेरागतमित्यर्थः । तत आगत इत्यणि पूर्वपदस्यादिवृद्धिविकल्पः । उत्तरपदस्य तु नित्या आदिवृद्धिः । एवमग्रेऽपि । **आनैश्वर्यमित्यादि** ॥ अनीश्वरात् अक्षेत्रज्ञात् अकुशलात् अनिपुणाच्च आगतमित्यर्थः ।

१४६१ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । (४-३-८१)

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्—देवदत्तम्—देवदत्तीयम् ।

१४६२ । मयट् च । (४-३-८२)

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

१४६३ । प्रभवति । (४-३-८३)

'ततः' इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

१४६४ । विदूराञ्ञ्यः । (४-३-८४)

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

१४६५ । तद्गच्छति पथिदूतयोः । (४-३-८५)

स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्थाः दूतो वा ।

१४६६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । (४-३-८६)

'तत्' इत्येव । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ।

१४६७ । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । (४-३-८७)

'तत्' इत्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । 'शारीरकं भाष्यम्' इति त्वभेदोपचारात् ।

१४६८ । शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । (४-३-८८)

हेतुमनुष्येभ्यः ॥ तत आगत इत्येव । हेतुभ्यः उदाहरति । **समादागतमित्यादि** ॥ मनुष्यवाचिन उदाहरति । **देवदत्तरूप्यमिति** ॥ **मयट् च** ॥ उक्तविषये इति शेषः । **प्रभवति** ॥ **तत इत्येवेति** ॥ आगत इति तु निवृत्तम् । प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रभवः प्रथमं प्रकाशः । **हिमवतः प्रभवतीति** ॥ हिमवति प्रथमं प्रकाशते इत्यर्थः । 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । **विदूराञ्ञ्यः** ॥ ततः प्रभवतीत्येव । विदूरशब्दो दन्त्यमध्यः । वालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्दश्च इति भाष्ये स्पष्टम् । **तद्गच्छति पथिदूतयोः** ॥ गच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः स चेद्गन्ता पन्थाः दूतो वेत्यर्थः । **अभिनिष्क्रामति द्वारम्** ॥ **कान्येति** ॥ कन्याकुब्जाख्यजनपदस्य द्वारमित्यर्थः । **अधिकृत्य** ॥ **तदित्येवेति** ॥ अधिकृतो ग्रन्थ इत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **शारीरकमिति** ॥ शरीरस्यायं शारीरः जीवात्मा, तमित्यर्थः । तस्येदमित्यणन्तात् स्वार्थे कः । **शारीरकीय इति** ॥ वृद्धत्वाच्छः । **शिशुक्रन्द** ॥ शिशुक्रन्द, यमसभ, द्वन्द्व, इन्द्रजननादि,

शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभम्। क्लीबत्वं निपातनात्। यमसभीयः। किरातार्जुनीयम्। इन्द्रजननादिराकृतिगणः। इन्द्रजननीयम्। विरुद्धभोजनीयम्।

१४६९। सोऽस्य निवासः। (४-३-८९)

स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः।

१४७०। अभिजनश्च। (४-३-९०)

स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। 'यत्र स्वयं वसति स निवासः'। 'यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः' इति विवेकः।

१४७१। आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते। (४-३-९१)

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। 'आयुध—' इति किम्। ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः।

१४७२। शण्डिकादिभ्यो ञ्यः। (४-३-९२)

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः।.

१४७३। सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। (४-३-९३)

सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः।

१४७४। तुदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः। (४-४-९४)

एभ्यः छः स्यादधिकृत्यकृते ग्रन्थे इत्यर्थः। **निपातनादिति** ॥ 'सभा राजा' इति तु नपुंसकत्वन्न भवति। तत्र 'अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह' इत्युक्तेरिति भावः। **सोऽस्य निवासः** ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः इति भाष्यम्। **अभिजनश्च** ॥ स इत्यनुवर्तते। पूर्ववद्व्याख्येयम्। यत्र पूर्वैरुषित सोऽभिजन इति भाष्यम्। **यत्र स्वयमिति** ॥ उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति भावः। **आयुधजीविभ्यः** ॥ पर्वतादिति पाठान्तरम्। **अभिजनशब्दादिति** ॥ अभिजनदेशवाचिन इत्यर्थः। आयुधजीविनोऽभिधातुम्प्रवृत्तेभ्यः इति शेषः। सूत्रे 'क्रियार्थोपपदस्य' इति चतुर्थी। **हृद्गोल इति** ॥ पर्वतविशेषोऽयम्। **ऋक्षोद इति** ॥ अयमपि पर्वतविशेषः। **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** ॥ सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्यः इति शेषः। **सिन्धुतक्ष** ॥ **सैन्धव इति** ॥ सिन्धुदेशविशेषः अभिजनोऽस्येति विग्रहः। **तुदीसलातुर** ॥ तुदी सलातुर वर्मती कूचवार

तुदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । सालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ।

१४७५ । भक्तिः । (४-३-९५)

'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः, स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः ।

१४७६ । अचित्तादहेशकालाट्ठक् । (४-३-९६)

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । 'अचित्तात्' किम् । दैवदत्तः । 'अदेशात्' किम् । स्रौघ्नः । 'अकालात्' किम् । ग्रैष्मः ।

१४७७ । महाराजाट्ठञ् । (४-३-९७)

माहाराजिकः ।

१४७८ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । (४-३-९८)

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

१४७९ । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । (४-३-९९)

अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिन भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ढक्, छण्, ढञ्, यक्, एते स्युः अस्याभिजन इत्यर्थे । **भक्तिः** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **अचित्तादहेश** ॥ देशकालव्यतिरिक्ताप्राणिवाचिनः ठक् स्यादुक्तविषये । **अपूपाः भक्तिरिति** ॥ सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचनम् । वेदाः प्रमाणमितिवत् । **पायसिक इति** ॥ पयो भक्तिरस्येति विग्रहः । **महाराजाट्ठञ्** ॥ सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे इति शेषः । **माहाराजिक इति** ॥ महाराजः भक्तिरस्येति विग्रहः । **वासुदेव** ॥ सोऽस्य भक्तिरित्येव । **वासुदेवक इति** ॥ वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रहः । एवमर्जुनकः । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इति वार्ष्णेयत्वादणि वासुदेवशब्दात् 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' इति वुञैव सिद्धत्वाद्वासुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, सत्यम् । अणन्तो वासुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते । किन्तु यस्मिन् समस्तं वसति यो वा समस्ते वसति स वासुः, स चासौ देवश्चेति व्युत्पत्त्या वासुदेवशब्दोऽयं भगवति योगरूढ एवेति न दोषः । उक्तञ्च भाष्ये "नैषा क्षत्रियाख्या संज्ञैषा तत्रभवतः" इति । **गोत्रक्षत्रिय** ॥ गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च उक्तविषये बहुलं वुञ् स्यादित्यर्थः । इह न पारिभाषिकङ्गोत्रम् । **छं बाधते इति** ॥ औपगव इत्यादाविति शेषः । **ग्लुचुकायनिरिति** ॥ 'प्राचामवृद्धात्' इति फिनि ग्लुचुकायनिशब्दः । **नाकुलक इति** ॥ क्षत्रियाख्योदाहरणम् ।

१४८० । जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । (४-३-१००)

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्च' (सू १३४८) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाः जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आङ्गकः । 'जनपदिनाम्' किम् । पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालाः । 'जनपदेन' इति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

१४८१ । तेन प्रोक्तम् । (४-३-१०१)

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

१४८२ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । (४-३-१०२)

'छन्दोब्राह्मणानि—' (सू १२७८) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

जनपदिनाम् ॥ बहुवचने परे ये जनपदसमानशब्दाः जनपदवाचिशब्देन समानः शब्दः श्रवणं येषां तथाविधाः तेषां जनपदिनाञ्जनपदस्वामिवाचिनां जनपदवत् जनपदे इव सर्वं स्यादित्यर्थः । 'जनपदतदवध्योश्च' इति प्रकरणे ये प्रत्यया विहिताः ते भवन्ति, प्रकृतयोऽपि तथैव भवन्तीति तु सर्वशब्दाल्लभ्यते । तदाह । **जनपदस्वामिवाचिनामित्यादिना ॥ अङ्गा जनपद इति ॥** दृष्टान्तार्थमिदम् । अङ्गनाम्नां राज्ञां निवासो जनपदः अङ्गाः, 'जनपदे लुप्' इति चातुरर्थिकस्य लुप् । सः जनपदः भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतदवध्योश्च' इति वुञ्प्रत्यये आङ्गकः इति यथा तथा अङ्गदेशस्वामिनः क्षत्रियाः अङ्गाः भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रियवाचकादङ्गशब्दाद्वुञि आङ्गका इति रूपमित्यर्थः । **पञ्चाला ब्राह्मणा इति** ॥ अभेदोपचारादिह ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दः । तत्रातिदेशाभावादणेव भवति । **पौरव इति** ॥ पौरवशब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः । बहुवचने किम् । जनपदादिवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो भवति । यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति । प्रकृतिश्चेति किम् । मद्राणां राजा माद्रः । 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । माद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्योः' इति कनि माद्रक इति सिद्ध्यति । **तेन प्रोक्तम्** ॥ अस्मिन्नर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **पाणिनीयमिति** ॥ व्याकरणमिति शेषः । वृद्धाच्छः । प्रथमम्प्रकाशितम्प्रोक्तम् । नेह देवदत्तेनाध्यापितम् । **तित्तिरिवरतन्तु** ॥ तेन प्रोक्तमित्येव । तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उखा, एभ्यः उक्तविषये छण् स्यादित्यर्थः । इत आरभ्य 'तेनैकदिक्' इतिपर्यन्तम्प्रोक्ते वेदे भवन्ति 'शौनकादिभ्यः छन्दसि' इति छन्दोग्रहणस्य ततः पूर्वन्ततः उत्तरञ्चापकर्षानुवृत्त्योरभ्युपगमात् । अत्र छणादिप्रत्ययान्तानामेषाङ्केवलानान्न प्रयोगः । किन्त्वध्येतृवेदितृ-

१४८३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । (४-३-१०३)

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

१४८४ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । (४-३-१०४)

कलाप्यन्तेवासिभ्यः— हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलम्बिनः ।

१४८५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । (४-३-१०५)

तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः । शाट्यायन,

---

प्रत्ययशिरस्काणामेवेत्याह । **छन्दोब्राह्मणानीति** ॥ **तद्विषयतेति** ॥ अध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्कत्वन्त्वानियम इत्यर्थः । **तैत्तिरीया इति** ॥ प्रोक्ते वेदे छण् ईयः । तैत्तिरीयः शाखाभेदः, तमधीयते विन्दन्ति वेत्यर्थे अण् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । वारतन्तवीयाः खाण्डिकीयाः औखीयाः । तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोकः इत्यत्र तु न । छन्दसीत्यनुवृत्तेः । छन्द.शब्देन च कल्पसूत्राणामपि ग्रहणम् । तेषां सर्वशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहात्मकत्वात् । **काश्यप** ॥ तेन प्रोक्तमित्येव । छस्यापवादः । **काश्यपिन इति** ॥ काश्यपशब्दात् णिनिः । णकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । काश्यपिन्शब्दात् 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यध्येतृप्रत्ययस्याणो लुगिति भावः । एवं कौशिकिनः । ऋषिभ्याक्किम् । इदानीन्तनेन काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् । **कलापि** ॥ तेन प्रोक्तमित्येव । कलापिशिष्यवाचिभ्यः वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनिः स्यादित्यर्थः । **कलाप्यन्तेवासिभ्यः इति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **हारिद्रविण इति** ॥ हरिद्रुर्नाम कलापिनः शिष्यः । ततः प्रोक्ते णिनिः, ओर्गुणः, आदिवृद्धिः । हारिद्रविन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगिति भावः । हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलपः इति चत्वारः कलापिशिष्याः । तुम्बुरुणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविणः । छगलिनस्तु ढिनुग्वक्ष्यते । औलपिनः । **वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः इति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **आलम्बिन इति** ॥ आलम्बिः, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः, आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापी इति नव वैशम्पायनशिष्याः । तत्र आलम्बशब्दात् अध्येत्रणः प्रोक्ते णिनिः । आलम्बिन्शब्दादध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । आलम्बिनः, कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः, अत्र 'आपत्यस्य' इति यलोपः । श्यामायनिनः । कठात्तु लुग्वक्ष्यते । कलापिनस्त्वण् वक्ष्यते । वैशम्पायनशिष्यः कलापी । तथाच कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे पृथग्ग्रहणात् तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणामिति भाष्ये स्पष्टम् । **पुराणप्रोक्तेषु** ॥ 'तेन प्रोक्तम्' इति णिनिः इति चानुवर्तते । मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः ब्राह्मणानि । बोधायनादिकल्पसूत्राणि कल्पाः । तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादित्यर्थः । तदाह । **तृतीयान्तादिति** ॥ **यत्प्रोक्तमिति** ॥ सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकञ्चेति यावत् । पुराणप्रोक्तमित्येतद्व्याचष्टे । **पुराणेनेति** ॥ ब्राह्मणे उदाहरति ।

शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्ग पैङ्गी कल्पः । 'पुराण—' इति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । अणि । 'आपत्यस्य—' (सू १०८२) इति यलोपः ।

१४८६ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि । (४-३-१०६)

छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ।

१४८७ । कठचरकाल्लुक् । (४-३-१०७)

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ।

१४८८ । कलापिनोऽण् । (४-३-१०८)

कलापिना प्रोक्तमधीयते । कालापाः । 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्' (वा ४१८३) इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः ।

१४८९ । छगलिनो ढिनुक् । (४-३-१०९)

भल्लु, भाल्लविनः इति ॥ भल्लु इति प्रकृतिनिर्देशः । भल्लुना पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागानधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिः । भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि भाल्लविन इति रूपमिति भावः । ब्राह्मणे उदाहरणान्तरमाह । **शाट्यायन, शाट्यायनिन इति** ॥ शाट्यायनेति प्रकृतिनिर्देशः । शाट्यायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये शाट्यायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि शाट्यायनिन इति रूपमित्यर्थः । **कल्पे इति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **पिङ्ग पैङ्गी कल्प इति** ॥ पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः पिङ्गेन पुरातनमुनिना प्रोक्त इत्यर्थे णिनि रूपम् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यध्येतृप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु कल्पेषु न सर्वत्र प्रवर्तत इति 'छन्दो ब्राह्मणानि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति** ॥ याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः । **आश्मरथः कल्प इति** ॥ आश्मरथ्येन प्रोक्त इत्यर्थः । **यलोप इति** ॥ यज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी । ताभ्यां यञन्ताभ्याम् अणि 'आपत्यस्य च' इति यलोप इत्यर्थः । याज्ञवल्क्याश्मरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः । भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वात् याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिषेध इति तद्विषयता च नेति वचनद्वयमारब्धमित्यास्तान्तावत् । **कठचरकाल्लुक्** ॥ **प्रोक्तप्रत्ययस्येति** ॥ प्रकरणलभ्यम् । **कठाः इति** ॥ वैशम्पायनान्तेवासित्वलक्षणणिनो लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । **चरकाः इति** ॥ चरकेण प्रोक्तमधीयते इत्यर्थः । प्रोक्ताणोऽनेन लुकि अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् । **कलापिनोऽण्** ॥ 'तेन प्रोक्तम्' इत्येव । वैशम्पायनशिष्यत्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । **कालापा इति** ॥ कलापिन्शब्दादणि टिलोपे कालापशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुगिति भावः । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्य आह । **नान्तस्येति** । **छगलिनो ढिनुक्** ॥

छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ।

१४९० । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । (४-३-११०)

णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ।

१४९१ । कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । (४-३-१११)

'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ।

१४९२ । तेनैकदिक् । (४-३-११२)

सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

१४९३ । तसिश्च । (४-३-११३)

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

१४९४ । उरसो यच्च । (४-३-११४)

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः—उरस्तः ।

छगलिन्शब्दादुक्तविषये ढिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कलाप्यन्तेवासित्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । **छागलेयिन इति** ॥ ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । ढिन् शिष्यते । ढस्य एय्, टिलोपः । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः । **पाराशर्य** ॥ **णिनिः स्यादिति** ॥ उक्तविषये इति शेषः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति भावः । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे, शलालिना प्रोक्तन्नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादिति यावत् । भिक्षवः सन्यासिनः, तदधिकारिकं सूत्रं भिक्षुसूत्रं व्यासप्रणीतं प्रसिद्धम् । **पाराशर्येणेति** ॥ पराशरशब्दाद्गर्गादित्वात् गोत्रे यञि पाराशर्यः व्यासः । इह त्वनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यञ् । तेन प्रोक्ते भिक्षुसूत्रे णिनिः, ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुक् । **पाराशरिण इति** ॥ जसि रूपम् । **शैलालिन इति** ॥ शिलालिन्शब्दात् नटसूत्रे प्रोक्ते णिनौ टिलोपे शिलालिन्शब्दादध्येतृप्रत्ययस्याणो लुकि शैलालिन इति जसि रूपमिति भावः । **कर्मन्द** ॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे कृशाश्वेन प्रोक्तन्नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत् । प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चारणार्थः । कर्मन्दशब्दादिनिः । ततोऽध्येत्रणो लुक् । एवं कृशाश्विनः । **तेनैकदिक्** ॥ सहार्थे तृतीया । एका दिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक् । तेन सह एकस्यान्दिशि विद्यमानमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **सौदामनीति** ॥ अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **तसिश्च** ॥ 'तेनैकदिक्' इत्यर्थे तृतीयान्तात्तसिश्च स्यादित्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । **स्वरादिपाठादिति** ॥ 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिलादयः' इति परिगणने तसेः पाठादित्यर्थः । **उरसो**

१४९५ । उपज्ञाते । (४-३-११५)

'तेन' इत्येव । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् ।

१४९६ । कृते ग्रन्थे । (४-३-११६)

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

१४९७ । संज्ञायाम् । (४-३-११७)

'तेन' इत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ।

१४९८ । कुलालादिभ्यो वुञ् । (४-३-११८)

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ।

१४९९ । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । (४-३-११९)

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।

१५०० । तस्येदम् । (४-३-१२०)

उपगोरिदमौपगवम् । 'वहेस्तुरणिट् च' (वा १९१०) । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भत्वं च' (वा २९११) । अग्निमिन्धे अग्नीत् ।

यञ्च ॥ उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः । **उपज्ञाते** ॥ तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । उपज्ञातं प्रथमज्ञातम् । **कृते ग्रन्थे** ॥ तेन कृतो ग्रन्थः इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **संज्ञायाम्** ॥ **तेनेत्येवेति** ॥ तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ग्रन्थे इति नानुवर्तते । तदाह । **अग्रन्थार्थमिति** ॥ **कुलालादिभ्यो वुञ्** ॥ तेन कृते सञ्ज्ञायामिति शेषपूरणम् । **वारुडकमिति** ॥ वरुडो जातिविशेषः । **क्षुद्राभ्रमर** ॥ तेन कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । क्षुद्रा मधुमक्षिकाः । **तस्येदम्** ॥ इदमित्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणप्रत्ययाः राष्ट्रावारेत्यादिविशिष्यविहिताः घादयश्च प्रत्ययाः यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अत्र शेषे इत्यनुवृत्तम् । ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थेभ्योऽन्येषां शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं लभ्यते । अपत्यादीनान्तु न केनापि रूपेण इदंशब्दार्थत्वमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्रोक्तम् । **वहेस्तुरणिट् चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । वहधातोर्विहितः यः तृप्रत्ययः तस्मादण् स्यात् तृप्रत्ययस्य इडागमश्च । तत्र अण् पूर्वेण सिद्धः इड्विध्यर्थमनूद्यते । **संवोढुः स्वमिति** ॥ विग्रहप्रदर्शनम् । वहेस्तृच्, तृन् वा । वहेरनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति नेट् । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्त्वम् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । **सांवहित्रमिति** ॥ ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिक एव विग्रहवाक्ये पूर्वमिट् । ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादि । **अग्नीधश्शरणे रण् भत्वञ्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् ।

तस्य स्थानमाग्नीध्रम्। तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः। 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा २९१२)। सामिधेन्यो मन्त्रः—सामिधेनी ऋक्।

१५०१। रथाद्यत्। (४-३-१२१)

रथ्यं चक्रम्।

१५०२। पत्त्रपूर्वादञ्। (४-३-१२२)

पत्त्रं वाहनम्। अश्वरथस्येदमाश्वरथम्।

१५०३। पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च। (४-३-१२३)

अञ्। 'पत्त्राद्वाह्ये' (वा २९०८)। अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम्। आध्वर्यवम्। पारिषदम्।

१५०४। हलसीराट्ठक्। (४-३-१२४)

हालिकम्। सैरिकम्।

१५०५। द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः। (४-३-१२५)

शरणमित्यर्थे अग्नीच्छब्दात् षष्ठ्यन्तादण्, तस्मिन्परे भत्वञ्च वक्तव्यमित्यर्थः। शरणं गृहम्। **अग्निमिन्धे अग्नीदिति** ॥ ऋत्विग्विशेषोऽयम्। इन्धेः क्विप्। 'अनिदिताम्' इति नलोपः। **आग्नीध्रमिति** ॥ सोमे महावेदेरुत्तरार्धे पञ्चारत्निचतुरश्रस्थानविशेषसंज्ञेयम्। भत्वान्न जश्त्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयं शब्दः। तैत्तिरीये 'एतद्वै यज्ञस्यापराजित यदाग्नीध्रमित्यादावाद्युदात्तत्वन्तु 'आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः' इति स्वार्थिके अञि बोध्यम्। नन्वेवम् "आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयेत्" इत्यादौ कथमृत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दः। तत्राह। **तात्स्थ्यादिति** ॥ आग्नीध्राख्यदेशस्थत्वात् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः। **समिधामिति** ॥ आधीयते अनेनेत्याधानः मन्त्रः। आधानो मन्त्र इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात् समिच्छब्दात् षेण्यण्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। षत्वं ङीषर्थमित्याह। **सामिधेनी ऋगिति** ॥ सामिधेन्यशब्दात् ङीष् 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः। **रथाद्यत्** ॥ 'तस्येदम्' इत्येव। **रथ्यं चक्रमिति** ॥ 'रथाद्रथाङ्गः' इति वचनाच्चक्रमिति विशेष्यम्। **पत्त्रपूर्वादञ्** ॥ रथादित्येव। **पत्त्रं वाहनमिति** ॥ "पत्त्रं वाहनपक्षयोः" इति कोशः। **पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च** ॥ **अञिति** ॥ शेषपूरणम्। **पत्त्रादिति** ॥ पत्त्राद्वाह्य एवेति वक्तव्यमित्यर्थः। **आश्वमिति** ॥ पत्त्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः। **आध्वर्यवम्। पारिषदमिति** ॥ अध्वर्योरिदं परिषद इदमिति विग्रहः। **हलसीराट्ठक्** ॥ तस्येदमित्येव। **हालिकम्। सैरिकमिति** ॥ हलस्येदं सीरस्येदमिति विग्रहः। **द्वन्द्वाद्वुन्** ॥ वैरे मैथुनिकायाञ्च इदन्त्वेन विवक्षिते द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्तात् वुन् स्यादित्यर्थः। **काकोलूकिकेति** ॥ काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः। वुनि स्त्रीत्वं लोकात्।

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । 'वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' (वा २९१४) । दैवासुरम् ।

१५०६ । गोत्रचरणाद्वुञ् । (४-३-१२६)

औपगवकम् । 'चरणाद्धर्माम्नाययोरिति' वक्तव्यम्' (वा २७१३) । काठकम् ।

१५०७ । सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् । (४-३-१२७)

'घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्' (वा २९१५) । अञ् । बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा बैदं लक्षणम् । यञ्, गार्गः—गार्गम् । इञ्, दाक्षः—दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात्तु लक्षणम् ।

१५०८ । शाकलाद्वा । (४-३-१२८)

अण्वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः—शाकलकः । लक्षणे क्लीबता ।

कुत्सकुशिकिकेति ॥ कुत्सकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थः । वुनि स्त्रीत्वं लोकात् । मिथुनं दम्पती । तस्य कर्म मैथुनिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । **वैरे देवासुरेति** ॥ वार्तिकमिदम् । **दैवासुरमिति** ॥ देवासुरयोर्वैरमित्यर्थः । वुञभावे अण् । मैथुनिकायान्तु देवासुरिकेत्येव । 'द्वन्द्वे देवासुर' इति त्वपपाठः । अत्र भाष्ये वैर इत्येव वार्तिकपाठात् । 'शिशुक्रन्द' इति सूत्र-भाष्ये तु 'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' इति पठितम् । दैवासुरम्, रक्षोसुरमित्युदाहृतञ्च । देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । **गोत्रचरणाद्वुञ्** ॥ गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृ-वाचिनश्च षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे वुञित्यर्थः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रमित्यभिप्रेत्योदाहरति । **औपगवकमिति** ॥ औपगवस्येदमित्यर्थः । वस्तुतस्तु औपगवः प्रवरसूत्रेषु न दृष्टः । ग्लौचु-कायनकमिति वृत्त्यादौ उदाहृतम् । **चरणादिति** ॥ चरणाद्यो वुञ् विहितः सः धर्मे आम्नाये च वाच्ये भवति नान्यत्रेत्यर्थः । **काठकमिति** ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, तेषां धर्मः आम्नायो वेत्यर्थः । आम्नायो वेदाभ्यासः । **सङ्घाङ्क** ॥ अञन्तात्, यञन्तात्, इञन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदन्त्वेन विवक्षिते अणित्यर्थः । छस्यापवादः । **घोषेति** ॥ 'सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रङ्कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच तिस्रः प्रकृतयः प्रत्ययार्थाश्चत्वार इति न यथासङ्ख्यम् । **गार्ग इति** ॥ सङ्घः अङ्को घोषो वेति शेषः । **गार्गमिति** ॥ लक्षणमिति शेषः । एवं दाक्षो, दाक्षमित्यत्रापि । नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **परम्परेति** ॥ यथा गवादिनिष्ठस्तप्तमुद्राविशेषः अङ्कः । तस्य हि गोद्वारा स्वामि-सम्बन्धः । **साक्षादिति** ॥ विद्याविशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः । बैदी विद्या । "घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः । **शाकलाद्वा** ॥ **शकलेनेति** ॥

१५०९ । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः । (४-३-१२९)

छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' (वा २९१३) इत्युक्तम् । तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ।

१५१० । न दण्डमाणवान्तेवासिषु । (४-३-१३०)

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः तेषु शिष्येषु च वुञ्न स्यात् । दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ।

१५११ । रैवतिकादिभ्यश्छः । (४-३-१३१)

तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयम् । बैजावापीयम् ।

*१५१२ । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । (४-३-१३२)

(वा १९१८) । कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदः, तस्यायं हास्तिपदः ।

शकलशब्दात्प्रोक्ताणन्तादध्येतृप्रत्ययस्य लुकि शाकलशब्दात् 'गोत्रचरणात्' इति धर्माम्नाययोर्वुञोऽपवादः अण् । तदभावे वुञ् । **छन्दोगौक्थिक** ॥ सङ्घादयो निवृत्ताः । छन्दोगादीनाञ्चरणत्वात् । धर्माम्नाययोरिति सम्बध्यते । छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बह्वृच, नट, एभ्यो धर्मे आम्नाये च इदन्त्वेन विवक्षिते ञ्यः स्यादित्यर्थः । ननु नटस्य अचरणत्वात्तत्र धर्माम्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्कते । **चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तमिति** ॥ यद्यपीति शेषः । परिहरति । **तत्साहचर्यादिति** ॥ तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः । **न दण्ड** ॥ दण्ड माणवाश्च अन्तेवासिनश्च तेष्विति द्वन्द्वः । **दाक्षा इति** ॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः शिष्या वेत्यर्थे गोत्रत्वलक्षणो वुञ् न भवति । किन्त्वौत्सर्गिकः अणेव । **रैवतिकादिभ्यश्छः** ॥ **तस्येदमित्यर्थे इति** ॥ शेषपूरणम् । **वुञ इति** ॥ गोत्रत्वलक्षणवुञोऽपवाद इत्यर्थः । **रैवतिकीयमिति** ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादिभ्यष्ठक् । रैवतिकस्येदमिति विग्रहः । **बैजावापीयमिति** ॥ बीजावापस्यापत्यं बीजावापिः, तस्येदमिति विग्रहः । **कौपिञ्जलहास्तिपदादण्** ॥ **कुपिञ्जलेति** ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यमित्यनन्तरं 'इत्यर्थे' इति शेषः । **इहेति** ॥ अस्मिन् सूत्रे कौपिञ्जलेति निर्देशात् अत इञम्बाधित्वा अणित्यर्थः । **तदन्तादिति** ॥ अणन्तात् 'तस्येदम्' इत्यर्थे अनेन वार्तिकेन पुनरणित्यर्थः । **हस्तिपादस्येति** ॥ हस्तिन इव पादौ अस्येति विग्रहः । पादस्य लोप इति

---

*'अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठः' इति कैयटः ।

❀१५१३ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च । (४-३-१३३)

अण्स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

१५१४ । तस्य विकारः । (४-३-१३४)

'अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः' (वा ४१८५) । अश्मनो विकारः आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

न भवति । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपादः । अत इञम्बाधित्वा अत एव निपातनादण् । हस्तिपादस्यायमित्यर्थे अनेन अणिति भावः । गोत्रवुञोऽपवादः । **आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥** इदं सूत्रमिति कैयटः । वार्तिकमित्यन्ये । **अण् स्यादिति ॥** आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् । प्रकृतेरिकस्य लोपश्चेत्यर्थः । **आथर्वणिकस्येति ॥** अथर्वणा प्रोक्तो वेदः अथर्वेत्युपचर्यते, तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तादित्वाट्ठक् । आथर्वणिकस्यायमित्यर्थे अनेन अणि इको लोपे 'दाण्डिनायन' इति टिलोपाभावे आथर्वण इति रूपमित्यर्थः । **धर्म आम्नायो वेति ॥** "चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तेः" इति भावः । ननु तस्येदमित्येव सिद्धे अण्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह । **चरणाद्वुञोऽपवाद इति ॥** आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवेदाध्येतृवाचित्वादिति भावः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ विकारार्थप्रत्यया निरूप्यन्ते—**तस्य विकारः ॥** विक्रियते इति विकारः, कर्मणि घञ् । प्रकृतेरवस्थान्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणा वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । **अश्मनो विकार इति ॥** विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । अनिति प्रकृतिभावापवादः । **आश्म इति ॥** अणि टिलोपे रूपम् । एवञ्चर्मणो विकारः चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोशे' इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः **भास्मन इति ॥** भस्मनो विकार इत्यर्थः । अणि अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **मार्त्तिक इति ॥** मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः । अत्र 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश्च' इत्यादिवक्ष्यमाणापवादविषयभिन्नमुदाहरणम् । तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन्, इति त्रयं

---

*इदं सूत्रमिति कैयटः । 'इदमपि वार्तिकमेवेति हरदत्तः' इति विवरणे नागेशः । युक्तं च वार्तिकत्वमेव । सूत्रत्वे चकारेण वार्तिकस्थस्याणः सङ्ग्रहस्य क्लिष्टत्वात् ।

१५१५ । अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः । (४-३-१३५)

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

१५१६ । बिल्वादिभ्योऽण् । (४-३-१३६)

बैल्वम् ।

१५१७ । कोपधाच्च । (४-३-१३७)

अण् । अञोऽपवादः । तर्कु, तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ।

१५१८ । त्रपुजतुनोः षुक् । (४-३-१३८)

आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ।

१५१९ । ओरञ् । (४-३-१३९)

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

मनिन्प्रत्ययान्तं नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिकन्' इति तिकन्नन्तः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । **अवयवे च प्राण्यौषधि** ॥ प्राणिवाचिनः औषधिवाचिनो वृक्षवाचिनश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः अवयवे विकारे च अणादयः साधारणा उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः यथाविहितं स्युः । अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः । प्राणिन उदाहरति । **मायूर इति** ॥ 'लघावन्ते' इति मयूरशब्दो मध्योदात्तः । ततः 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । औषधेरुदाहरति । **मौर्वमिति** ॥ मूर्वा औषाधिविशेषः। तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः । औत्सर्गिकोऽण् । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् तु वक्ष्यमाणो न भवति । तृणधान्यानाञ्च 'द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । वृक्षस्योदाहरति । **पैप्पलमिति** ॥ पिप्पलः अश्वत्थः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः पिप्पलशब्दः । 'अनुदात्तादेश्च' इति वक्ष्यमाणाञोऽभावे औत्सर्गिकोऽण् । **बिल्वादिभ्योऽण्** ॥ एषु प्राण्यौषाधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे अण् स्यादित्यर्थः । **बैल्वमिति** ॥ बिल्वस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुक, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कटीर, इति बिल्वादयः । तत्र गवेधुकस्य 'कोपधाच्च' इत्यणि सिद्धे मयटो बाधनार्थमिह पाठः । इतरेषान्तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो बाधनार्थमिति कौस्तुभे विस्तरः । **कोपधाच्च** ॥ अणिति शेषः । तत्र प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे एव । **तर्कु, तार्कवमिति** ॥ तर्कु इति प्रकृतिनिर्देशः । तर्कुर्नाम वृक्षविशेषः । तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः अण् । तित्तिडीकशब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः अण् । **त्रपुजतुनोः षुक्** ॥ **त्रापुषम् । जातुषमिति** ॥ त्रपुणो जतुनश्च विकार इत्यर्थः । **ओरञ्** ॥ उवर्णादञ् स्यादित्यर्थः । प्राण्यौषाधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे । **दैवदारवम्** ॥ **भाद्रदारवमिति** ॥ देवदारोर्भद्रदारोश्चावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'पीतद्रवार्थानाम्'

१५२० । अनुदात्तादेश्च । (४-३-१४०)

दाधित्थम् । कापित्थम् ।

१५२१ । पलाशादिभ्यो वा । (४-३-१४१)

पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

१५२२ । शम्याः ष्लञ् । (४-३-१४२)

शामीलं भस्म । षित्त्वान्ङीष् । शामीली स्रुक् ।

१५२३ । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । (४-३-१४३)

प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम्—आश्मनम् । 'अभक्ष्य—' इत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ।

१५२४ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । (४-३-१४४)

आम्रमयम् । शरमयम् । 'एकाचो नित्यम्' (वा ५०५२) । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि 'आप्यम्' 'अम्मयम्' इति, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ।

इत्याद्युदात्तावेतौ । ततश्च 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनेन गतार्थता न । **अनुदात्तादेश्च** ॥ विकारे अञिति शेषः । 'अवयवे च' इति सूत्रमप्यत्र सम्बध्यते । **दाधित्थमिति** ॥ दधित्थस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । एवङ्कापित्थम् । "कपित्थे तु दधित्थग्राहिमन्मथाः" इत्यमरः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तावेतौ । **पलाशादिभ्यो वा** ॥ अञिति शेषः । अवयवे चेत्येव । पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् नित्यम्प्राप्ते इतरेषाम् अप्राप्ते विकल्पोऽयम् । **शम्याः ष्लञ्** ॥ शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः । तस्मात्षष्ठ्यन्तादवयवे विकारे च ष्लञ् स्यादित्यर्थः । षकारलकारावितौ । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः । **शामीलं भस्मेति** ॥ शम्या विकारः इत्यर्थः । **शामीली स्रुगिति** ॥ शम्या विकार इत्यर्थः । वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः स्रुचः प्रसिद्धाः । अवयवे तु शामीली शाखा । **मयड्वैतयोः** ॥ "अधिकारादेव विकारावयवयोरिति सिद्धेरेतयोरिति वचनम् उक्तवक्ष्यमाणापवादविषयेष्वपि पक्षे मयडर्थम्" इति भाष्ये स्पष्टम् । तेन बिल्वमयं बैल्वमित्यादि सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य आह । **प्रकृतिमात्रादिति** ॥ सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः । **अश्ममयमिति** ॥ मयटि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्, नलोपः । **आश्मनमिति** ॥ कल्माषांघ्रिर्नाम कश्चिद्राजा तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पादितः अश्मकः इति । अश्मन्शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययः, तदभावे अश्मेत्यपि नाम, तस्य विकारो अवयवो वेत्यर्थः । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । नच विकारार्थकत्वे अश्मनो विकारः इति टिलोपः शङ्क्यः । तत्र पाषाणवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याश्मन्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः । **नित्यं वृद्धशर** ॥ मयडिति शेषः । उक्तविकल्पस्यापवादः ।

---

१. आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणेनान्यार्थकेनेदं सिद्धम् ।

१५२५ । गोश्च पुरीषे । (४-३-१४५)

गोः पुरीषं गोमयम् ।

१५२६ । पिष्टाच्च । (४-३-१४६)

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्य-विवक्षायां 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् ।

१५२७ । संज्ञायां कन् । (४-३-१४७)

'पिष्टात्' इत्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः ।

१५२८ । व्रीहेः पुरोडाशे । (४-३-१४८)

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ।

१५२९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । (४-३-१४९)

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ।

१५३० । तालादिभ्योऽण् । (४-३-१५२)

अञ्मयटोरपवादः । 'तालाद्धनुषि' (ग सू १९४) । तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

१५३१ । जातरूपेभ्यः परिमाणे । (४-३-५६)

एकाचो नित्यमिति ॥ नित्यमिति योगविभागलब्धमिदम् । **अणणन्तादिति** ॥ अपामिदमापम् 'तस्येदम्' इत्यण् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि आप्यमिति रूपमित्यर्थः । **गोश्च पुरीषे** ॥ नित्यं मयडित्यनुवर्तते । **गोमयमिति** ॥ यद्यपि पुरीषं न गोर्विकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः । **पिष्टाच्च** ॥ शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे । **मयट् स्याद्विकारे इति** ॥ **संज्ञायां कन्** ॥ **विकारविशेष इति** ॥ अपूप इत्यर्थः । तदाह । **पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति** ॥ अमरकोशोऽयम् । पुरोडाशस्तु न पिष्टकः, तस्यानपूपत्वात् । 'अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रम्पुरोडाशङ्करोति' इति श्रुतेः । **व्रीहेः पुरोडाशे** ॥ पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयट् स्यादित्यर्थः । तर्हि बिल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह । **व्रैहमन्यदिति** ॥ **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** ॥ नित्यं मयडिति शेषः । **यावक इति** ॥ यवशब्दाद्विकारे अण् । ततः यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् । **तालादिभ्योऽण्** ॥ **तालाद्धनुषीति** ॥ गणसूत्रमिदम् । **तालं धनुरिति** ॥ 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः । **ऐन्द्रायुधमिति** ॥ 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः । समासस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । **जातरूपेभ्यः** ॥

अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । 'परिमाणे' किम् । हाटकमयी यष्टिः ।

१५३२ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । (४-३-१५४)

शौकम् । बाकम् । राजतम् ।

१५३३ । ञितश्च तत्प्रत्ययात् । (४-३-१५५)

ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययः तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । 'ञितः' किम् । बैल्वमयम् ।

१५३४ । क्रीतवत्परिमाणात् । (४-३-१५६)

'प्राग्वहतेष्ठक्' (सू १५४८) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः ।

अणिति ॥ शेषपूरणम् । जातरूपं सुवर्णं, तद्वाचिभ्योऽण् स्यात्परिमाणे विकारे गम्ये इत्यर्थः । ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत आह । **बहुवचनादिति** ॥ **हाटक इत्यादि** ॥ हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरिमाणको विकार इत्यर्थः । **तापनीय इति** ॥ 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः । इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः । "गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः । ते षोडशाक्षः" इत्यमरः । "सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे" इति च । **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** ॥ **शौकम्** । **बाकमिति** ॥ शुकस्य बकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः । 'प्राणिनाङ्कपूर्वाणाम्' इत्युदात्तत्वात् । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो न प्राप्तिः । **राजतमिति** ॥ अनुदात्तादित्वादञि सिद्धे मयड्बाधनार्थमञ्विधिः । **ञितश्च तत्प्रत्ययात्** ॥ तयोः विकारावयवयोः प्रत्ययः तत्प्रत्ययः । तदाह । **ञिद्य इति** ॥ विकारावयवयोरेवेत्यर्थः । **शामीलस्येति** ॥ शम्या विकारः अवयवो वा शामीलम् । 'शम्याः ष्लञ्' । शामीलस्य विकारः अवयवो वेत्यर्थे अञि शामीलमिति भवतीत्यर्थः । 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः । **दाधित्थमिति** ॥ दधित्थस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्थम् । अनुदात्तादित्वादञ् । दाधित्थस्य विकारो दाधित्थम्, मयडपवादोऽञ् । **बैल्वमयमिति** ॥ 'बिल्वादिभ्योऽण्' इति बिल्वशब्दादणि बैल्वः, तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव, न त्वञ् । अणो ञित्त्वाभावादिति भावः । भाष्ये तु "विकारावयवप्रत्ययान्तात् पुनस्तत्प्रत्यया अनभिधानात् न" इत्याश्रित्य सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । **क्रीतवत्परिमाणात्** ॥ **उपाधिनेति** ॥ प्रकृत्यादिविशेषणेनेत्यर्थः । **नैष्किक इति** ॥ 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति क्रीते ठक् । **शत्यः—शतिक इति** ॥ 'शताच्च

१५३५ । उष्ट्राद्वुञ् । (४-३-१५७)

प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ।

१५३६ । उमोर्णयोर्वा । (४-३-१५८)

औमम्—औमकम् । और्णम्—और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ ।

१५६७ । एण्या ढञ् । (४-३-१५९)

ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ।

१५३८ । गोपयसोर्यत् । (४-३-१६०)

गव्यम् । पयस्यम् ।

१५३९ । द्रोश्च । (४-३-१६१)

द्रुर्वृक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

१५४० । माने वयः । (४-३-१६२)

'द्रोः' इत्येव । द्रुवयम् । 'पौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इत्यमरः ।

१५४१ । फले लुक् । (४-३-१६३)

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्फले । आमलक्याः फलमामलकम् ।

ठन्यतौ' इति क्रीते ठन्यतौ । **उष्ट्राद्वुञ्** ॥ **प्राण्यञ इति** ॥ 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । **उमोर्णयोर्वा** ॥ वुञिति शेषः । **औममिति** ॥ उमा सस्यविशेषः । "उमा स्यादतसी क्षुमा" इत्यमरः । उमाया विकारोऽवयवो वेत्यर्थः । **और्णकमिति** ॥ 'तृणधान्यानाञ्च' इत्युमाशब्द आद्युदात्तः । 'अनुदात्तादेश्च' इति ततो वुञभावे अण् । ऊर्णाशब्दस्तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । ततो वुञभावे अनुदात्तादित्वादञित्यर्थः । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्" इत्यमरः । 'स्थूणोर्णे नपुंसके च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । **एण्या ढञ्** ॥ एण्या अवयवो विकारो वा ऐणेयम् । ढस्य एयादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । **एणस्य त्विति** ॥ **गोपयसोर्यत्** ॥ **गव्यमिति** ॥ गोर्विकारोऽवयवो वेत्यर्थः । 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । **पयस्यमिति** ॥ पयसो विकार इत्यर्थः । सर्वत्र 'गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इत्येव सिद्धे यद्विधानं 'मयड्वैतयोः' इति पाक्षिकमयटो बाधनार्थम् । **द्रोश्च** ॥ यदिति शेषः । 'एकाचो नित्यम्' इति मयटः 'ओरञ्' इत्यस्य चापवादः । **माने वयः** ॥ **द्रोरित्येवेति** ॥ माने विकारे गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **फले लुक्** ॥ **आमलकमिति** ॥ फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च । तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्तद्धितलुकि'

१५४२ । प्लक्षादिभ्योऽण् । (४-३-१६४)

विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ।

१५४३ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य । (७-३-५)

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ।

१५४४ । जम्ब्वा वा । (४-३-१६५)

जम्बूशब्दात्फलेऽण्वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्, तस्य लुक्, जम्बु ।

१५४५ । लुप्च । (४-३-१६६)

जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात् । 'लुपि युक्तवत्—' (सू १२९४) जम्ब्वाः फलं जम्बूः । 'फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्' (वा २९४९) । व्रीहयः । मुद्गाः । 'पुष्पमूलेषु बहुळम्' (वा २९५०) । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुळग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालवानि मूलानि । बाहुळकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ।

इति ङीषो लुक् । **प्लक्षादिभ्योऽण्** ॥ विकारे अवयवे चेति शेषः । तत्र शिग्रुकर्कन्धूशब्दयोरुवर्णान्तत्वादञि प्राप्ते प्लक्षन्यग्रोधादीनाम् अनुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अण्विधिः । नन्वस्य फले अणो लुक् कुतो नेत्यत आह । **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** ॥ 'न य्वाभ्याम्' इत्युत्तरसूत्रमिदम् । **अस्येति** ॥ केवलस्य न्यग्रोधस्येत्यर्थः । केवलत्व पदान्तरविहीनत्वम् । न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न य्वाभ्याम्' इत्येव सिद्धम् । यकारस्य पदान्तत्वात् । तथापि केवलस्यैव इति नियमार्थं सूत्रम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वात् विध्यर्थमेव । केवलस्य किम् । न्यग्रोधमूलाः शालयः । **जम्ब्वा वा** ॥ **जम्ब्विति** ॥ जम्ब्वाः फलमित्यर्थः । अञो लुकि विशेष्यानुसारेण नपुंसकत्वात् ह्रस्व इति भावः । **लुप् च** ॥ लुकैव सिद्धे लुब्विधेः फलमाह । **लुपि युक्तवदिति** ॥ **जम्बूरिति** ॥ जम्ब्वाः फलमित्यर्थः । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचने बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचनं चेत्यर्थः । तथाच जम्ब्वाः फलान्यपि जम्बूरेव । **फलपाकेति** ॥ फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ओषधयः, तद्वाचिभ्यः परस्य फलप्रत्ययस्य लुप उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । 'फले लुक्' इत्यस्यापवादः । **व्रीहय इति** ॥ व्रीह्याख्यानामोषधीनाम्फलानीत्यर्थः । एवं मुद्गाः । बिल्वाद्यणो लुप् । युक्तवद्भावात्पुंस्त्वम्, नतु विशेष्यनिघ्नत्वम् । **पुष्पमूलेषु बहुळमिति** ॥ वार्तिकमिदम् । विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः । **पुष्पं मल्लिकेति** ॥ अथाद्वितीयमुदात्तमित्यनुवृत्तौ 'मल्लिकादीनाञ्च' इति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः । ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । **जातीति** ॥ 'लघावन्ते' इत्यन्तोदात्तो जातिशब्दः । ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽनेन लुप् ।

१५४६। हरीतक्यादिभ्यश्च। (४-३-१६७)

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात्। हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः।

१५४७। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च। (४-३-१६८)

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयम्। तस्य विकारः कांस्यम्। परशवे हितं परशव्यम्। तस्य विकारः पारशवः।

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्।

युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। **विदारीति**॥ जातिङीषन्तमिदम्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्। अनुदात्तादित्वादञि तस्य लुप्। युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। **पाटलानीति**॥ बिल्वादित्वादण्। एवं साल्वानि। ननु अशोकस्य पुष्पं, अशोकं करवीरस्य पुष्पङ्करवीरं इत्यत्रापि 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुपि युक्तवत्त्वात् पुंस्त्वे अशोकः पुष्पं करवीरः पुष्पमिति स्यादित्यत आह। **बहुळग्रहणात् क्वचिल्लुगिति**॥ तथाच युक्तवत्त्वस्याप्रवृत्तेः विशेष्यनिघ्नत्वमेवेति भावः। **हरीतक्यादिभ्यश्च**॥ **हरीतक्यादीनामिति**॥ वार्तिकमिदम्। एषाम्प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्तप्रत्ययार्थे अतिदिश्यते, नतु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः। **हरीतक्य इति**॥ जातिङीषन्तः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकीशब्दः। ततोऽनुदात्तादित्वादिञि तस्य 'फले लुक्' इति लुकि प्राप्ते लुपि युक्तवत्त्वाद्बहुवचनम्। **कंसीयपरशव्य**॥ अत्र यञञोर्न लुक्। विधिवैयर्थ्यात्। नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात्। अतः परिशेषात् प्रकृत्येकदेशयोः छयतोरिति लभ्यते। तदाह। **छयतोरिति**॥ **कंसीयमिति**॥ धातुर्लोहविशेषः। तस्मै हितमिति छः। **कांस्यमिति**॥ कंसीयशब्दादञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। **परशव्यमिति**॥ 'तस्मै हितम्' इति अधिकारे 'उगवादिभ्यो यत्' इति ओर्गुणे 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। **पारशव इति**॥ परशव्यशब्दादञि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः 'हलस्तद्धितस्य' इति तु न, ईतीत्यनुवृत्तेः। अनापत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इत्यपि लोपो न प्रसज्यत इति भावः॥

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्वहतीयप्रकरणम् ।

१५४८ । प्राग्वहतेष्ठक् । (४-४-१)

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २९५१) । मा शब्दं कार्षीः इति य आह स माशब्दिकः ।

१५४९ । स्वागतादीनां च । (७-३-७)

ऐज्न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' (वा २९५२)।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते—**प्राग्वहतेष्ठक्** ॥ वहतीत्येकदेशेन 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति सूत्रं परामृश्यते इत्यभिप्रेत्य आह । **तद्वहतीत्यत इति** ॥ **तदाहेति** ॥ इतिशब्दो व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । तदित्याहेत्यर्थे माशब्दस्वागत इत्यादिशब्देभ्यः ठक उपसङ्ख्यानमित्यन्वयः । तदित्यनेन वाक्यार्थो विवक्षितः । इतिशब्दस्तस्य वाक्यार्थस्य कर्मत्वङ्गमयति 'मा शब्दङ्कार्षीः' इत्याहेत्याद्यर्थे तद्वाक्यावयवात् माशब्दः इत्यादिशब्दात् ठगिति यावत् । **मा शब्दङ्कार्षीः इति य आह स माशब्दिक इति** ॥ शब्दं माकार्षीरित्यन्वयः । 'माङि लुङ्' इति लोडर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः । शब्दन्न कुरु इत्यर्थः । अत्र आहेति ब्रूञ्धात्वर्थवक्तव्यवचनक्रियां प्रति मा शब्दङ्कार्षीरिति वाक्यार्थः कर्म । तद्वाक्यैकदेशः माशब्देति समुदायः । तस्मान्निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः । न हि माशब्देति समुदायाद्विभक्तिरस्ति । एवञ्च माशब्देति समुदायाट्ठकि माशब्दिक इति रूपम् । 'मा शब्दः कारि' इति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ् । शब्दो न कार्य इत्यर्थः । नच तदाहेत्यर्थे माशब्दादिभ्यः ठगिति यथाश्रुतम् अभ्युपगम्य माशब्दमाहेत्याद्यर्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्येव कुतो न व्याख्यायत इति वाच्यम् । एवं सति 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इत्युत्तरवार्तिकारम्भवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । स्वागतादिगणे स्वागत, स्वध्वर, इति पठितम् । तत्र विशेषमाह । **स्वागतादीनाञ्च** ॥ 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्रकरणे 'कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । **ऐज्न स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्राप्तः ऐज् न स्यादित्यर्थः । **स्वाध्वरिक इति** ॥ स्वध्वर इत्याहेत्यर्थः । अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति । **स्वङ्गस्येति** ॥ **व्याङ्गिरिति** ॥ व्यङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । **व्यडस्येति** ॥ न विद्यते डो यस्य सः अडः विगतः अडः व्यडः । **स्वापतेयमिति** ॥ 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' द्वारादित्वादैच् प्राप्तो निषिध्यते । **आहाविति** ॥ आहेति पदैकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो निर्देशः । तदिति पूर्ववार्तिकादनुवर्तते । आहेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यष्ठग्वाच्य इत्यर्थः ।

प्रभूतमाह। प्राभूतिकः। पार्याप्तिकः। 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' (वा २९५३)। सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः। सौखशायनिकः। आनुशतिकादिः। 'गच्छतौ परदारादिभ्यः' (वा २९५४)। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः।

१५५०। तेन दीव्यति खनति जयति जितम्। (४-४-२)

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्।

१५५१। संस्कृतम्। (४-४-३)

दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारीचिकम्।

१५५२। कुलुत्थकोपधादण्। (४-४-४)

ठकोऽपवादः। कुलुत्थैः संस्कृतं कौलुत्थम्। तैन्त्रिणीकम्।

१५५३। तरति। (४-४-५)

उडुपेन तरति औडुपिकः।

१५५४। गोपुच्छाट्ठञ्। (४-४-६)

गौपुच्छिकः।

१५५५। नौद्व्यचष्ठन्। (४-४-७)

नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री।

पार्याप्तिक इति ॥ पर्याप्तमाहेत्यर्थः। **पृच्छताविति** ॥ तदित्यनुवर्तते। पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः सुस्नातादिभ्यः ठग्वाच्य इत्यर्थः। **सौखशायनिक इति** ॥ सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः। **अनुशतिकादिरिति** ॥ सुखशयनशब्द इति शेषः। ततश्च 'अनुशतिकादीनाञ्च' इति पूर्वोत्तरपदयोरादिवृद्धिरिति भावः। **गच्छताविति** ॥ तदित्यनुवर्तते। गच्छतीत्यर्थे परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः। **पारदारिक इति** ॥ परदारान्गच्छतीत्यर्थः। **गौरुतल्पिक इति** ॥ गुरुतल्पङ्गच्छतीत्यर्थः। गुरुतल्पो गुरुस्त्री। **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्** ॥ तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन जयति, तेन जितम्, इति विग्रहेषु तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। अभ्रिः कुद्दालः। देवदत्तेन जितमित्यत्र तु न ठक्। करणतृतीयान्तादेव तद्विधः। **संस्कृतम्** ॥ तेनेत्येव। संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। 'संस्कृतम्भक्षाः' इत्यत्र तु सप्तम्यन्तादणादिविधिः। **मारीचिकमिति** ॥ मरीचिभिः संस्कृतमित्यर्थः। **कुलुत्थकोपधादण्** ॥ संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। **तैन्त्रिणीकमिति** ॥ तिन्त्रिणीकेन संस्कृतमित्यर्थः। **तरति** ॥ तरतीत्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। **गोपुच्छाट्ठञ्** ॥ तरतीत्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। **नौद्व्यचष्ठन्** ॥ ठनिति च्छेदः। ष्टुत्वकृतः सस्य षकारः। तरतीत्यर्थे

१५५६ । चरति । (४-४-८)

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक्स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

१५५७ । आकर्षात्ष्ठल् । (४-४-९)

आकर्षो निकषोपलः । 'आकषात्' इति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्त्वान्ङीष् । आकर्षिकी ।

१५५८ । पर्पादिभ्यः ष्ठन् । (४-४-१०)

पर्पेण चरति पर्पिकः—पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

१५५९ । श्वगणाट्ठञ् च । (४-४-११)

चात्ष्ठन् ।

१५६० । श्वादेरिञि । (७-३-८)

ऐज्न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । 'इकारादाविति वाच्यम्' (वा ४५१२) । श्वगणेन चरति श्वागणिकः—श्वागणिकी—श्वगणिकः—श्वगणिकी ।

नौशब्दात् 'द्व्यचश्च' इति तृतीयान्तात् ठनित्यर्थः । **नाविक इति** ॥ नावा तरतीत्यर्थः । **घटिक इति** ॥ घटेन तरतीत्यर्थः । **बाहुका स्त्रीति** ॥ उकः परत्वात् ठस्य कः । अदन्तत्वाट्टाप् । **चरति ॥ गच्छति, भक्षयतीति** ॥ 'चर गतिभक्षणयोः' इति चरधातोरर्थद्वये वृत्तिरिति भावः । **हास्तिक इति** ॥ ठनि इके 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **आकर्षात्ष्ठल्** ॥ तेन चरतीत्यर्थे तृतीयान्तादाकर्षशब्दात् ष्ठलित्यर्थः । **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** ॥ ष्ठन् इति च्छेदः । चरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य इति शेषः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह । **पर्पिकीति ॥ अश्विक इति** ॥ अश्वेन चरतीत्यर्थः । **श्वगणाट्ठञ् च** ॥ उक्तविषये इति शेषः । श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् ष्ठन् च स्यादित्यर्थः । श्वागणिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र श्वन्शब्दस्य द्वारादित्वादैजागमे प्राप्ते । **श्वादेरिञि** ॥ 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । श्वन्शब्दः आदिर्यस्येति विग्रहः । श्वन्शब्दपूर्वपदस्याङ्गस्य इञि परे नैजागम इत्यर्थः । **श्वाभस्त्रिरिति** ॥ अत इञ् । **श्वादंष्ट्रिरिति** ॥ श्वदंष्ट्रस्यापत्यमित्यर्थः । ननु श्वन्शब्द एव द्वारादौ पठ्यते नतु श्वभस्त्रशब्दः । ततश्च तस्य द्वारादित्वाभावादैजागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह । **तदादिविधाविति** ॥ द्वारादिगणे श्वन्शब्दस्य पाठेऽपि अस्मादेव प्रतिषेधात् श्वन्शब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादिगणे ग्रहणं विज्ञायते इत्यर्थः । तत्फलन्तु श्ववहनस्येदं शौवहनं नाम नगरम् ।

१५६१ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् । (७-३-९)

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज् वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्—शौवापदम् ।

१५६२ । वेतनादिभ्यो जीवति । (४-४-१२)

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

१५६३ । वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । (४-४-१३)

वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः—क्रयिकः—विक्रयिकः ।

१५६४ । आयुधाच्छ च । (४-४-१४)

चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः—आयुधिकः ।

१५६५ । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । (४-४-१५)

उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ।

१५६६ । भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् । (४-४-१६)

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्त्वात्, भस्त्रिकी ।

ननु प्रकृते श्वागणिके इञभावात्कथमयं निषेध इत्यत आह । **इकारादाविति वाच्यमिति** ॥ ञिति परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इञि तु व्यपदेशिवत्त्वेन इकारादित्वम् । **श्वागणिक इति** ॥ ठञन्तात् 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः' इति ङीप् । **श्वगणिक इति** ॥ ष्ठनि रूपम् । **श्वागणिकीति** ॥ षित्त्वात् ङीष्प्रसङ्गादाह । **पदान्तस्यान्यतरस्याम्** ॥ 'श्वादेरिञि' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । पदं पदशब्दः, अन्तो यस्येति विग्रहः । तदाह । **पदशब्दान्तस्येति । एज्वेति** ॥ निषेधविकल्पे सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । **श्वापदस्येति** ॥ शुनः पदमिव पद यस्येति विग्रहः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा' इत्यादिना दीर्घः । **शौवापदमिति** ॥ 'तस्येदम्' इत्यण् । 'वृद्धाच्छः' इति तु न । अनभिधानादित्याहुः । अन्ये तु श्वपुच्छवद्दीर्घाभावे अणमाहुः । **वेतनादिभ्यो जीवति** ॥ जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः ठगिति शेषः । **वैतनिक इति** ॥ वेतनेन जीवतीत्यर्थः । **धानुष्क इति** ॥ धनुषा जीवतीत्यर्थः । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः षः' इति षत्वम् । **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्** ॥ जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्नादिभ्यः ठन् स्यादित्यर्थः । **सङ्घातविगृहीतार्थमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **आयुधाच्छ च** ॥ जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तात् आयुधशब्दात् छः स्यात् ठन् चेत्यर्थः । **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** ॥ हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः उत्सङ्गादिभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** ॥ ष्ठनिति छेदः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो

१५६७ । विभाषा विवधात् । (४-४-१७)

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः, वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते ।

१५६८ । अण् कुटिलिकायाः । (४-४-१८)

कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ।

१५६९ । निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । (४-४-१९)

अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ।

१५७० । त्रेर्मम्नित्यम् । (४-४-२०)

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः' (वा २९५९) पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ।

१५७१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । (४-४-२१)

अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तमापमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ।

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् स्यादित्यर्थः । **षित्त्वादिति** ॥ ङीष् इति शेषः । **विभाषा विवधात्** ॥ हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ष्ठनिति शेषः । **अण् कुटिलिकायाः** ॥ हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः । कर्मारो लोहकारः तस्य यत् अङ्गारतप्तलोहादिग्रहणसाधनं लोहविकारभूतं सन्देंशापरनामधेयं, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः । **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः** ॥ निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्योऽक्षद्यूतादिभ्यः ठगित्यर्थः । **त्रेर्मम्नित्यम्** ॥ तेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं मप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इति महाविकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । "ततश्च अस्मिन्नर्थे मप्प्रत्ययं विना क्त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो न" इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति । **कृत्या निर्वृत्तमिति** ॥ अत्र विग्रहवाक्ये 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्नन्तोऽयं कृतिशब्दः । **कृत्रिममिति** ॥ 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् । **पक्त्रिममिति** ॥ पक्त्या निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रहः । 'डुपचष् पाके' अस्मात्क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् । **इमब्वक्तव्य इति** ॥ निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । अत्र नित्यमिति न सम्बध्यते इत्यभिप्रेत्य लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति । **पाकेन निर्वृत्तमिति** ॥ **अपमित्ययाचिताभ्याम्** ॥ **ल्यबन्तमिति** ॥ 'मेङ् प्रणिदाने'

१५७२ । संसृष्टे । (४-४-२२)

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ।

१५७३ । चूर्णादिनिः । (४-४-२३)

चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ।

१५७४ । लवणाल्लुक् । (४-४-२४)

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

१५७५ । मुद्गादण् । (४-४-२५)

मौद्ग ओदनः ।

१५७६ । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । (४-४-२६)

ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ।

१५७७ । ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । (४-४-२७)

ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ।

१५७८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । (४-४-२८)

इत्यस्मात् विनिमयार्थकात् 'उदीचां माङो व्यतिहारे' इति क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ल्यपि 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्त्वे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम् । 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्युक्तेरित्यर्थः । निर्वृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्यव्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृतीयान्तात् कक् कन् च यथासङ्ख्य स्यातामित्यर्थः । अपमित्येत्यंशे तृतीयान्तत्वासम्भवात् प्रथमादिति लभ्यते । **संसृष्टे** ॥ संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् इत्यर्थः । **चूर्णादिनिः** ॥ संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेष । **लवणाल्लुक्** ॥ पूर्वसूत्रविहितस्येति शेषः । **मुद्गादण्** ॥ तेन संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । **मौद्ग ओदन इति** ॥ मुद्गैः संसृष्ट इत्यर्थः । **व्यञ्जनैरुपसिक्ते** ॥ उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्यः ठगित्यर्थः । सेचनेन मृद्वीकरणमुपसेकः । संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं सूत्रम् । व्यञ्जनवाचिभ्यः उपसिक्त एवेति । तेनेह न । सूपेन संसृष्टा स्थाली । **ओजःसहो** ॥ वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस् एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । **औजसिक इति** ॥ ओजसा बलेन वर्तते, युद्धे व्याप्रियते इत्यर्थः । **साहसिक इति** ॥ सहसा प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये व्याप्रियते इत्यर्थः । **आम्भसिक इति** ॥ अम्भसा हेतुना सञ्चारे व्याप्रियते इत्यर्थः । **तत्प्रत्यनुपूर्व** ॥ तदिति द्वितीयान्तानुकरणम् । प्रत्यनुपूर्वेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ईपलोमकूलशब्देभ्यः वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । ननु प्रतीप वर्तते इत्यादिवक्ष्यमाणविग्रहेषु वर्ततेरकर्मकत्वात् कथं

द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ।

१५७९ । परिमुखं च । (४-४-२९)

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ।

१५८० । प्रयच्छति गर्ह्यम् । (४-४-३०)

द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं, तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । 'वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः' (वा २९६५) । वार्धुषिकः ।

१५८१ । कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ । (४-४-३१)

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः—कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च

द्वितीयेत्यत आह । **क्रियाविशेषणत्वादिति** ॥ इदञ्च कारकनिरूपणे निरूपितम् । "क्रियाविशेषणानां प्रथमान्तत्वमेव" इति तु शब्देन्दुशेखरे । **प्रतीपमिति** ॥ प्रतिगताः आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूः' इत्यकारः समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईत्त्वम् । अनुगताः आपो यस्मिन् तदन्वीपम् । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्त्वन्तु न, अदेशत्वात् । प्रतीपान्वीपशब्दौ हि प्रतिकूलानुकूलशब्दपर्यायौ रूढौ । अवयवार्थेषु तु नाभिनिवेष्टव्यम् । **परिमुखञ्च** ॥ अस्माद्द्वितीयान्तात् वर्तते इत्यर्थे ठगित्यर्थः । **चादिति** ॥ चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् परिपार्श्वमित्यस्मादपि ठकि पारिपार्श्विक इति भवतीत्यर्थः । पारिमुखिक इत्यस्य यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र वर्तते इत्यर्थः । एवं पारिपार्श्विकः । **प्रयच्छति गर्ह्यम्** ॥ तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणमिति** ॥ **द्वैगुणिक इति** ॥ वक्ष्यमाणोदाहरणे द्विगुणशब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । **तत्प्रयच्छति द्वैगुणिक इति** ॥ द्विगुणीभवितुं स्वद्रव्यमृणं प्रयच्छतीत्यर्थः । "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके" इत्यादिधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादिद गर्ह्यमिति भावः । **वृद्धेरिति** ॥ वृद्धिशब्दात् युक्तार्थे ठकि प्रकृतेर्वृधुषि इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इकारान्त आदेशः । **वार्धुषिक इति** ॥ वृध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिः, तत्प्रयच्छतीत्यर्थे वृद्धिशब्दात् ठकः इकादेशे प्रकृतेर्वृधुष्यादेश इति भावः । "वृध्याजीवस्तु वार्धुषिः" इति तु प्रमाद एव । **कुसीद** ॥ **गर्ह्यार्थाभ्यामिति** ॥ कुसीद, दशैकादश, आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गर्ह्यार्थकाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात् ष्ठन्ष्ठचौ स्तः इत्यर्थः । षित्त्वम् ङीषर्थमित्याह । **कुसीदिकीति** ॥ नित्त्वचित्त्वयोस्तु स्वरे विशेषः । अथ ठन्प्रकृति दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति ॥ **एकादशार्थत्वादित्यादिना** ॥ यत्र एकादश निष्कान् अधिकान् प्रत्यर्पयेति समयं कृत्वा दश निष्काः

ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः—दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रायच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः।

१५८२ । उञ्छति । (४-४-३२)

बदराण्युञ्छति बादरिकः ।

१५८३ । रक्षति । (४-४-३३)

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

१५८४ । शब्ददर्दुरं करोति । (४-४-३४)

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ।

१५८५ । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । (४-४-३५)

'स्वरूपस्य (पर्यायाणां) विशेषाणां ग्रहणम्' (वा ५२३) । 'मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव' (भाष्येष्टिः) । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ।

ऋणत्वेन दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्काः एकादशार्थत्वात् एकादशशब्देन उपचर्यन्ते। ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'सङ्ख्याया अल्पीयस्याः' इति दशन्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशाः इति रूपमित्यर्थः । **दशैकादशिक इति** ॥ एकादश निष्काः नाधिकान् ग्रहीतुं दश निष्कान् अधमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति । **दशैकादशान् प्रयच्छतीति ॥ इहापीति** ॥ विग्रहवाक्ये यथा उत्तमर्णः प्रधानत्वेन निर्दिश्यते, तथा समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणादातैव तद्धितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः। **उञ्छति** ॥ तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । उञ्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । भूम्यान्निपतितस्य व्रीह्यादेः कणशः आदानमुञ्छः । **रक्षति** ॥ अस्मिन्नर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **शब्ददर्दुरङ्करोति** ॥ शब्दङ्करोति दुर्दर करोतीति विग्रहे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोतिर्वर्तते । व्याख्यानात् । तेनेह न । शब्दङ्करोति खरः । **दार्दुरिक इति** ॥ "दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्यात्पामजाले तु दर्दुरम् ॥" इति विश्वः। इह यथायोग्यमन्वयः। **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति** ॥ अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः। **स्वरूपस्येति** ॥ पक्षिमत्स्यमृगशब्दैः तत्तत्स्वरूपाणान्तत्तत्पर्यायाणान्तद्विशेषवाचिनाञ्च ग्रहणमित्यर्थः। 'स्वं रूपम्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तेरिति भावः। **मीनस्यैवेति** ॥ मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणम्। नत्वनिमिषादिशब्दानामित्यर्थः। इदमपि 'स्वं रूपम्' इत्यत्र भाष्ये स्थितम्। **पाक्षिक इति** ॥ स्वरूपस्योदाहरणम्। शाकुनिक इति तु पक्षिपर्यायस्य।

१५८६ । परिपन्थं च तिष्ठति । (४-४-३६)

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक्स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । निपातनात् पन्थादेशः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

१५८७ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । (४-४-३७)

दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

१५८८ । आक्रन्दाट्ठञ् च । (४-४-३८)

अस्माट्ठञ्स्यात्, चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः ।

१५८९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति । (४-४-३९)

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

मायूरिक इति ॥ पक्षिविशेषस्य । तथा मात्स्यिकः मैनिकः, शाकुलिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । तथा मार्गिकः, हारिणिकः, सारङ्गिकः इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । **परिपन्थश्च तिष्ठति** ॥ **अस्मादिति** ॥ परिपन्थशब्दादित्यर्थः । चकारात् हन्तीत्यनुकृष्यते । तदाह । **तिष्ठति हन्ति चेति** ॥ **पन्थानं वर्जयित्वेति** ॥ एतेन 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्याम् 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति अव्ययीभावसमासः सूचितः । **व्याप्य वेति** ॥ एतेन सर्वतः शब्दपर्यायस्य परेः परिगतः पन्था इति प्रादिसमासे परिपन्थशब्द इति सूचितम् । अव्ययीभावः प्रादिसमासो वेत्यपि बोध्यम् । उभयथापि क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । **निपातनात् पन्थादेश इति** ॥ नेदम्प्रत्ययसंनियोगेन निपातनम् । किन्तु ततोऽन्यत्रापि परिपन्थशब्दोऽस्ति । इदमेव सूचयितुं प्रकृतेरपि द्वितीयोच्चारणमिति वृत्तिकृतः । इदमेवाभिप्रेत्य विग्रहन्दर्शयति । **परिपन्थन्तिष्ठतीति** ॥ **माथोत्तर** ॥ माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद, एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । माथपदं व्याचष्टे । **माथः पन्था इति** ॥ मथ्यते गन्तृभिराहन्यते इति व्युत्पत्तेरिति भावः । **दण्डमाथ इति** ॥ शाकपार्थिवादिः । पन्थानन्धावतीति धावतेर्गत्यर्थत्वात् सकर्मकत्वम् । **पादविक इति** ॥ पदवीन्धावतीति विग्रहः । **आनुपदिक इति** ॥ अनुपदं धावतीति विग्रहः । **आक्रन्दाट्ठञ् च** ॥ **अस्मादिति** ॥ आक्रन्दशब्दाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । आक्रन्दन्ति अस्मिन्नित्याक्रन्दः । तदाह । **आक्रन्दो दुःखिनां रोदनस्थानमिति** ॥ **पदोत्तरपदम्** ॥ पदशब्दः उत्तरपदं यस्य

१५९० । प्रतिकण्ठार्थललामं च । (४-४-४०)

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः लालामिकः।

१५९१ । धर्मं चरति । (४-४-४१)

धार्मिकः। 'अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६६)। आधर्मिकः।

१५९२ । प्रतिपथमेति ठंश्च । (४-४-४२)

प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः। प्रातिपथिकः।

१५९३ । समवायान्समवैति । (४-४-४३)

सामवायिकः। सामूहिकः।

१५९४ । परिषदो ण्यः । (४-४-४४)

परिषदं समवैति पारिषद्यः।

१५९५ । सेनाया वा । (४-४-४५)

ण्यः स्यात्। पक्षे ठक्। सैन्याः—सैनिकाः।

१५९६ । संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । (४-४-४६)

ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः। कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते। कौक्कुटिको भिक्षुः।

तस्मात् द्वितीयान्तात् गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः। **प्रतिकण्ठार्थ** ॥ **एभ्य इति** ॥ प्रतिकण्ठ, अर्थ, ललाम, इत्येभ्यः इत्यर्थः। **आर्थिक इति** ॥ अर्थङ्गृह्णातीत्यर्थः। **लालामिक इति** ॥ ललामं चिह्नं तद्गृह्णातीत्यर्थः "लिङ्गं ललामञ्च ललाम च" इत्यमरः। **धर्मञ्चरति** ॥ चरतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् धर्मशब्दाट्ठगित्यर्थः। **अधर्माच्चेतीति** ॥ 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्ताग्रहणादप्राप्ते आरम्भः। **प्रतिपथमेति ठंश्च** ॥ प्रतिपथमित्यव्ययीभावात् एतीत्यर्थे ठन् ठक् च स्यादित्यर्थः। प्रतिपथमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः। 'ऋक्पूः' इति समासान्तः। **समवायान् समवैति** ॥ द्वितीयान्तेभ्यः समवायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे ठगित्यर्थः। बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम्। समवैति मेलयतीत्यर्थः। **परिषदो ण्यः** ॥ तृतीयान्तात्परिषच्छब्दात्समवैतीत्यर्थे ठगपवादो ण्य इत्यर्थः। **सेनाया वा** ॥ **ण्यः स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। द्वितीयान्तात्सेनाशब्दात् समवैतीत्यर्थे ण्यो वा स्यादित्यर्थः। **सैन्याः—सैनिका इति** ॥ सेनां मेळयन्तीत्यर्थः। **संज्ञायाम्** ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यान्द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः। संज्ञा रूढिः, न त्वाधुनिकः सङ्केतः। **लालाटिकः सेवक इति** ॥ दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं

१५९७ । तस्य धर्म्यम् । (४-४-४७)

आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ।

१५९८ । अण् महिष्यादिभ्यः । (४-४-४८)

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

१५९९ । ऋतोऽञ् । (४-४-४९)

यातुर्धर्म्यं यात्रम् । 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६७) । नरस्य धर्म्या नारी । 'विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः' (वा २९६८) । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् । 'विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः' (वा २९६९) । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ।

१६०० । अवक्रयः । (४-४-५०)

षष्ठ्यन्ताट्ठक्स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयः आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

१६०१ । तदस्य पण्यम् । (४-४-५१)

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ।

१६०२ । लवणाट्ठञ् । (४-४-५२)

लावणिकः ।

१६०३ । किसरादिभ्यः ष्ठन् । (४-४-५३)

किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्त्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर, उशीर, नलद, इत्यादिकिसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ।

पश्यति, नतु कार्ये प्रवर्तते इत्यर्थः । "लालाटिकः प्रभोर्भावदर्शी कार्याक्षमश्च यः" इत्यमरः । **कौक्कुटिक इति** ॥ कुक्कुटपतनार्हदेशम्पश्यतीत्यर्थः । **तस्य धर्म्यम्** ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । आचरितुं योग्यमित्यर्थः । धर्म्यमित्यर्थे षष्ठ्यन्ताट्ठगित्यर्थः । **अण् महिष्यादिभ्यः** ॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्यमित्यर्थे इति शेषः । **ऋतोऽञ्** ॥ ऋदन्तात्षष्ठ्यन्तात् धर्म्यमित्यर्थे अञित्यर्थः । **नारीति** ॥ अञन्तत्वात् ङीबिति भावः । **इड्लोप इति** ॥ इटो लोप इत्यर्थः । **वैशस्त्रमिति** ॥ विशसितृशब्दादञि इटो लोपे ऋकारस्य यणि आदिवृद्धिः । **वैभाजित्रमिति** ॥ विभाजयितृशब्दादञि णिलोपः । **अवक्रयः** ॥ तस्येत्यनुवर्तते । तदाह । **षष्ठ्यन्तादिति** ॥ **तदस्य पण्यम्** ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । क्रेतव्यं द्रव्यं पण्यम् । **लवणाट्ठञ्** ॥ तदस्य पण्यमित्येव । **लावणिक इति** ॥ लवणमस्य पण्यमित्यर्थः । **किसरादिभ्यः ष्ठन्** ॥

१६०४ । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । (४-४-५४)

ष्ठन् स्यात्, पक्षे ठक् । शलालुक:—शलालुकी । शालालुक:—शालालुकी । शलालु: सुगन्धिद्रव्यविशेष: ।

१६०५ । शिल्पम् । (४-४-५५)

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक: ।

१६०६ । मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् । (४-४-५६)

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुक:—माड्डुकिक: । झार्झर:—झार्झरिक: ।

१६०७ । प्रहरणम् । (४-४-५७)

'तदस्य' इत्येव । असि: प्रहरणमस्य आसिक: । धानुष्क: ।

१६०८ । परश्वधाट्ठञ्च । (४-४-५८)

पारश्वधिक: ।

१६०९ । शक्तियष्ट्योरीकक् । (४-४-५९)

शाक्तीक: । याष्टीक: ।

१६१० । अस्ति नास्ति दिष्टं मति: । (४-४-६०)

'तदस्य' इत्येव । अस्ति परलोक: इत्येवं मतिर्यस्य स: आस्तिक: । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिक: । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिक: ।

तदस्य पण्यमित्येव । ष्ठन्निति च्छेद: । तदाह । **षित्त्वान्ङीषिति** ॥ **शलालुनोऽन्यतरस्याम्** ॥ ष्ठन्निति शेष: । तदस्य पण्यमित्येव । **शलालुक इति** ॥ शलालु पण्यमस्येति विग्रह: । उक: परत्वाट्ठस्य क: । षित्त्वस्य फलमाह । **शलालुकीति** ॥ **शिल्पम्** ॥ तदस्य शिल्पमित्यर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थ: । क्रियासु कौशलं शिल्पम् । ननु मार्दङ्गिक: इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रह: । मृदङ्गस्य शिल्पत्वासम्भवात् । तत्राह । **मृदङ्गवादनमिति** ॥ मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थ: । मृदङ्गशब्दो लक्षणया मृदङ्गवादनविषयक इति भाव: । **मड्डुकझर्झरात्** ॥ तदस्य शिल्पमित्येव । पक्षे ठक् । मड्डुकझर्झरौ वाद्यविशेषौ । **प्रहरणम्** ॥ अस्येत्येव । प्रहरणवाचिन: प्रथमान्तादस्येत्यर्थे ठगि अर्थ: । प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्, आयुधम् । **धानुष्क इति** ॥ धनु: प्रहरणमस्येति विग्रह: । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य क: । 'इण: ष:' इति ष: । **परश्वधाट्ठञ् च** ॥ तदस्य प्रहरणमित्येव । चात् ठक् । "परशुश्च परश्वध:" इत्यमर: । **शक्तियष्ट्योरीकक्** ॥ शक्तियष्टिशब्दाभ्याम्प्रथमान्ताभ्याम्प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक् स्यादित्यर्थ: । **अस्ति नास्ति** ॥ **तदस्येत्येवेति** ॥ अस्तीति मतिरस्यास्ति, नास्तीति मतिरस्यास्तीति, दिष्टमिति मतिरस्यास्तीत्यर्थेषु क्रमेण अस्तीत्यस्मात् नास्तीत्यस्मात् दिष्टमित्यस्माच्च प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थ: । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनादेव आख्याताप्रत्यय: ।

१६११ । शीलम् । (४-४-६१)

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ।

१६१२ । छत्रादिभ्यो णः । (४-४-६२)

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, तच्छीलमस्य छात्रः ।

१६१३ । कार्मस्ताच्छील्ये । (६-४-१७२)

कार्मः इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इत्येव सिद्धे 'अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि' । तेन चौरी तापसी इत्यादि सिद्धम् । 'ताच्छील्ये' किम् । कार्मणः ।

१६१४ । कर्माध्ययने वृत्तम् । (४-४-६३)

प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक्स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं, सः ।

"दैवन्दिष्टम्" इत्यमरः । **शीलम्** ॥ अस्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । शीलं स्वभावः । **अपूपभक्षणमिति** ॥ अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः । **छत्रादिभ्यो णः** ॥ एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छत्त्रं शीलमस्य छात्त्रः, इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र छत्त्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्त्रपदं गुरुदोषावरणे गौणमित्याह । **गुरोरिति** ॥ शीलमित्यर्थे छत्रादित्वात् णप्रत्यये कृते । **कार्मस्ताच्छील्ये** ॥ तत् शीलं यस्य सः तच्छीलः, तस्य भावः ताच्छील्यम् । तस्मिन्वाच्ये कार्म इति भवतीत्यर्थः । णप्रत्यये परे टिलोपः स्यादिति यावत् । तदाह । **टिलोपो निपात्यते इति** ॥ णेऽपीत्यनन्तरम् इति ज्ञापनार्थमिदमिति शेषः । अत्र टिलोपविधिर्हि 'अन्' इति प्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थः । ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधादणि कार्यकारित्वं णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यते इति भावः । **तेनेति** ॥ चुरा शीलमस्य, तपः शीलमस्येत्यर्थे चुरातपःशब्दाभ्याञ्छत्रादित्वाण्णप्रत्यये सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीपि चौरी तापसीति सिद्धमित्यर्थः । **कार्मण इति** ॥ 'तस्येदम्' इत्यणि 'कार्मस्ताच्छील्ये' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप इति भावः । **कर्माध्ययने वृत्तम्** ॥ 'तदस्य पण्यम्' इत्यतः तदस्येत्यनुवर्तते । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यर्थनिर्देशः । तत्र तदित्यनेन विशेष्येण कर्मवृत्तमित्यन्वेति । कर्मशब्दः क्रियापरः । वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः । वृत्तं कर्मविशेष्यसमर्पकम् । तदिति प्रथमोच्चारितम् । ततश्च अस्य अध्ययनविषये तत्कर्म वृत्तमित्यर्थे तच्छब्दगम्यविशेष्यवाचकात् प्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । तदाह । **प्रथमान्तादिति** ॥ वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकादिति शेषः । **अध्ययने वृत्तेति** ॥ विषयसप्तम्येषा । **या क्रियेति** ॥

१६१५ । बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् । (४-४-६४)

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठाः अस्य जाता इत्यर्थः ।

१६१६ । हितं भक्षाः । (४-४-६५)

अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ।

१६१७ । तदस्मै दीयते नियतम् । (४-४-६६)

अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ।

१६१८ । श्राणामांसौदनाट्टिठन् । (४-४-६७)

श्राणा नियतं दीयतेऽस्मै श्राणिकः—श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः—मांसिकः । औदनिकः ।

१६१९ । भक्तादणन्यतरस्याम् । (४-४-६८)

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियतं दीयते भाक्तः—भाक्तिकः ।

१६२० । तत्र नियुक्तः । (४-४-६९)

आकरे नियुक्तः आकरिकः ।

अनेन कर्मशब्दः क्रियापर इति सूचितम् । **प्रथमान्तस्यार्थ इति** ॥ अनेन कर्म वृत्तमित्येतत् तदित्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम् । तदित्यनुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात्, अत एव प्रत्ययः स्यात्, नतु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति । **एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिक इति** ॥ 'तद्धितार्थ' इति समासे एकान्यशब्दाट्ठगिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो विशेषः । **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** ॥ 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यनुवर्तते । तदाह । **प्राग्विषये इति** ॥ **द्वादशान्यिक इति** ॥ 'ताद्धितार्थ' इति समासः । एवं त्रयोदशान्यिकः । चित्त्वान्नादिवृद्धिः । **हितम्भक्षाः** ॥ तदस्येत्यनुवृत्तम् । तत्र षष्ठी चतुर्थ्या विपरिणम्यते । हितयोगात् तत् अस्मै हितमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठक स्यात् यत् हितम्भक्षाश्चेत् ते स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः इतिवद्व्याख्येयम् । **अपूपभक्षणमिति** ॥ अनेन अपूपशब्दः अपूपभक्षणे लाक्षणिक इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थे तु न ठक् । अभिधानस्वाभाव्यादिति भावः । **तदस्मै दीयते नियतम्** ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । नियुक्तमिति पक्षान्तरम् । नियतमित्यर्थः । **श्राणामांस** ॥ तदस्मै दीयते नियतमित्येव । श्राणा यवागूः । "यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा" इत्यमरः । टित्त्वं ङीबर्थम् । तदाह । **श्राणिकीति** ॥ **सङ्घातविगृहीतार्थमिति** ॥ ठकैव सिद्धे ओदनिक इत्यत्र आदिवृध्यभावार्थं प्रत्ययान्तरविधानमिति भावः । **भक्तादणन्यतरस्याम्** ॥ तदस्मै दीयते नियतमित्येव । **तत्र नियुक्तः** ॥

१६२१ । अगारान्ताट्ठन् । (४-४-७०)

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

१६२२ । अध्यायिन्यदेशकालात् । (४-४-७१)

निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ।

१६२३ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । (४-४-७२)

'तत्र' इत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशाः वेणवः कठिनाः यस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।

१६२४ । निकटे वसति । (४-४-७३)

नैकटिको भिक्षुः ।

१६२५ । आवसथात् ष्ठल् । (४-४-७४)

आवसथे वसति आवसथिकः । षित्त्वान्ङीष् । आवसथिकी ।

अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । नियुक्तः अधिकृतः । संरक्षणादौ प्रेरित इति यावत् । **आकरिक इति** ॥ आकरः रत्नाद्युद्भवस्थानम् । **अगारान्ताट्ठन्** ॥ तत्र नियुक्त इत्येव । नित्त्वान्नादिवृद्धिः । तदाह । **देवागारिक इति** ॥ **अध्यायिन्यदेशकालात्** ॥ **निषिद्धेति** ॥ अदेशकालेत्यत्र नञ् निषिद्धे वर्तते इति भावः । **श्माशानिकः । चातुर्दशिक इति** ॥ देशकालभिन्नादिति व्याख्याने तु इह न स्यादिति भावः । **कठिनान्तप्रस्तार** ॥ अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, संस्थान, एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः ठगित्यर्थः । वंशकठिनशब्दं विवृणोति । **वंशा इति** ॥ व्यवहरणम् उचितक्रिया । तदाह । **यस्मिन्देशे इति** ॥ प्रस्तारसंस्थानशब्दौ अवयवसन्निवेशपर्यायौ । **निकटे वसति** ॥ अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्तान्निकटशब्दाट्ठगित्यर्थः । **नैकटिको भिक्षुरिति** ॥ ग्रामात्क्रोशे भिक्षुणा वस्तव्यमिति शास्त्रमुल्लङ्घ्य निकटे यो भिक्षुर्वसति तत्रैवायं ठगिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **आवसथात्ष्ठल्** ॥ तत्र वसतीत्यर्थे आवसथात् सप्तम्यन्तात् ष्ठलित्यर्थः । आवसथं गृहम् । षित्त्वं ङीषर्थम् । तदाह । **आवसथिकीति** ॥ आकर्षादित्यादि श्लोकवार्तिकं 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यादौ ठगिति वा ष्ठगिति वा छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् 'आकर्षात्ष्ठल्' इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्षादित्यनेन 'आकर्षात्ष्ठल्' इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्यः इत्यनेन 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । भस्त्रादिभ्यः इत्यनेन 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । कुसीदसूत्रादित्यनेन 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ'

"आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥" (वा २९५५)

षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

इति तद्धिते ठगधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

१६२६ । प्राग्घिताद्यत् । (४-४-७५)

'तस्मै हितम्' (सू १६६५) इत्यतः प्राग्यदधिक्रियते ।

१६२७ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । (४-४-७६)

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ।

१६२८ । धुरो यड्ढकौ । (४-४-७७)

'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घे प्राप्ते ।

इति सूत्रं विवक्षितम् । आवसथादित्यनेन 'आवसथात् छल्' इति सूत्रं विवक्षितम् । किसरादेरित्यनेन 'किसरादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः षित इत्यर्थः । ननु 'कुसीद' इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानात् एतत्सूत्रषट्कविहिताः सप्त प्रत्ययाः लभ्यन्ते इति षट् षित इति कथमित्यत आह । **षडितीति** ॥ षडित्यनेन सूत्राभिप्रायं षट्त्वं विवक्षितमिति भावः ॥

इति तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम् ।

अथ प्राग्घितीयप्रकरणं निरूप्यन्ते—**प्राग्घिताद्यत्** ॥ हितशब्दः तद्घटितसूत्रपरः । तदाह । **तस्मै हितमिति** ॥ **तद्वहति रथ** ॥ रथादि वहतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् रथ युग प्रासङ्ग इति त्रयात् यत्स्यादित्यर्थः । **युग्य इति** ॥ रथादिवहनकाले अश्वादिस्कन्धेषु तिर्यक् यत् काष्ठमीषाप्रोतमासज्ज्यते तद्युगम् । तद्वहतीत्यर्थः । **दमनकाले इति** ॥ रथादिवहने सुशिक्षितावश्वौ नियुज्य तत्स्कन्धवाह्ययुगे यद्युगान्तरमासज्य तस्मिन्नशिक्षिता अश्वादयो वहनशिक्षार्थन्नियुज्यन्ते स प्रासङ्ग इत्यर्थः । "प्रासङ्गयो ना युगाद्युगः" इत्यमरः । **धुरो यड्ढकौ** ॥ धुर्शब्दाद्द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यड्ढञ्च स्यादित्यर्थः । यड्ढकाविति पाठान्तरम् । **हलि चेतीति** ॥ 'धुर्वी हिंसायाम्' 'भ्राजभास' इति क्विप् । 'राल्लोपः' इति लोपः । अश्वादिस्कन्धवाह्यप्रदेशो

१६२९ । न भकुर्छुराम् । (८-२-७९)

भस्य कुर्छुरोश्चोपधायाः दीर्घो न स्यात् । धुर्यः—धौरेयः ।

१६३० । खः सर्वधुरात् । (४-४-७८)

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ।

१६३१ । एकधुराल्लुक्च । (४-४-७९)

एकधुरं वहति एकधुरीणः—एकधुरः ।

१६३२ । शाकटादण् । (४-४-८०)

शकटं वहति शाकटो गौः ।

१६३३ । हलसीराट्ठक् । (४-४-८१)

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ।

१६३४ । संज्ञायां जन्या । (४-४-८२)

जनी वधूः । तां वहति प्रापयति जन्या ।

१६३५ । विध्यत्यधनुषा । (४-४-८३)

युगावयवो धूः । धुर्शब्दात् यति 'हलि च' इति दीर्घे प्राप्ते सतीत्यर्थः । **न भकुर्छुराम्** ॥ 'र्वोरुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह । **भस्येत्यादिना** ॥ 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः' इत्यमरः । **खः सर्वधुरात्** ॥ सर्वा धूः सर्वधुरा 'पूर्वकाल' इति तत्पुरुषः । 'ऋक्पूः' इति समासान्तः । 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वाट्टाप् । इह तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः द्वितीयान्तात्सर्वधुराशब्दात् वहतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **सर्वधुरीण इति** ॥ सर्वधुरां वहतीत्यर्थः । "स तु सर्वधुरीणो यो भवेत् सर्वधुरावहः" इत्यमरः । **एकधुराल्लुक् च** ॥ एकधुराशब्दात् द्वितीयान्ताद्वहतीत्यर्थे खः स्यात् । तस्य पक्षे लुगित्यर्थः । **एकधुरीणः—एकधुर इति** ॥ एकधुरां वहतीत्यर्थः । **शाकटादण्** ॥ द्वितीयान्ताच्छकटशब्दात् वहतीत्यर्थे अण् स्यादित्यर्थः । यतोऽपवादः । **हलसीराट्ठक्** ॥ आभ्यान्द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । **संज्ञायाञ्जन्या** ॥ जनीशब्दात् द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत्स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । **जनी वधूरिति** ॥ जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे जनिघसिभ्यामिति जनधातोः इणि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधे 'कृदिकारात्' इति ङीषि । जनीशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । 'समास्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः । वहन्तीत्यस्य विवरणम्प्रापयन्तीति । वरगृहमिति शेषः । **जन्या इति** ॥ जामातुर्वयस्या इति शेषः । "जन्या स्निग्धा वरस्य ये" इत्यमरः । **विध्यत्यधनुषा** ॥ तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । अधनुषेति सप्तम्यर्थे तृतीया । धनुषः अभावः अधनुः तस्मिन्सतीत्यर्थः । अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्, न चेत्तत्र धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

१६३६ । धनगणं लब्धा । (४-४-८४)

तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

१६३७ । अन्नाण्णः । (४-४-८५)

अन्नं लब्धा आन्नः ।

१६३८ । वशं गतः । (४-४-८६)

वश्यः परेच्छानुसारी ।

१६३९ । पदमस्मिन्दृश्यम् । (४-४-८७)

पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ।

१६४० । मूलमस्याबर्हि । (४-४-८८)

आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं, तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः ।

अयं विकल्पते, इत्युक्तत्वात् द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्याद्धनुषः करणस्याभावे सतीत्यर्थः । **नचेत्तत्रेति** ॥ तत्र वेधने धनुः करणं नचेदित्यर्थः । **पद्या इति** ॥ पादशब्दाद्यति 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः । अधनुषेति किम् । धनुषा चोरं विध्यति देवदत्तः । अत्र चोराद्यत् न भवति । न चासामर्थ्यादेवात्र यन्नेति वाच्यम् । विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविघातात् । अन्यथा औपगवो देवदत्तः उपगुनप्तृत्वात् इत्यादौ न स्यात् । प्रत्ययार्थैकदेशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्षत्वाच्च इति *शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **धनगणं लब्धा** ॥ धनशब्दात् गणशब्दाच्च द्वितीयान्ताल्लब्धेत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । ननु लब्धृशब्दस्य तृजन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्मणि षष्ठी स्यादित्यत आह । **तृन्नन्तमेतदिति** ॥ तथाच 'न लोक' इति निषेधान्न षष्ठीति भावः । **अन्नाण्णः** ॥ लब्धेत्यर्थे द्वितीयान्तादिति शेषः । **वशङ्गतः** ॥ वशशब्दात् द्वितीयान्ताद्गत इत्यर्थे यदित्यर्थः । **वश्य इति** ॥ वशङ्गत इति विग्रहः । 'वश कान्तौ' । कान्तिरिच्छा । वशनं वशः । 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम्' इत्यप् । वशं इछाङ्गतः प्राप्तः, इछाधीन इत्यर्थः । वशधातुः 'छान्दसः' इति लुग्विकरणे वक्ष्यते । तत्प्रायिकमिति भावः । सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वादाह । **परेच्छानुसारीति** ॥ **पदमस्मिन्दृश्यम्** ॥ प्रथमान्तात्पदशब्दात् दृश्यत इत्यर्थे यदित्यर्थः । अत्र तदिति द्वितीयान्तमनुवृत्तम्प्रथमया विपरिणम्यते । **मूलमस्याबर्हि** ॥ **आबर्हणमिति** ॥ उत्पाटनमित्यर्थः । उपसर्गवशात् 'वृहू उद्यमने' इति धातोरुत्पाटने वृत्तिः । **मूल्या मुद्गा इति** ॥ मूलतः उत्पाटनीया इत्यर्थः ।

*"करणमात्रोपलक्षणं धनुरिति, तेन चोरं विध्यति खड्गेनेत्यादावपि न । न च तत्रासामर्थ्यम् । प्रधानस्य सापेक्षत्वेनादोषात् । प्रत्ययार्थैकदेशव्यधनस्य तदंशे नित्यसापेक्षत्वाच्च । चोरं विध्यतीत्यादौ त्वनभिधानाद्वारणीयः सत्यनिष्टत्वे ।" इति शब्देन्दुशेखरे ।

१६४१ । संज्ञायां धेनुष्या । (४-४-८९)

धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते, संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

१६४२ । गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः । (४-४-९०)

गृहपतिर्यजमानः, तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।

१६४३ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु । (४-४-९१)

नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेनानाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् ।

१६४४ । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । (४-४-९२)

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ।

संज्ञायां धेनुष्या ॥ **यप्रत्ययश्चेति** ॥ यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः । **धेनुष्येति** ॥ या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय अधमर्णेन दीयते तस्या इयं संज्ञा । तदाह । **बन्धके स्थितेति** ॥ अमरवाक्यमिदम् । संज्ञायामित्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । सज्ञा हि रूढिर्विवक्षिता । **गृहपतिना** ॥ अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दात् तृतीयान्तात् ञ्यः स्यादित्यर्थः । **गार्हपत्योऽग्निरिति** ॥ अग्निविशेष इत्यर्थः । तत्र पत्नीसंयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताकहोमस्य क्रियमाणत्वात् गृहपतियोगः । यद्यपि देवसूहविःषु "अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति" इति हविर्होम आहवनीये क्रियते । तथापि संज्ञाधिकारादाहवनीये नास्य प्रयोगः । **नौवयोधर्म** ॥ नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला, एभ्योऽष्टभ्यः क्रमात् तार्ये, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, अनाम्ये, समे, समिते, संमिते, चार्थे यत्स्यादित्यर्थः । तृतीयान्तेभ्यः इत्यर्थात् गम्यते । तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यादियोगे च तस्या एव सम्भवात् । अत्र मूलशब्दयोर्यथासङ्ख्यप्रवृत्तये नैकशेषः । अन्यथा सप्तानाम्प्रकृतीनाम् एकैकस्याष्टस्वप्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः स्यात् । **तार्यमिति** ॥ तरीतुं शक्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' । **वयसा तुल्य इति** ॥ मित्रे एवायम्प्रत्ययो नतु शत्रौ । संज्ञाधिकारात् । **मूलेनानाम्यमिति** ॥ पटादेरुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं मूलम् । तेन सह यदधिकन्द्रव्यम् आनम्यते विक्रेतुः सम्मतीकरणेन लभ्यते तन्मूल्यमित्यर्थः । लोकास्तु विक्रेतुर्लब्धं सर्वन्द्रव्यं मूल्यमिति व्यवहरन्ति । तत्र लक्षणा बोध्या । सा च साम्प्रतिकी निरूढा वा । **सीतयेति** ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः । तया समितं सङ्गतमित्यर्थः । कृष्टमिति यावत् । **तुलयेति** ॥ तुला धटा, तया उन्मितमित्यर्थः । **धर्मपथ्यर्थ** ॥ धर्म, पथिन्, अर्थ, न्याय, एभ्यः अनपेतमित्यर्थे यदित्यर्थः । औचित्यात्पञ्चम्यन्तेभ्यः इति

१६४५ । छन्दसो निर्मिते । (४-४-९३)

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ।

१६४६ । उरसोऽण् च । (४-४-९४)

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः—उरस्यः ।

१६४७ । हृदयस्य प्रियः । (४-४-९५)

हृद्यो देशः । 'हृदयस्य हृल्लेख—' (सू ९८८) इति हृदादेशः ।

१६४८ । बन्धने चर्षौ । (४-४-९६)

हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ।

१६४९ । मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । (४-४-९७)

मतं ज्ञानं, तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ।

१६५० । तत्र साधुः । (४-४-९८)

अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) इति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

१६५१ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् । (४-४-९९)

लभ्यते । **धर्मादनपेतमिति** ॥ अप्रच्युतमित्यर्थः । **पथ्यमिति** ॥ पथः अनपेतमित्यर्थः । **न्याय्यमिति** ॥ न्यायादनपेतमित्यर्थः । **छन्दसो निर्मिते** ॥ छन्दश्शब्दात्तृतीयान्तात् निर्मितेऽर्थे यदित्यर्थः । **इच्छयेति** ॥ छन्दःशब्दः इच्छावाचीति भावः । "छन्दः पद्येऽभिलाषे च" इत्यमरः । **उरसोऽण् च** ॥ तृतीयान्तान्निर्मित इत्यर्थे इति शेषः । **उरस्यः इति** ॥ "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे" इति श्रुतेरिति भावः । पुत्र इति संज्ञाधिकाराल्लब्धम् । **हृदयस्य प्रियः** ॥ षष्ठ्यन्तात् हृदयशब्दात् प्रिय इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । **बन्धने चर्षौ** ॥ **मतजनहलात्** ॥ यथासङ्ख्यम् एभ्यः एष्वर्थेषु यदिति शेषः । **मतं ज्ञानमिति** ॥ मनधातोः भावे क्त इति भावः । **करणं भावः साधनं वेति** ॥ कृञ्धातोर्भावे करणे वा ल्युडिति करणशब्दः । तेन जननक्रिया वा जननसाधनं वा विवक्षितमित्यर्थः । **मत्यमिति** ॥ ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः । **तत्र साधुः** ॥ सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । **अग्र्य इति** ॥ अग्रे साधुरित्यर्थः । साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, नतु हितः । तत्र 'तस्मै हितम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** ॥ तत्र साधुरित्येव ।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः। सार्वजनीनः। वैश्वजनीनः।

१६५२ । भक्ताण्णः । (४-४-१००)

भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः।

१६५३ । परिषदो ण्यः (४-४-१०१)

पारिषद्यः। 'परिषदः' इति योगविभागाण्णोऽपि। पारिषदः। ['पर्षदः' इति पाठान्तरम्। पार्षदः।][1]

१६५४ । कथादिभ्यष्ठक् । (४-४-१०२)

कथायां साधुः काथिकः।

१६५५ । गुडादिभ्यष्ठञ् । (४-४-१०३)

गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः।

१६५६ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । (४-४-१०४)

पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनम्।

१६५७ । सभाया यः । (४-४-१०५)

सभ्यः।

१६५८ । समानतीर्थे वासी । (४-४-१०७)

'साधुः' इति निवृत्तम्। वसतीति वासी। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः।

सप्तम्यन्तेभ्यः एभ्यः साधुरित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः। **प्रातिजनीन इति** ॥ प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः। तत्र साधुरित्यर्थः। एवं वैश्वजनीनः। **भक्ताण्णः** ॥ सप्तम्यन्तादस्मात् साधुरित्यर्थे इति शेषः। **परिषदो ण्यः** ॥ सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे इति शेषः। **योगेति** ॥ परिषद इति प्रथमो योगः। परिषदः णः स्यादित्यर्थः। ततः 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः। परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः। **कथादिभ्यष्ठक्** ॥ इत्यादि स्पष्टम्। **गुडादिभ्यष्ठञ्** ॥ **साक्तुको यव इति** ॥ सक्तुषु साधुरित्यर्थः। कथादित्वाट्ठक्। उगन्तत्वाट्ठस्य कः। **पथ्यतिथि** ॥ इत्यादि स्पष्टम्। **समानतीर्थे वासी** ॥ समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्तात् वसतीत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। **वसतीति वासीति** ॥ ग्रहादेराकृतिगणत्वाण्णिनिः। तीर्थशब्दस्य विवरणं गुराविति। **सतीर्थ्य इति** ॥ समानतीर्थशब्दाद्यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभावः।

---

१. 'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवतीजये पाणिनिः–इति मुकुटः।

१६५९ । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । (४-४-१०८)

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ।

१६६० । सोदराद्यः । (४-४-१०९)

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते पञ्चमस्य प्रथमपादे आर्हीये छयद्विधिप्रकरणम् ।

१६६१ । प्राक् क्रीताच्छः । (५-१-१)

'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते ।

१६६२ । उगवादिभ्यो यत् । (५-१-२)

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । 'नाभि नभं च' (ग सू ९५) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ।

समानोदरे शयितः ॥ समानोदरशब्दात् सप्तम्यन्तात् शयितः इत्यर्थे यत्स्यात् ओकारश्च उदात्त इत्यर्थः । शयित इत्यस्य विवरणं स्थित इति । कुशेशयं जलेशयं इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **समानोदर्य इति** ॥ समानमुदरमिति विग्रहे 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना समासाद्यति कृते तित्स्वरापवादः ओकारस्योदात्तः। 'विभाषोदरे' इति सभावे असति रूपम् । **सोदराद्यः** ॥ सप्तम्यन्तात् शयित इत्यर्थे इति शेषः । तित्त्वाभावात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । विभाषोदरे' इति सभावः । "अपन्थानन्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति" इत्यत्र तु समानपर्यायसहशब्दस्य बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभावो बोध्यः । एवं 'यत्र भ्राता सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धम् ॥

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमाध्यायः—**प्राक्क्रीताच्छः** ॥ क्रीतशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह । **तेन क्रीतमिति** ॥ 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देक्ष्यन्ते नतु प्रत्ययाः तेषु छ इत्युपस्थितं भवतीति यावत् । **उगवादिभ्यो यत्** ॥ उश्च गवादयश्च इति द्वन्द्वात् पञ्चमी । **उवर्णान्तादिति** ॥ प्रातिपदिकविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्रीताद्वक्ष्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषानुपादाने उपतिष्ठते । **नाभि नभञ्चेति** ॥ गवादिगणसूत्रम् । नाभिशब्दः नभादेशं यत्प्रत्ययञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः । **नभ्योऽक्ष इति** ॥ यत्र अक्षदण्डः प्रवेश्यते तच्चक्रमध्यगतच्छिद्रं

'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग सू १६)। शून्यम्-शुन्यम्। 'ऊधसोऽनङ् च' (ग सू १७)। ऊधन्यः।

१६६३। कम्बळाच्च संज्ञायाम्। (५-१-३)

यत्स्यात्। कम्बळ्यमूर्णापलशतम्। 'संज्ञायाम्' किम्। कम्बळीया ऊर्णा।

१६६४। विभाषा हविरपूपादिभ्यः। (५-१-४)

आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयम्। पुरोडाश्यास्तण्डुलाः, पुरोडाशीयाः। अपूप्यम्-अपूपीयम्।

१६६५। तस्मै हितम्। (५-१-५)

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्। शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु। गव्यम्। हविष्यम्।

१६६६। शरीरावयवाद्यत्। (५-१-६)

नाभिरित्युच्यते। तस्मै हितः अक्षदण्डः, स हि अनुगुणत्वात् नाभये हितः। **नभ्यमञ्जनमिति**॥ अञ्जनं तैलसेकः। नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतश्चक्र सुपरिवर्तनं भवतीति नाभेः परिवर्तनात्मककार्य-क्षमताधायकत्वादञ्जनं नाभये हितम्। अत्र शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दो न गृह्यते। भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह। **रथनाभावेवेदमिति**॥ शरीरावयवविशेषवा-चिनाभिशब्दात्तु 'शरीरावयवाद्यत्' इति वक्ष्यमाणः केवलो यत, नतु नभादेश इति भावः। **शुनः सम्प्रसारणमिति**॥ गवादिगणसूत्रम्। श्वन्शब्दाद्यत्स्यात् प्रकृतेः सम्प्रसारणम्, तस्य सम्प्रसारणस्य पाक्षिकं दीर्घत्वमित्यर्थः। **शून्यम्-शुन्यमिति**॥ शुने हितमित्यर्थः। **ऊधसोऽनङ्चेति**॥ इदमपि गणसूत्रम्। ऊधश्शब्दात् यत्स्यात् प्रकृतेरनङादेशश्चेत्यर्थः। आदेशे ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः, ङित्त्वादन्तादेशः। **कम्बळाच्च**॥ कम्बळ शब्दात् यत्स्यात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु संज्ञायामित्यर्थः। **कम्बळ्यम् ऊर्णापलशतमिति**॥ कम्बळाय हितमित्यर्थः। **विभाषा हविः**॥ हविर्विशेषवाचिभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीती-येष्वर्थेषु यद्वा स्यादित्यर्थः। पक्षे छः। **आमिक्ष्यं दधीति**॥ आमिक्षायै हितमित्यर्थः। तप्ते पयसि दध्नि निक्षिप्ते सति यत् घनीभूतं निष्पद्यते सा आमिक्षेत्युच्यते। **तस्मै हितम्**॥ अस्मिन्नर्थे चतुर्थ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। **वत्सीय इति**॥ छ रूपम्। यो गोधुक् वत्सेभ्यः पयः शिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते। **शङ्कव्यमिति**॥ शङ्कवे हितमित्यर्थः। उवर्णान्तत्वाद्यत्। **गव्यमिति**॥ गोभ्यो हितं तृणादिकमित्यर्थः। गवादिलक्षणो यत्। **हविष्यमिति**॥ हविषे हितमित्यर्थः। हविःशब्दो गवादिः। 'विभाषा हविः' इत्यत्र तु हवि-र्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं, व्याख्यानात्। **शरीरावयवाद्यत्**॥ शरीरावयवविशेषवाचकात्

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । 'नस्नासिकायाः' (वा ३४९७) । नस्यम् । नाभ्यम् ।

१६६७ । ये च तद्धिते । (६-१-६१)

यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । 'तद्धिते' किम् । शिर इच्छति शिरस्यति । 'वा केशेषु' (वा ३४९३) । शीर्षण्याः-शिरस्या वा केशाः । 'अचि शीर्ष इति वाच्यम्' (वा ३४९४) । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् ।

१६६८ । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । (५-१-७)

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या ।

१६६९ । अजाविभ्यां थ्यन् । (५-१-८)

अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

१६७० । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । (५-१-९)

चतुर्थ्यन्तात् हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । छस्यापवादः । **नस्यमिति** ॥ नासिकायै हितमित्यर्थः । 'पद्दन्' इति नस्, प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् । भाष्ये तु 'नासिकाया यत् तस् क्षुद्रेषु नस्' इति पठितम् । **नाभ्यमिति** ॥ नाभये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः । रथावयवत्वे तु नभादेश उक्तः । **ये च तद्धिते** ॥ **शीर्षन्नादेश इति** ॥ 'शीर्षन् छन्दसि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **शीर्षण्य इति** ॥ शिरसे हित इत्यर्थः । शरीरावयवत्वाद्यति शीर्षन्नादेशे 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **शिरस्यतीति** ॥ शिरः आत्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यचि 'नः क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावान्न रुत्वम् । **वा केशेषु** ॥ केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितः तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह । **अजादाविति** ॥ **खलयव** ॥ खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वृषशब्दोऽत्र अकारान्त एव गृह्यते, नतु नकारान्तः । तेन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, नतु वेदादिवाची । तेन ब्रह्मणो वेदाय हितमिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्मण्यमित्यत्र 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **चाद्रथ्येति** ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः । **अजाविभ्यां थ्यन्** ॥ अजश्च अविश्चेति द्वन्द्वः । अविशब्दस्य घित्वेऽपि 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः । **अजथ्या यूथिरिति** ॥ अजेभ्यः अजाभ्यो वा हितेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अजाशब्दादपि थ्यन् । तसिलादिष्वपि पुंवत्त्वम् । **अविथ्येति** ॥ अविभ्यो हितेत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । **आत्मन्विश्वजन** ॥ आत्मन्, विश्वजन, भोगोत्तरपद, एभ्यः हितमित्यर्थे

१६७१ । आत्माध्वानौ खे । (६-४-१६९)

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । 'कर्मधारयादेवेष्यते' । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् । 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा २९९६) । पञ्चजनीनम् । 'सर्वजनाट्ठञ् खश्च' (वा २९९७) । सार्वजनिकः—सर्वजनीनः । 'महाजनाट्ठञ्' (वा २९९८) । माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । 'आचार्यादणत्वं च' (ग सू १८४) । आचार्यभोगीनः ।

१६७२ । सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ । (५-१-१०)

'सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्' (वा २९९९) । सर्वस्मै हितं सार्वम्—सर्वीयम् । 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु' (वा ३०००) । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू १५३२) इत्यञि प्राप्ते, समूहेऽप्यणि प्राप्ते, 'एकाकिनोऽपि

खः स्यादित्यर्थः । आत्मनीनमित्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र टिलोपे प्राप्ते । **आत्माध्वानौ खे** ॥ **प्रकृत्या स्त इति** ॥ 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **कर्मधारयादेवेति** ॥ विश्वजनशब्दादिति शेषः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **विश्वजनीयमिति** ॥ विश्वस्य जनो विश्वजनः साधारणो वैद्यादिः । विश्वो जनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । तस्मै हितमिति विग्रहः । **पञ्चजनीनमिति** ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः रथकारजातिश्चेत्येते पञ्च जनाः । तेभ्यो हितामिति विग्रहः । **सर्वजनाट्ठञ् खश्चेति** ॥ वक्तव्य इति शेषः । समानाधिकरणादिति वक्तव्यम्, इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । **महाजनाट्ठञिति** ॥ वक्तव्य इति शेषः । विश्वजनप्रसङ्गादिदं वार्तिकद्वयमुपन्यस्तम् । अथ भोगोत्तरपदस्योदाहरति । **मातृभोगीण इति** ॥ मातृभोगाय हित इत्यर्थः । **आचार्यादिति** ॥ आचार्यशब्दात्परस्य भोगीनशब्दस्य नस्य णत्वाभावो वाच्य इत्यर्थः । नच असमानपदस्थत्वादेवात्र णत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् । **सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ** ॥ सर्व, पुरुष, आभ्याञ्चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमात् णढञौ स्तः, हितमित्यर्थे इत्यर्थः । **सर्वाण्ण इति** ॥ अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वनामकार्यम् । **पुरुषाद्वधेति** ॥ वार्तिकमिदम् । पुरुषशब्दाद्वधादिष्वेवार्थेषु ढञ् स्यात्, न हितार्थे इत्यर्थः । ननु तेन कृतमिति समुदायस्य असुबन्तत्वात् कथं समासे निवेश इत्यत आह । **भाष्येति** ॥ **अणि प्राप्ते इति** ॥ अनेन ढञिति शेषः । **प्राणीति** ॥ रजतादित्वादञि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । **समूहेऽप्यणि प्राप्ते इति** ॥ पुरुषाणां समूहः इत्यर्थे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । **पौरुषेयवृता इवेति** ॥ पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परितः

परितः पौरुषेयवृत्ता इव' इति माघः। तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते, अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः।

१६७३। माणवचरकाभ्यां खञ्। (५-१-११)

माणवाय हितं माणवीनम्। चारकीणम्।

१६७४। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। (५-१-१२)

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात्। अङ्गारेभ्यः एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि। प्राकारीया इष्टकाः। शङ्कव्यं दारु।

१६७५। छदिरुपधिबलेर्ढञ्। (५-१-१३)

छादिषेयाणि तृणानि। बालेयास्तण्डुलाः। 'उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते' (वा ३००३)। उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं, तदेव औपधेयम्।

आदर्शप्रतिफलनादिति भावः। **तेन कृते इति**॥ पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे कृते ग्रन्थे इत्यणि प्राप्ते पुरुषेण कृतः प्रासाद इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः। **माणव**॥ आभ्याञ्चतुर्थ्यन्ताभ्यां हितमित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः। **माणवीनमिति**॥ मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः। "अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकोऽण् स्मृतः। नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः॥" इत्यपत्याधिकारवार्तिकात् माणवाय हितमिति विग्रहः। **चारकीणमिति**॥ चरतीति चरः पचाद्यच्। ततः स्वार्थिकः कः, चरकाय हितमिति विग्रहः। **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ**॥ तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम्। तस्मै इदं तदर्थम्। तच्छब्देन विकृतिः परामृश्यते। सप्तम्यर्थे प्रथमा। विकृत्यर्थायां प्रकृताविति लभ्यते। एवञ्च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथमं निर्दिश्यते। तथाच चतुर्थ्यन्तात् विकृतिवाचकादिति लभ्यते। तदाह। **विकृतिवाचकादित्यादिना**॥ **प्रत्ययः स्यादिति**॥ यथाविहितमिति शेषः। **अङ्गारेभ्य एतानीति**॥ अङ्गारार्थानीत्यर्थः। अर्थेन नित्यसमासविधानादस्वपदविग्रहः। अत्र काष्ठानि प्रकृतिद्रव्याणि। अङ्गाराः विकृतयः। तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्छप्रत्यये अङ्गारीयाणीति रूपम्। **प्राकारीया इष्टका इति**॥ प्राकारेभ्य इमा इति विग्रहः। प्राकारार्था इत्यर्थः। **शङ्कव्यमिति**॥ शङ्कवे इदमिति विग्रहः। शङ्क्वर्थमित्यर्थः। 'उगवादिभ्यः' इति यत्। **छदिरुपधिबलेर्ढञ्**॥ छदिष्, उपधि, बलि, एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। एभ्यः तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढञित्यर्थः। **छादिषेयाणीति**॥ छदिः तृणपटलः। तस्मै इमानीति विग्रहः। छदिरर्थानीत्यर्थः। ढञि एयादेशे षात्परत्वाण्णत्वम्। **बालेयास्तण्डुला इति**॥ बलये इमे इत्यर्थः। बल्यर्था इत्यर्थः। "करोपहारयोः पुंसि बलिः" इत्यमरः। "भागधेयः करो बलिः" इति च। **उपधिशब्दादिति**॥ वार्तिकमिदम्। **उपधीयते इति**॥ अक्षदण्डाग्रे उपधीयते प्रोतं क्रियते इत्युपधिः। 'उपसर्गे घोः किः' इति धात्वः

१६७६ । ऋषभोपानहोर्ञ्यः । (५-१-१४)

छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ।

१६७७ । चर्मणोऽञ् । (५-१-१५)

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात् । वध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ।

१६७८ । तदस्य तदस्मिन्स्यादिति । (५-१-१६)

प्राकारः आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीयाः इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्स्यात्प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

क्विप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । **उपधिः रथाङ्गमिति** ॥ तथा भाष्यादिति भावः । **ऋषभोपानहोर्ञ्यः** ॥ ऋषभ, उपानह्, अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । ऋषभशब्दादुपानह्शब्दाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तात् प्रकृतौ वाच्यायां ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **आर्षभ्य इति** ॥ ऋषभाय अयमिति विग्रहः । ऋषभार्थ इत्यर्थः । यो वत्सः ऋषभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते सः एवमुच्यते । **औपानह्यो मुञ्ज इति** ॥ उपानहे अयमिति विग्रहः । उपानदर्थो मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जतृणैरुपानत् क्रियते । **चर्मण्यपीति** ॥ चर्मणि प्रकृतित्वेन वाच्येऽपि अयं ञ्य एव 'चर्मणोऽञ्' इत्यञं परमपि पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा भवतीत्यर्थः । एतच्च 'उगवादिभ्यः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । **औपानह्यमिति** ॥ उपानदर्थश्चर्मेत्यर्थः । **चर्मणोऽञ्** ॥ चर्मणः इति षष्ठ्यन्तं विकृतावन्वेति । तदाह । **चर्मणो या विकृतिः तद्वाचकादिति** ॥ तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तादिति शेषः । **अञ् स्यादिति** ॥ प्रकृतौ वाच्यायामिति शेषः । **वध्र्यै इदमिति** ॥ वृधेरौणादिके ष्ट्रनि वध्रशब्दः । टित्त्वात् ङीप् वध्री चर्मरज्जुः । "नध्री वध्री वरत्रा स्यात्" इत्यमरः । वाध्र्यै इदमिति पाठान्तरम् । 'वृधिवपिभ्यां रन्' इति वृधेः रनि लघूपधगुणे रपरत्वे वध्रशब्दश्चर्मवाचकः, तस्माद्विकारे अणि ङीपि वार्ध्री रज्जुः । **तदस्य तदस्मिन् स्यादिति** ॥ "तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ" इति निवृत्तम्, इति कैयटः । तदस्य स्यादिति, तदस्मिन् स्यादिति चार्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। स्यादित्यत्र 'सम्भावनेऽलमिति' इति सम्भावने लिङ् । **प्राकार आसामिति** ॥ करणत्वस्य सम्बन्ध सामान्यविवक्षायां षष्ठी । आभिरिष्टकाभिः प्राकारः कर्तुं शक्यत इति विग्रहवाक्यस्य फलितोऽर्थः । **प्राकारीया इति** ॥ प्राकारशब्दात्प्रथमान्तात् छः। इष्टकाः प्रत्ययार्थः । प्राकारपर्याप्ता इष्टका इति यावत् । **प्रासादीयं दार्विति** ॥ प्रासादोऽस्य स्यादिति विग्रहः । प्रासादपर्याप्तमिति यावत् । **प्राकारीयो देश इति** ॥ प्रायेण प्राकारोऽस्मिन्देशे सम्भाव्यते इत्यर्थः । देशस्य

१६७९ । परिखाया ढञ् । (५-१-१७)

पारिखेयी भूमिः ।

इति तद्धिते छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धितार्हीयप्रकरणम् ।

१६८० । प्राग्वतेष्ठञ् । (५-१-१८)

'तेन तुल्यम्— (सू १७७८) इति वतिं वक्ष्यति। ततः प्राक्ठञधिक्रियते ।

१६८१ । आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् । (५-१-१९)

'तदर्हति' (१७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ।

तद्योग्यपाषाणेष्टकादिबहुळत्वादिति भावः । अनेन 'तदर्थं विकृतेः' इत्यनुवृत्ताविह न स्यादिति सूचितम् । ननु प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह । **इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामिति** ॥ शिष्टव्यवहारमित्यर्थः । **परिखाया ढञ्** ॥ पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । **पारिखेयी भूमिरिति** ॥ परिखा अस्या अस्ति अस्यामस्तीति वा विग्रहः । परिखायोग्येत्यर्थः । **छयतोः पूर्णोऽवधिरिति** ॥ 'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्यारभ्य 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इत्यन्तैस्सूत्रैः प्रत्ययविशेषेष्वनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इति पठितम्। ततश्च 'प्राक्क्रीतात्' इत्युक्तेस्तेष्वपि सूत्रेषु छयतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यम्। प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे तयोरनुवृत्त्यसम्भवादिति भावः ॥

इति तद्धिते छयतोरवधिः ।

अथ आर्हीयाः—**प्राग्वतेः** ॥ वतिशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह । **तेन तुल्यमिति** ॥ 'तेन तुल्यम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते नतु प्रत्ययाः तत्र ठञित्युपतिष्ठते इति यावत् । **आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्** ॥ तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हेति, तच्च तद्घटितसूत्रपरम्, आङभिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह । **तदर्हतीति । इत्येतदभिव्याप्येति** ॥ इदमपि सूत्रम्प्रत्ययविशेषाश्रवणे उपतिष्ठते । अत्र सङ्ख्यापरिमाणयोः पृथग्ग्रहणात्सङ्ख्या न परिमाणम् । तथाच वार्तिकम् । "ऊर्ध्वमानङ्किलोन्मानम्परिमाणन्तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः॥" इति । तुलायामारोप्य द्रव्यगुरुत्वं येन परिच्छिद्यते तदुन्मानं गुञ्जामाषनिष्कसुवर्णपलादि ।

१६८२ । असमासे निष्कादिभ्यः । (५-१-२०)

'आर्हात्' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इति यावत्सप्तदश-सूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक्स्यादार्हीयेष्वर्थेषु नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

१६८३ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । (७-३-१७)

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । 'असंज्ञा' इति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । 'तदस्य परिमाणम्' (सू १७२३) इति ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति 'इतः प्राक्तदन्तविधिः' इति । तेन सुगव्यम्—यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु 'सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि—' (वा ३०१८) । पारायणिकः ।

येन काष्ठादिनिर्मितेन आयतविस्तृतोच्छ्रितेन पात्रविशेषेण व्रीह्यादि परिच्छिद्यते पात्रगताया-मविस्तारोच्छ्रायैः तत्परिमाणं प्रस्थादि । आयामः दैर्घ्यं येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम् । अरत्नि प्रादेशादि । सङ्ख्या तु उक्तत्रितयापेक्षया बाह्या भिन्ना एकत्वद्वित्वादीत्यर्थः । **असमासे** ॥ **इति यावदिति** ॥ 'तेन क्रीतम्' इत्येतत्पर्यन्तमित्यर्थः । **ठगिति** ॥ पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । **आर्हीयेष्विति** ॥ 'तदर्हति' इत्येतत्पर्यन्तमनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इत्याद्यर्थेष्वित्यर्थः । **नैष्किकमिति** ॥ निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोगं क्रीताद्यर्थान्वयः । **समासे तु ठञेवेति** ॥ परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः । **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** ॥ आदि-वृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे । **उत्तरपदवृद्धिः स्या-दिति** ॥ उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । **ञिदादाविति** ॥ ञिति णिति किति चेत्यर्थः । **परमनैष्किक इति** ॥ परमनिष्केण क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाट्ठगभावे औत्सर्गिक-ष्ठञ् । स्वरे विशेषः । ननु निष्कादिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाट्ठकोऽप्रसक्तेरसमास-ग्रहणं व्यर्थम् । न च पूर्वसूत्रे प्रातिपदिकग्रहणस्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिक-विशेषणतया तदन्तविधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम् । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधात् । निष्कादीनाञ्च विशिष्य गृहीतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत आह । **असमासग्रहणमिति** ॥ **सुगव्यमिति** ॥ सु शोभना गौः सुगौः 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'गोरतद्धितलुकि' इति न टच् । 'उगवादिभ्यः' इति गोशब्दान्ताद्यत् । **यवापूप्यमिति** ॥ 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्वसमासग्रहणात् ज्ञापकात् इत ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् । ततश्च परमपारायणं वर्तयतीत्यत्रापि 'पारायण-तुरायणचान्द्रायणं वर्तयति' इति ठञ् स्यादित्यत आह । **इत ऊर्ध्वन्त्विति** ॥ वार्तिक-मिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पेण क्रीतमित्यर्थे शूर्पशब्दान्तादपि 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति अञ् स्यादित्यत आह । **तच्चालुकीति** ॥ इत ऊर्ध्वं सङ्ख्यापूर्वपदान्तानां तदन्तग्रहणमिति

द्वैपारायणिकः । 'अलुकि' इति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते 'शूर्पादञ्—' (सू १६९१) मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ।

१६८४ । अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । (७-३-२६)

अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम्—आर्धद्रौणिकम् ।

१६८५ । नातः परस्य । (७-३-२७)

अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम्—आर्धप्रस्थिकम् । 'अतः' किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य—' (सू ८४०) इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ।

१६८६ । शताच्च ठन्यतावशते । (५-१-२१)

यदुक्तम्, तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमेव । **द्विशूर्पमिति** ॥ 'तद्धितार्थ' इति द्विगुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न लुगन्तः । अतः सङ्ख्यापूर्वपदात् शूर्पान्तादस्मात् 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्य अञष्ठञो वा 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति 'अध्यर्ध' इति वा लुक् । द्विशूर्पशब्दो लुगन्तः । ततश्च तस्मात् क्रीतेऽर्थे 'शूर्पादञ्' इति न भवति । लुकि सति तदन्तग्रहणाभावादित्यर्थः । **द्विशौर्पिकमिति** ॥ 'तेन क्रीतम्' इति ठञि 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अस्य ठञो लुक् तु न भवति । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । **अर्धात्परिमाणस्य** ॥ 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्मात् उत्तरमिदं सूत्रम् । **अर्धद्रौणिकम्—आर्धद्रौणिकमिति** ॥ द्रोणशब्दस्य निष्कादित्वेऽपि असमासग्रहणान्न ठक् । किन्तु ठञेव । **नातः परस्य** ॥ **परिमाणाकारस्येति** ॥ परिमाणवाचकावयवस्य अकारस्येत्यर्थः । **पूर्वपदस्य तु वेति** ॥ पूर्वपदस्यादेरचस्तु वृद्धिर्वेत्यर्थः । **आर्धकौडविकमिति** ॥ अर्धकुडवेन क्रीतमित्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् । अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनः आदेरचः अकारत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः । किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिरिति भावः । **तपरः किमिति** ॥ दीर्घस्याकारस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावाद्ध्रस्वस्येति सिद्धमिति प्रश्नः । **अर्धखार्यां भवा अर्धखारीति** ॥ लक्षणयेति शेषः । **निषेधो न स्यादिति** ॥ पूर्वपदस्य वृध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाभावादिति भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वसत्त्वात् स्यादेव । उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुंवत्त्वम् । परिमाणान्तस्येत्यारभ्य एतदन्तं साप्तमिकम् । अथ प्रकृतं पाञ्चमिकम् । **शताच्च ठन्यतावशते** ॥ आर्हीयेष्वर्थेषु शताट्ठन्यतौ स्तः, नतु शतेऽर्थे इत्यर्थः । उत्तरसूत्रप्राप्तकनोऽपवादः । **शतकः सङ्घ इति** ॥ उत्तरसूत्रेण कन्निति भावः । नन्विह सङ्घस्यैव

शतेन क्रीतं शतिकम्—शत्यम्। 'अशते' किम्। शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः। इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते, तेन ठन्यतौ न। किं तु कनेव। 'असमासे' इत्येव। द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम्।

१६८७। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। (५-१-२२)

सङ्ख्यायाः कन्स्यादार्हीयेऽर्थे, न तु त्यन्तशदन्तायाः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः। बहुकः। त्यन्तायास्तु साप्ततिकः। शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः।

१६८८। वतोरिड्वा। (५-१-२३)

वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकः—तावत्कः।

१६८९। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्। (५-१-२४)

योगविभागः कर्तव्यः। आभ्यां कन्स्यात्। असंज्ञायां ड्वुन् स्यात्। कनोऽपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायां तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः।

प्रत्ययार्थत्वात् कथमशते इति निषेध इत्यत आह। **इहेति** ॥ प्रत्ययार्थः सङ्घः प्रकृत्यर्थात् शतात्परिमाणात् न भिद्यते। गुणगुणिनोरभेद एव हि पारमार्थिकः। भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः। यत्र तु शतं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थाद्भिद्यते तत्र नायं निषेधः। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम्। अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः। शाटकशतन्तु प्रत्ययार्थः। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। **असमास इत्येवेति** ॥ चकारस्य तदनुकर्षणार्थत्वात् इति भावः। **द्विशतेनेति** ॥ द्विगुणशतेनेत्यर्थः। द्विगुसमासे तु द्विशतकशब्दस्य लुगन्ततया अलुकि तदन्तविधिनिषेधात् प्राप्तिरेव नेति बोध्यम्। **सङ्ख्यायाः** ॥ तिश्च शच्च तिशतौ, तौ अन्ते यस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता अतिशदन्ता, द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो नञ्तत्पुरुषः। **साप्ततिक इति** ॥ सप्तत्या क्रीत इत्यर्थः। 'तेन क्रीतम्' इति ठञ्। **चात्वारिंशत्क इति** ॥ चत्वारिंशता क्रीतमित्यर्थः। 'तेन क्रीतम्' इति ठञष्ठस्य तकारात्परत्वात्कः। **वतोरिड्वा** ॥ वतोरित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते। कन्निति प्रथमान्तमनुवृत्तम्। 'वतोः' इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया षष्ठ्यन्तं प्रकल्पयति। तदाह। **वत्वन्तादिति** ॥ **तावतिक इति** ॥ तावता क्रीत इत्यर्थः। 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप्। 'बहुगणवतु' इति सङ्ख्यासंज्ञायां 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्, तस्य इट्, टित्त्वादाद्यवयवः। **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्** ॥ नन्वेकसूत्रत्वे विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनेव स्यात्, कन् तु न स्यात्। अतिशदन्तायाः इति निषेधादित्यत आह। **योगेति** ॥ 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इत्येकं सूत्रम्। 'ड्वुन्नसंज्ञायाम्' इत्यपरमित्यर्थः। आद्यं व्याचष्टे। **आभ्याङ्कन् स्यादिति** ॥ 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इत्यतः कन् इत्यनुवर्तत इति भावः। द्वितीयसूत्रे विंशतित्रिंशद्भ्याम् इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह। **असंज्ञायामिति** ॥ आभ्यामिति शेषः।

१६९० । कंसाट्टिठन् । (५-१-२५)

टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः—कंसिकी । 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०१८) । अर्धिकः—अर्धिकी । 'कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा' (वा ३०१९) । कार्षापणिकः—कार्षापणिकी । प्रतिकः—प्रतिकी ।

१६९१ । शूर्पादञन्यतरस्याम् । (५-१-२६)

शौर्पम्—शौर्पिकम् ।

१६९२ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । (५-१-२७)

एभ्योऽण्स्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

१६९३ । अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । (५-१-२८)

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक्स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ।

विंशक इति ॥ विंशत्या क्रीत इत्यर्थः । ड्वुन् अकादेशः । 'तिविंशेर्डिति' इति तिशब्दस्य लोपः । **त्रिंशक इति** ॥ ड्वुन् अकादेशः 'टेः' इति टिलोपः । आद्यसूत्रं परिशेषात् संज्ञायामित्यभिप्रेत्य आह । **संज्ञायां त्विति** ॥ **कंसात्** ॥ इत्यादि स्पष्टम् । **शूर्पादञ्** ॥ आर्हीयेष्वर्थेष्विति शेषः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ठञि प्राप्ते तदपवादोऽञ् पक्षे विधीयते । पक्षे ठञ् । **शतमान** ॥ **शातमानमिति** ॥ अत्र ठञ् प्राप्तः । **वैंशतिकमिति** ॥ विंशत्या क्रीतं विंशतिकम् । संज्ञाशब्दोऽयम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । विंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । तत्र परिमाणविशेषस्य संज्ञा चेट्ठञ् प्राप्तः । अन्यस्य संज्ञा चेट्ठक् प्राप्तः । **साहस्रमिति** ॥ सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् प्राप्तः । **वासनमिति** ॥ वसनेन क्रीतमिति विग्रहः । अत्र ठक् प्राप्तः । **अध्यर्धपूर्व** ॥ अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य सः अध्यर्धपूर्वः, सच द्विगुश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह । **अध्यर्धपूर्वात् द्विगोश्चेति** ॥ **आर्हीयस्येति** ॥ प्रत्यासत्तिलभ्यम् । **अध्यर्धकंसमिति** ॥ अध्यारूढमर्धम् अध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतामिति विग्रहः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । **द्विकंसमिति** ॥ द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । नच अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेव सिद्धमिति वाच्यम् । किञ्चित्सङ्ख्याकार्यङ्कृत्वसुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । **पाञ्चकलापिकमिति** ॥ पञ्च कलापाः

१६९४ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । (५-१-२९)

लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम्—अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्—द्विकार्षापणिकम् । औपसङ्ख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम्—अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्—द्विसाहस्रम् ।

१६९५ । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । (५-१-३०)

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्—द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्—त्रिनैष्किकम् । 'बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२४) । बहुनिष्कम्—बहुनैष्किकम् ।

१६९६ । बिस्ताच्च । (५-१-३१)

द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम्—द्विबैस्तिकम्, इत्यादि ।

१६९७ । विंशतिकात्खः । (५-१-३२)

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।

१६९८ । खार्या ईकन् । (५-१-३३)

परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः । 'तदस्य' इति ठञ् । सङ्ख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये तु 'अध्यर्धपूर्वात्' इति पाठो दृश्यते । नच द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां, क्रीतं द्विशूर्पं, तेन क्रीतन्द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठञो लुक् स्यादिति वाच्यम् । द्विगुनिमित्तस्यार्हीयस्य लुगिति व्याख्यानादित्यलम् । **विभाषा ॥ लुग्वेति ॥** आर्हीयस्येति शेषः । **औपसङ्ख्यानिकस्येति ॥** 'कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः' इत्युक्तस्येत्यर्थः । **अध्यर्धप्रतिकमिति ॥** प्रत्यादेशस्य टिठन्सन्नियोगशिष्टत्वात् प्रत्यादेशपक्षे टिठनो न लुगिति भावः । **अध्यर्धसहस्रमिति ॥** 'शतमान' इति विहितस्याणो लुक् । लुगभावे तु 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः । **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ लुग्वा स्यादिति ॥** आर्हीयस्येति शेषः । **द्विनैष्किकमिति ॥** ठञो लुक्, समासाट्ठकोऽसम्भवात् । **बिस्ताच्च ॥** आर्हीयस्य लुग्वेति शेषः । **द्विबिस्तम्—द्विबैस्तिकमिति ॥** द्वाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठञः पाक्षिको लुक् । **इत्यादीति ॥** बहुबिस्तम्-बहुबैस्तिकमित्युदाहार्यम् । 'बहुपूर्वाच्च' इति वार्तिकस्य अत्राप्यनुवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् । **विंशतिकात्खः ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येवेति ॥** पूर्वसूत्रयोरध्यर्धपूर्वादित्यस्यासम्भवात् द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाभावादननुवृत्तावपि इह तदनुवर्तत इति भावः । **अध्यर्धविंशतिकीनमिति ॥** अध्यर्धविंशत्या क्रीतमध्यर्धविंशतिकम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । **द्विविंशतिकीनमिति ॥** द्वाभ्यां विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । **खार्या ईकन् ॥** अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तते

अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् । 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२५) । खारीकम् ।

१६९९ । पणपादमाषशताद्यत् । (५-१-३४)

अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पत्' (सू ४१४) इति न । 'यस्य–' (सू ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' (सू ९९१) इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

१७०० । शाणाद्वा । (५-१-३५)

यत्स्यात् । पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम्—अध्यर्धशाणम् ।

१७०१ । द्वित्रिपूर्वादण्च । (५-१-३६)

'शाणात्' इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्—द्विशाण्यम्—द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते ।

इत्यभिप्रेत्योदाहरति । **अध्यर्धखारीकम्–द्विखारीकमिति** ॥ 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् । **केवलायाश्चेति** ॥ खार्या इति शेषः । **पणपाद** ॥ अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति । **अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यमिति** ॥ अध्यर्धपणेन क्रीतमित्यर्थः । **द्विपाद्यमिति** ॥ द्वाभ्यां पादाभ्याञ्चतुर्थांशाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **स्थानिवद्भावादिति** ॥ 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति भावः । **प्राण्यङ्गार्थस्येति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे पणमाषसाहचर्यात् पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची गृह्यते । **शाणाद्वा** ॥ **पक्षे ठञिति** ॥ आर्हादिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासाट्ठञिति भावः । **तस्य लुगिति** ॥ ठञः इति भावः । अत्र अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य अध्यर्धपूर्वादुदाहरति । **अध्यर्धशाण्यम्–अध्यर्धशाणमिति** ॥ यति ठञो लुकि च रूपम् । अथ शाणान्तद्विगोरुदाहरणं वक्ष्यन् विशेषमाह । **द्वित्रिपूर्वादण् च** ॥ वार्तिकमिदम् । **चाद्यदिति** ॥ पाक्षिको यत् चकारेण समुच्चीयते इत्यर्थः । ततश्च यतोऽभावे ठञपि लभ्यते । तदाह । **तेन त्रैरूप्यमिति** ॥ अणा यता ठञा चेत्यर्थः । अणि परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्य आह । **परिमाणान्तस्येति** ॥ **ठञादयस्त्रयोदशेति** ॥ 'प्राग्वतेः' इति ठञ्, 'आर्हात्' इति ठक्, 'शताच्च' इति ठन्यतौ, 'संज्ञायाः' इति कन्, 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति ड्वुन्, 'कंसात्' इति टिठन्, 'शूर्पात्' इत्यञ्, 'शतमान' इत्यण्, 'विंशतिकात्खः' इति खः,

१७०२ । तेन क्रीतम् । (५-१-३७)

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ।

१७०३ । इद्गोण्याः । (१-२-५०)

गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

१७०४ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । (५-१-३८)

संयोगः सम्बन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः—शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शत्यं—शतिकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०३३) । वातस्य

'खार्याः' इति ईकन्, 'पणपाद' इति यत्, 'द्विति' इति वार्तिकोक्ताण्, इत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः । **प्रकृता इति** ॥ प्रकृतान्ता इत्यर्थः । **समर्थविभक्तय इति** ॥ 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीभूतप्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः । **तेन क्रीतम्** ॥ अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । **ठञिति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकमिति** ॥ 'अगोपुच्छ' इति पर्युदासाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञिति भावः । **साप्ततिकमिति** ॥ सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । अगोपुच्छसङ्ख्या, इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । **प्रास्थिकमिति** ॥ प्रस्थेन क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणात्' इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । **ठगिति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **नैष्किकमिति** ॥ निष्केण क्रीतमित्यर्थः । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठगिति भावः । **इद्गोण्याः** ॥ **लुकोऽपवाद इति** ॥ 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्येत्यर्थः । **पञ्चगोणिरिति** ॥ आर्हीयस्य ठको लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य इकारः । नच उपसर्जनह्रस्वत्वेनैव इदं सिद्धमिति वाच्यम् । इत्त्वविध्यभावे 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो निवृत्तावदन्तत्वात् टापि पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तादेव क्रीतार्थे प्रत्यया भवन्ति, नतु देवदत्तेन क्रीतमित्यर्थे । अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । **तस्य निमित्तम्** ॥ तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं षष्ठ्यन्तात् ठञादयः स्युरित्यर्थः । **शत्यः शतिको वेति** ॥ शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्च' इति यट्ठनौ । **धनपतिसंयोग इति** ॥ याजनशुश्रूषादिसम्पर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति । **शत्यं शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति** ॥ शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवात्र निमित्तत्वमिति भावः । **उपसङ्ख्यानमिति** ॥ आर्हीयस्य ठक इति शेषः । कोपनं वृद्धिः । **सन्निपाताच्चेति** ॥ 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठगिति

शमनं कोपनं वा वातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्। 'सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०३७)। सान्निपातिकम्।

१७०५। गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्। (५-१-३९)

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। 'गोद्व्यचः—' किम्। विजयस्य वैजयिकः। 'असङ्ख्या—' इत्यादि किम्। पञ्चानां पञ्चकम्। सप्तकम्। प्रास्थिकम्। खारीकम्। अश्वादि—आश्विकम्। आश्मिकम्। 'ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्—' (वा ३०३५)। ब्रह्मवर्चस्यम्।

१७०६। पुत्राच्छ च। (५-१-४०)

चाद्यत्। पुत्रीयः—पुत्र्यः।

१७०७। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। (५-१-४१)

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते।

शेषः। **सान्निपातिकमिति**॥ सन्निपातः वातपित्तश्लेष्माणां सङ्करः दोषाणाम्, इति वैद्यके प्रसिद्धः। तस्य निमित्तं सान्निपातिकम्। ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यभक्षणादिसंयोगः, सन्निपातसूचकं जिह्वाकार्ष्ण्यादि च। **गोद्व्यचः**॥ तस्य निमित्त संयोग उत्पातो वेत्यर्थे गोशब्दात् द्व्यचश्च षष्ठ्यन्तात् यत्प्रत्ययः स्यात्, नतु सङ्ख्यायाः परिमाणात् अश्वादेश्चेत्यर्थः। ठकोऽपवादः। **द्व्यच इति**॥ उदाह्रियते इति शेषः। **धन्य इत्यादि**॥ धनस्य यशसः स्वर्गस्य च निमित्तमित्यर्थः। **विजयस्येति**॥ निमित्तमिति शेषः। **वैजयिक इति**॥ आर्हीयष्ठक्। **पञ्चानामिति**॥ निमित्तमिति शेषः। **पञ्चकमिति**॥ 'सङ्ख्यायाः' इति कन्। **सप्तकमिति**॥ सप्तानान्निमित्तमित्यर्थः। **प्रास्थिकमिति**॥ प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः। आर्हादिति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ्। **खारीकमिति**॥ खार्या निमित्तमित्यर्थः। खार्या ईकन्। **अश्वादीति**॥ प्रत्युदाहरणसूचनमिदम्। **आश्विकमिति**॥ अश्वस्य निमित्तमित्यर्थः। आर्हीयष्ठक्। **आश्मिकमिति**॥ अश्मनो निमित्तमित्यर्थः। आर्हीयष्ठक्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। **ब्रह्मवर्चसादिति**॥ 'गोद्व्यचः' इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्च' इति वक्तव्यमित्यर्थः। **ब्रह्मवर्चस्यमिति**॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः। **पुत्राच्छ च**॥ तस्य निमित्तमित्येव। कथन्तर्हि "आरेभिरे यतात्मानः पुत्रियामिष्टिमृत्विजः" इति नहीष्टिः संयोगः उत्पातो वा उच्यते। संयुज्यतेऽनेनेति संयोगः। इष्ट्या हि पुत्रेण फलेन युज्यते यष्टा। **सर्वभूमि**॥ तस्य निमित्तमित्येव। सर्वभूमि, पृथिवी, आभ्यां यथासङ्ख्यमणञौ स्तः। **सार्वभौम इति**॥

१७०८ । तस्येश्वरः । (५-१-४२)

१७०९ । तत्र विदित इति च । (५-१-४३)

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

१७१० । लोकसर्वलोकाट्ठञ् । (५-१-४४)

'तत्र विदितः' इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ।

१७११ । तस्य वापः । (५-१-४५)

उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ।

१७१२ । पात्रात्ष्ठन् । (५-१-४६)

पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्—पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

१७१३ । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । (५-१-४७)

वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्च अस्मिन्

ठञोऽपवादः अण् । **पार्थिव इति** ॥ पृथिव्याः निमित्त संयोगः उत्पातो वेत्यर्थः । स्त्रियाम्पार्थिवी । सार्वभौमिकशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह । **सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते इति** ॥ तथाच 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः। **तस्येश्वरः ॥ तत्र विदित इति च** ॥ सूत्रद्वयमिदम् । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनुवर्तते । तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविति तु निवृत्तम् । पुनस्तस्येत्युक्तेः । तस्येश्वर इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात्तत्र विदित इत्यर्थे तु सप्तम्यन्तात् अणञौ स्त इत्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । उत्तरसूत्रे तत्र विदितः इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । **लोकसर्व ॥ तत्र विदित इत्यर्थे इति** ॥ योगविभागसामर्थ्यात् तस्येश्वर इति नानुवर्तत इति भावः । **लौकिकः इति** ॥ लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वभूमिशब्दे विशेषमाह । **अनुशतिकादित्वादिति ॥ तस्य वापः** ॥ अस्मिन्नर्थे षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः। **प्रास्थिकमिति** ॥ प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हात्' इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । **द्रौणिकमिति** ॥ निष्कादित्वाट्ठक् । **खारीकमिति** ॥ खार्याम् ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । **पात्रात् ष्ठन्** ॥ तस्य वाप इत्येव । **पात्रिकमिति** ॥ पात्रस्य वाप इत्यर्थः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह । **पात्रिकीति ॥ तदस्मिन्** ॥ वृद्धि, आय, शुल्क, उपदा, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । ननु तर्हि दीयत इति कथमेकवचनमित्यत आह । **वृद्धिर्दीयते इत्यादि ॥ क्रमेणेति** ॥ एवञ्च तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन् आयो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, तदस्मिन्नुपदा

वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः—शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । 'चतुर्थ्यर्थे उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०३६) । पञ्च अस्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । 'सममब्राह्मणे दानम्' इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ।

१७१४ । पूरणार्धाट्ठन् । (५-१-४८)

यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः ।

१७१५ । भागाद्यच्च । (५-१-४९)

चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं—भागिकं शतम् । भाग्या—भागिका विंशतिः ।

१७१६ । तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । (५-१-५०)

दीयते, इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । **पञ्चक इति** ॥ 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । **शतिकः-शत्य इति** ॥ शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा, दीयते इति विग्रहः । 'शताच्च' इति ठन्यतौ । **साहस्र इति** ॥ सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । 'शतमानसहस्र' इत्यण् । **रक्षानिर्वेश इति** ॥ रक्षा प्रजापरिपालनम् । तदर्थो निर्वेशः भृतिः रक्षानिर्वेशः । **उत्कोच इति** ॥ मह्यङ्किञ्चिद्दत्तश्चेत् तव राजद्वारेऽनुकूलो भवामीत्यादि समयं कृत्वा यद्गृह्यते तदुत्कोच इत्युच्यते इत्यर्थः । **चतुर्थ्यर्थ इति** ॥ तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपसङ्ख्यातव्यमित्यर्थः । **सममब्राह्मणे इति** ॥ एवञ्च सम्प्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपसङ्ख्यानमिदन्नादर्तव्यमिति भावः । **पूरणार्धाट्ठन्** ॥ तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः । **द्वितीयिकः । तृतीयिक इति** ॥ आर्हादिति ठकोऽपवादष्ठन् । **अर्धिक इति** ॥ अर्धमस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः । 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' इति टिठनोऽपवादष्ठन् । टिठनि सति तु स्त्रियां ङीप् स्यात् । अर्धिकेति तु टाबेवेति वक्ष्यते । **रूपकस्येति** ॥ रूप्यस्य कार्षापणस्येत्यर्थः । **रूढ इति** ॥ अन्यथा अर्धशब्दस्य रूप्यकसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यादिति भावः । रूप्यकस्यार्धे रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम् । असामर्थ्यन्तु नित्यसापेक्षत्वाद्वारयितुं शक्यमित्याहुः । **भागाद्यच्च** ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **चाट्ठनिति** ॥ पूर्वसूत्रादनुकृष्यते इति शेषः । भागशब्दोऽपि रूप्यकस्यार्ध इति वर्तते इति शेषः । **तद्धरति वहति** ॥ वंशाद्भारादिभ्य इत्येकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः। ऐक्षुभारिकः। 'भाराद्वंशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यान्तरं 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः' इति। भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः। ऐक्षुकः।

१७१७। वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ। (५-१-५१)

यथासङ्ख्यं स्तः। वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः। द्रव्यकः।

१७१८। सम्भवत्यवहरति पचति। (५-१-५२)

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः। प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमवहरति (उपसंहरति) पचति वेत्यर्थः। 'तत्पचतीति द्रोणादण्च' (वा ३०३८)। चाट्ठञ्। द्रोणं पचतीति द्रौणी—द्रौणिकी।

१७१९। आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्। (५-१-५३)

वैयधिकरण्येनान्वयः। स च व्युत्क्रमः। व्याख्यानात्। तदाह। **वंशादिभ्यः पर इति** ॥ द्वितीयान्तादित्यनन्तरं हरति वहति आवहतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति शेषः। हरणं कथञ्चिद्देशान्तरप्रापणं चौर्यं वा। शकटादिना प्रापण वहनम्। स्वसमीपं प्रापणमावहनं उत्पादनं वा। **वांशभारिक इति** ॥ 'आर्हात्' इति ठक्। अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधिकरण्येन चान्वये प्रमाणाभावादाह। **भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरमिति** ॥ भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यान्तरं विशदयति। **भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीति** ॥ वंशादिशब्दानाम्भारभूतत्वन्तु भारभूतवंशादिवृत्तेर्बोध्यम्। अस्मिन्व्याख्याने भारादित्येकवचनमार्षम्। यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम्। वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः तद्वाचिभ्य इति यावत्। **वस्नद्रव्याभ्याम्** ॥ तद्धरति बहत्यावहतीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य आह। **वस्नं हरतीत्यादि** ॥ **सम्भवत्यवहरति** ॥ तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते। द्वितीयान्तात्सम्भवतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **प्रास्थिक इति** ॥ 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वतीयष्ठञ्। ननु सम्भवतीत्यस्य उपपद्यते इत्यर्थकत्वादकर्मकत्वात्प्रस्थं सम्भवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह। **समावेशयतीत्यर्थ इति** ॥ उपसर्गवशादिति भावः। **प्रास्थिकी ब्राह्मणीति** ॥ ठञन्तत्वात् ङीबिति भावः। अपहरतीत्येतद्व्याचष्टे। **उपसंहरतीति** ॥ किञ्चिदूनमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीते इत्यर्थः। **तत् पचतीति द्रोणादण् चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। द्वितीयान्ताद्द्रोणशब्दात् पचतीत्यर्थे अण् च स्यादित्यर्थः। पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरातिनिवृत्त्यर्थम्। **चाट्ठञिति** ॥ 'आर्हात्' इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्ठञेव चकारादनुकृष्यते इति भावः। **द्रौणीति** ॥ अणन्तत्वात् ङीप्। **द्रौणिकीति** ॥ ठञन्तत्वात् ङीप्। **आढकाचित** ॥ आढक, आचित, पात्र, एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः।

पक्षे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना—आढकिकी । अचितीना—आचितिकी । पात्रीणा—पात्रिकी ।

१७२० । द्विगोः ष्ठंश्च । (५-१-५४)

'आढकाचितपात्रात्' इत्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्य 'अध्यर्ध—' (सू १६९३) इति लुक् । षित्त्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी—द्व्याढकीना । 'द्विगोः' (सू ४७९) इति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी—द्व्याचितीना । 'अपरिमाण—' (सू ४८०) इति ङीन्निषेधात् द्व्याचिता । द्विपात्रिकी—द्विपात्रीणा—द्विपात्री ।

१७२१ । कुलिजाल्लुक्खौ च । (५-१-५५)

कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात्ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी—द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी—द्वैकुलिजिकी ।

१७२२ । सोऽस्यांशवस्नभृतयः । (५-१-५६)

पक्षे ठञिति ॥ 'आर्हात्' इत्यतः परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः । **द्विगोष्ठंश्च** ॥ **ष्ठन्खाविति** ॥ चकारेण खस्यानुकर्षादिति भावः । **वा स्त इति** ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । **पक्षे ठञिति** ॥ 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः । षित्त्वात् ङीष् । **द्व्याढकिकीति** ॥ द्वे आढके सम्भवत्यवहरति पचति वेत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः, ष्ठन्, षित्त्वात् ङीषित्यर्थः । अत्र 'न य्वाभ्याम्' इत्यैज् न । वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टत्वात् ञ्णित्किदभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः । **द्व्याढकीनेति** ॥ खे रूपम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । **द्व्याढकीति** ॥ ठञि 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक् । 'द्विगोः' इति ङीबित्यर्थः । प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ष्ठञन्तलक्षणङीप् तु नेति 'अपरिमाणबिस्त' इत्यत्रोक्तम् । 'अध्यर्ध' इति लुक् ठञ एव, नतु ठन्खयोरपि विधिसामर्थ्यात् । **द्व्याचितिकी** ॥ **द्व्याचितिकीनेति** ॥ ष्ठनि खे च रूपम् । अथ द्व्याचितशब्दात् ठञो लुकि 'द्विगोः' इति ङीपमाशङ्क्य आह । **अपरिमाणेति ङीन्निषेधादिति** ॥ **द्विपात्रिकीत्यादि** ॥ **कुलिजाल्लुक्खौ च** ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह । **लुक्खौ वा स्त इति** ॥ 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वहतीयस्य ठञः 'अध्यर्ध' इति नित्यं लुकि प्राप्ते लुको विकल्पविधिः । **चात् ष्ठंश्चेति** ॥ तथाच ठञो लुक् खश्च ष्ठंश्चेति त्रितयं विकल्पते । तत्र ष्ठनः खस्य ठञः लुकश्चाभावे ठञः श्रवणम्पर्यवस्यति । तदाह । **लुगभावे ठञः श्रवणमिति** ॥ **द्विकुलिजीति** ॥ ठञो लुकि रूपम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । **द्विकुलिजीनेति** ॥ खे रूपम् । **द्विकुलिजिकीति** ॥ ष्ठनि रूपम् । **द्वैकुलिजिकीति** ॥ ठञो लुगभावे रूपम् । परिमाणान्तस्येत्यत्र असंज्ञाशाणकुलिजानामित्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः । **सोऽस्यांश** ॥ स इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वसनम्, सास्या भृतिः,

अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वास्य पञ्चकः ।

१७२३ । तदस्य परिमाणम् । (५-१-५७)

प्रस्थं परिमाणमस्य । प्रास्थिको राशिः ।

१७२४ । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु । (५-१-५८)

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः' (वा ३०३९) यद्वा द्व्येकयोरितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः । शकुनयः। पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । 'स्तोमे डविधिः' (वा ३०४५) । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशस्तोमः ।

इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **पञ्चक इति** ॥ 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । **तदस्य परिमाणम्** ॥ अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **प्रास्थिक इति** ॥ 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । अत्र सङ्ख्यापि परिमाणम् । यद्यपि अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणादिति पृथग्ग्रहणात् सङ्ख्या न परिमाणम् । तथाप्यत्र परिच्छेदकत्वात् सङ्ख्यापि परिमाणम् । उत्तरसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणाल्लिङ्गात् । तेन षष्टिः परिमाणमस्य षाष्टिकमिति सिद्धम् । द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्नेति भाष्ये स्पष्टम् । **सङ्ख्यायाः** ॥ **अनुवर्तत इति** ॥ तथाच तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् सङ्ख्यात्मकपरिमाणवाचिनो यथाविहितम्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति** ॥ पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र पञ्च परिमाणमेषामित्यर्थो न सम्भवति । आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये इति पञ्चन्शब्दस्य सङ्ख्येयवृत्तित्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः संज्ञायां स्वार्थे एव सङ्ख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । **यद्वेति** ॥ द्विशब्दस्य एकशब्दस्य च सङ्ख्येयवृत्तित्वेऽपि 'द्व्येकयोः' इति समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते । अन्यथा 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्धितवृत्तावपि पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्वसङ्ख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्ययः उपपद्यते इत्यर्थः । तत्र संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति । **पञ्चैवेति** ॥ परिमाणिनि प्रत्ययमुदाहरति । **पञ्च परिमाणमिति** ॥ पञ्चत्वमित्यर्थः । **सङ्घे इति** ॥ उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः । **पञ्चक इति** ॥ पञ्चत्वमस्य सङ्घस्य परिमाणमित्यर्थः । सङ्घस्य पञ्चत्वन्तु अवयवद्वारा बोध्यम् । **सूत्र इति** ॥ उदाह्रियत इति शेषः । **अष्टकं पाणिनीयमिति** ॥ सूत्रमिति शेषः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्येति विग्रहः । अत्राष्टत्वं अध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रसङ्घपरः । एकस्मिन् सूत्रे अष्टकत्वस्यासम्भवात् । नन्वेवं सति सङ्घग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **सङ्घशब्दस्येति** ॥ **पञ्चकमध्ययनमिति** ॥

सप्तदशः । एकविंशः । डप्रत्यये तिलोपः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ।

१७२५ । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । (५-१-५९)

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ।

१७२६ । पञ्चद्दशतौ वर्गे वा । (५-१-६०)

पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येति विग्रहः । **स्तोमे डविधिरिति** ॥ तदस्य परिमाणमित्यर्थे सङ्ख्यावाचिन उपसङ्ख्यातव्य इति शेषः । सामाधारमन्त्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः । मनुष्यादिसमूहे तु स्तोमशब्दो लाक्षणिक इति तदाशयः । तदाह । **पञ्चदश मन्त्रा इति** ॥ **पञ्चदशस्तोम इति** ॥ पञ्चदशत् शब्दात् डप्रत्यये 'टेः' इति टिलोपः । सामाधारभूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थः । ननु डित्त्वाभावेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपसिद्धेर्डित्त्वं व्यर्थमित्यत आह । **एकविंश इति** ॥ एकविंशतिर्मन्त्राः परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः । **डप्रत्यये इति** ॥ 'तिविंशतेर्डिति' इति टिलोपः । मीमांसकास्तु पृष्ठरथन्तरादिशब्दवाच्या प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणवत्त्वेन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स एव डप्रत्ययार्थः । प्रगीतपञ्चदशमन्त्रपरिमाणकः स्तोम इत्यर्थः । पञ्चदशत्वसङ्ख्यात्मकपरिमाणं स्तुतौ मन्त्रद्वारा बोध्यम् । एवञ्च पञ्चदशेन स्तुवते इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यम्पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यते इत्याहुः । तन्मतमवलम्ब्य आह । **सोमयागेष्वित्यादि** ॥ **पङ्क्तिविंशति** ॥ **रूढिशब्दा निपात्यन्ते इति** ॥ तदस्य परिमाणमित्यर्थे इति शेषः । पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् तिप्रत्ययः प्रकृतेष्टिलोपः, चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, पङ्क्तिरिति रूपम् । "पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिः" इति छन्दःशास्त्रे। दशानां वर्गः दशत् । 'पञ्चद्दशतौ वर्गे च' इति वक्ष्यते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः । शतिच्प्रत्ययः प्रकृतेर्विन्भावः, अनुस्वारश्च । अत्र सङ्घग्रहणमनुवर्तते । तथाच गवां विंशतिरिति भवति । सङ्घसङ्घिनोस्तादात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गाव इति भवति । स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वञ्च । एवं त्रिंशदादावपि । "विंशत्याद्यास्सदैकत्वे सङ्ख्यास्सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः", "तासु चानवतेः स्त्रियः" इति चामरः । त्रयः दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य त्रिंशत् । शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य चत्वारिंशत्, शत्प्रत्ययः। प्रकृतेः चत्वारिम्भावश्च । पञ्च दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य पञ्चाशत् । शत्प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य षष्टिः । तिप्रत्ययः, प्रकृतेः षष्, जश्त्वाभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य सप्ततिः तिप्रत्ययः । 'न लोपः' इति नकारलोपः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य अशीतिः । तिप्रत्ययः प्रकृतेः अशी इत्यादेशः । नव दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य नवतिः, तिप्रत्ययः, नलोपः । दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम्, तप्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। "एतान्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानि" इति भाष्ये निष्कर्षः । **पञ्चद्दशतौ** ॥ पञ्च दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ।

१७२७ । त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । (५-१-६२)

त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ।

१७२८ । तदर्हति । (५-१-६३)

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्त्रमर्हति श्वैतच्छत्त्रिकः ।

१७२९ । छेदादिभ्यो नित्यम् । (५-१-६४)

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । 'विराग विरङ्गं च' (ग सू ९९) । विरागं नित्यमर्हति । वैरागिकः—वैरङ्गिकः ।

१७३० । शीर्षच्छेदाद्यच्च । (५-१-६५)

शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः—शैर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

एतौ निपात्येते इत्यर्थः । **पञ्चद्वर्ग इति** ॥ पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् डतिप्रत्ययः । तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टेः' इति टिलोपः । **दशदिति** ॥ दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः । डति डित्त्वाट्टिलोपः । एतदर्थमेव डित्त्वम् । **पक्षे इति** ॥ डत्यभावपक्षे 'सङ्ख्यायाः' इति कन्नित्यर्थः । **त्रिंशच्चत्वारिंशतोः** ॥ तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां डण् स्यादित्यर्थः । ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । **त्रैंशानीति** ॥ डित्त्वात् 'टेः' इति टिलोपः । **तदर्हति** ॥ अर्हतीत्यस्य योग्यो भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः । तत्राह । **लब्धुमिति** । **श्वैतच्छत्त्रिक इति** ॥ आर्हीयष्ठक् । **छेदादिभ्यो नित्यम्** ॥ **आभीक्ष्ण्यमिति** ॥ पौनःपुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहितम्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **छैदिको वेतस इति** ॥ 'आर्हात्' इति ठक् । 'तदर्हति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण्य एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुतस्तु नित्यमिति नाभीक्ष्ण्यार्थकम्प्रत्ययार्थकोटिप्रविष्टम्, किन्तु अपाक्षिकत्वार्थकम् । 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लोके दर्शनान्नित्यग्रहणन्न कर्तव्यमित्युक्तम् । एवञ्च छेदादिभ्यः पाक्षिकप्रत्ययस्य 'तदर्हति' इत्येव सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं नारब्धव्यमिति फलति । **विराग विरङ्गञ्चेति** ॥ गणसूत्रमिदम् । उक्तेऽर्थे विरागशब्दो विरङ्गादेशं लभते इत्यर्थः । चादार्हीयष्ठक् । **शीर्षच्छेदाद्यच्च** ॥ चादार्हीयष्ठक् । ननु 'शीर्षञ्छन्दसि' इति छन्दस्येव शिरसः शीर्षादेशविधानात् कथमिह

१७३१ । दण्डादिभ्यो यत् । (५-१-६६)

एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ।

१७३२ । पात्राद्धंश्च । (५-१-६८)

चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः—पात्र्यः ।

१७३३ । कडङ्करदक्षिणाच्छ च । (५-१-६९)

चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहेऽत एव निपातनात्खच् । कडङ्करं माष-मुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः—दक्षिण्यः ।

१७३४ । स्थालीबिलात् । (५-१-७०)

स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः—स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

१७३५ । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । (५-१-७१)

यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५२) । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् ॥ **इति आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥**

शीर्षादेश इत्यत आह । **यड्कोरिति** ॥ **दण्डादिभ्यः** ॥ यदित्यनुवर्तते । तदाह । **यत्स्यादिति** ॥ 'दण्डादिभ्यो यः' इति त्वपपाठः । 'अचो यत्' इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् । **अर्घ्यः इति** ॥ मूल्यं पूजाविधिं वार्हतीत्यर्थः । "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः । **वध्य इति** ॥ वधमर्हतीत्यर्थः । **पात्रात् घंश्च** ॥ **पात्रियः–पात्र्य इति** ॥ पात्रमर्हतीत्यर्थः । **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** ॥ 'कड मदे' कडनं कडः मदः 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । **खजिति** ॥ तथाच 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमिति भावः । कडङ्करश्च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । **स्थालीबिलात्** ॥ छयतावनुवर्तेते, तदर्हतीति च । **यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ** ॥ तदर्हतीत्येव । **यज्ञम् ऋत्विजं वेति** ॥ यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीन इत्यन्वयः । **तत्कर्मेति** ॥ यज्ञकर्मार्हतीत्यर्थे यज्ञशब्दात् ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यङ्घखञो-रुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **यज्ञियो देश इति** ॥ यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । **आर्त्विजीनो ऋत्विगिति** ॥ ऋत्विक्कर्तव्यङ्कर्मार्हतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञर्त्विक्छब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिद्ध्यति । तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । **ठगादीनां द्वादशानामिति** ॥ 'प्राग्वतेः' इत्यारभ्य 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् त्रयोदश प्रत्ययाः **अनुक्रान्ताः** । तत्र 'प्राग्वतेः' इति ठञं विना आर्हादित्यादिविहितानाण्ठगादीनान्द्वादशानां विधिः पूर्णः इत्यर्थः ॥

इति तद्धिते प्राग्वतीये आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम् ।

अतः परं ठञेव ।

१७३६ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । (५-१-७२)

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

१७३७ । संशयमापन्नः । (५-१-७३)

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

१७३८ । योजनं गच्छति । (५-१-७४)

यौजनिकः । 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५५) । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । 'ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्' (वा ३०५६) । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ।

१७३९ । पथः ष्कन् । (५-१-७५)

षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारः निरूप्यते—**अतः परं ठञेवेति** ॥ आर्हीयेष्वर्थेषु प्राग्वतीयठञपवादा आर्हीयाष्ठगादयः आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु ततः ऊर्ध्वं ठगादिप्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरसम्भवात् प्राग्वतीये ठञेवानुवर्तते इत्यर्थः । **पारायण** ॥ द्वितीयान्तेभ्यः पारायणादिशब्देभ्यः वर्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **पारायणं वर्तयतीति** ॥ पारायणं वेदाध्ययनम् । तद्वर्तयति आवर्तयतीत्यर्थः । **पारायणिकः छात्त्र इति** ॥ गुरौ त्वध्येतरि नायम्प्रत्ययः । अनभिधानादिति भावः । **तौरायणिको यजमान इति** ॥ ऋत्विजि नायम्प्रत्ययः । अनभिधानादिति भावः । **चान्द्रायणिक इति** ॥ चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः । चान्द्रायणङ्कृच्छ्रविशेषः । **संशयमापन्नः** ॥ अस्मिन्नर्थे संशयशब्दात् द्वितीयान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः । विषयतया प्राप्त इत्यर्थः । उपसर्गवशात् संशयविषयीभूतोऽर्थ इति । तेन समवायेन संशयाधारे सन्देग्धरि नायम्प्रत्यय इति भावः । अमरस्तु "सांशयिकः संशयापन्नमानसः" इत्याह । **योजनङ्गच्छति** ॥ द्वितीयान्ताद्योजनशब्दात् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **क्रोशशतेति** ॥ आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्याङ्गच्छतीत्यर्थे ठञ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **क्रोशशतादिति** ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी । क्रोशशतमतीत्येत्यर्थः । **पथः ष्कन्** ॥ पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् गच्छतीत्यर्थे ष्कन् स्यादित्यर्थः । **पन्थो ण**

१८४० । पन्थो ण नित्यम् । (५-१-७६)

पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः—पान्था ।

१७४१ । उत्तरपथेनाहृतं च । (५-१-७७)

उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः । 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५७) । वारिपथिकम् ।

१७४२ । कालात् । (५-१-७८)

'व्युष्टादिभ्योऽण्' (सू १७६१) इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् ।

१७४३ । तेन निर्वृत्तम् । (५-१-७९)

अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ।

१७४४ । तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । (५-१-८०)

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

१७४५ । मासाद्वयसि यत्खञौ । (५-१-८१)

मासं भूतो मास्यः—मासीनः ।

नित्यम् ॥ पथ इत्यनुवर्तते गच्छतीति च । नित्यमिति गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव । नतु विधानान्वितं सत् महाविभाषानिवृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् नित्यङ्गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात्प्रकृतेः पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणम्प्रत्याख्यातम् । **उत्तरपथेनाहृतञ्च** ॥ उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्तात् आहृतमित्यर्थे गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः । **वारिजङ्गलेति** ॥ वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार, एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृतीयान्तात् आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ठञित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं वेत्यर्थः । जाङ्गलपथिकः, स्थालपथिकः, कान्तारपथिकः । **कालात्** ॥ **इत्यतः प्रागिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **तेन निर्वृत्तम्** ॥ तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **आह्निकमिति** ॥ 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमान्न टिलोपः । **तमधीष्टो** ॥ द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु ठञ् स्यादित्यर्थः । **व्यापारित इति** ॥ प्रेरित इत्यर्थः । **तादृश एवेति** ॥ स्वसत्तया व्याप्यमान इत्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यादौ 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । **मासाद्वयसि** ॥ अत्र भूत इत्येवानुवर्तते ।

१७४६ । द्विगोर्यप् । (५-१-८२)

मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

१७४७ । षण्मासाण्ण्यच्च । (५-१-८३)

'वयसि' इत्येव । यबप्यनुवर्तते, चाट्ठञ् । षण्मास्यः—षाण्मास्यः—षाण्मासिकः ।

१७४८ । अवयसि ठंश्च । (५-१-८४)

चाण्ण्यत् । षण्मासिको व्याधिः—षाण्मास्यः ।

१७४९ । समायाः खः । (५-१-८५)

समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ।

१७५० । द्विगोर्वा । (५-१-८६)

'समायाः खः' इत्येव । 'तेन परिजय्य—' (सू १७५७) इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः—द्वैसमिकः ।

१७५१ । रात्र्यहःसंवत्सराच्च । (५-१-८७)

'द्विगोः' इत्येव । द्विरात्रीणः—द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः—द्वैयह्निकः समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ।

व्याख्यानात् । मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूत इत्यर्थे यत्खञौ स्तः । वयसि गम्ये इत्यर्थः । **द्विगोर्यप्** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ मासान्ताद्द्विगोर्भूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । **षण्मासाण्ण्यच्च** ॥ **वयसीत्येवेति** ॥ षण्मासशब्दात् भूत इत्यर्थे ण्यच स्याद्वयसि गम्ये इत्यर्थः । अत्र चकारात्सन्निहितस्य यपोऽनुकर्षणे ण्यद्यपावेव स्याताम्, नतु ठञपि । इष्यते तु ठञपि । तत्राह । **यबप्यनुवर्तते इति** ॥ स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारः किमर्थ इत्यत आह । **चाट्ठञिति** ॥ तथाच ण्यत् यप् ठञिति त्रयः प्रत्ययाः फलिताः । **अवयसि ठंश्च** ॥ षण्मासशब्दात् द्वितीयान्तात् भूते अवयसि ठन् च स्यादित्यर्थः । **समायाः खः** ॥ मण्डूकप्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद्द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । **द्विगोर्वा** ॥ **समायाः ख इत्येवेति** ॥ तथाच समान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात् । पक्षे ठञिति फलितम् । "अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणाम्बहुत्वञ्च" इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । "हायनोऽस्त्रीशरत्समाः" इत्यमरः । समां समां विजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति । **पञ्चस्विति** ॥ तेन निर्वृत्तम् । तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः ॥ एषां यथायोगमन्वयः । **द्वैसमिक इति** ॥ खाभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । **रात्र्यहः** ॥ **द्विगोरित्येवेति** ॥ रात्रि, अहन्, संवत्सर, एतदन्तात् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु

१७५२ । सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च । (७-३-१५)

सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । 'सङ्ख्यायाः परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

१७५३ । वर्षाल्लुक्च । (५-१-८८)

वर्षशब्दान्ताद्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ्वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः—द्विवर्षः ।

१७५४ । वर्षस्याभविष्यति । (७-३-१६)

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः ।

खो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे ठञ् । **द्विरात्रीण इति** ॥ द्वाभ्यां रात्रिभ्यान्निर्वृत्तः द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम् । **द्व्यहीन इति** ॥ द्वाभ्यां अहोभ्यां निर्वृत्तः द्वे अहनी अधीष्टे इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्धितार्थ' इति द्विगोः खः, 'अह्नष्टखोः' इति टिलोपः । समाहारद्विगोस्तु न खः । टचि कृते अहन्शब्दाभावात् । **द्वैयह्निक इति** ॥ 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमात् न टिलोपः । किन्त्वल्लोपः अह्नादेशो वा । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । ननु द्व्यहीन इत्यत्र 'तद्धितार्थे' इति तु द्विगुसमासे कृते 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खम्बाधित्वा परत्वात् 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनाहन्शब्दत्वे टजन्तस्य तदभावात् 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्ययो न स्यात् । कृतेऽपि खप्रत्यये द्व्यहीन इति स्यादित्यत आह । **समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति** ॥ एवञ्च टजभावे सति नाह्नादेशः । समासान्ते पर एव तद्विधानादिति भावः । 'समासान्तविधिरनित्यः' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे 'द्वित्रिभ्याम्पाद्न्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अथ संवत्सरान्तस्य खे उदाहरति । **द्विसंवत्सरीण इति** ॥ ठञि त्वादिवृद्धौ प्राप्तायाम् । **सङ्ख्यायाः संवत्सर** ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । संवत्सरश्च सङ्ख्या चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । **सङ्ख्याया उत्तरपदस्येति** ॥ सङ्ख्यायाः परस्य संवत्सरसङ्ख्यस्योत्तरपदस्येत्यर्थः । नन्वत्र संवत्सरग्रहणं व्यर्थम् । संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमाणतया 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह । **परिमाणान्तस्येत्येवेति** ॥ **वर्षाल्लुक् च** ॥ **वा च लुगिति** ॥ खठञोरिति शेषः । **द्विवर्षीण इति** ॥ खे रूपम् । **द्विवर्ष इति** ॥ खठञोर्लुकि रूपम् । ठञि आदिवृद्धौ प्राप्तायाम् । **वर्षस्याभविष्यति** ॥ आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे । **उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यादिति** ॥ अभविष्यति यो ञिदादिः तस्मिन्परे

द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । 'असंज्ञा–' इति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ।

१७५५ । चित्तवति नित्यम् । (५-१-८९)

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक्स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

१७५६ । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । (५-१-९०)

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ।

१७५७ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । (५-१-९३)

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।

इत्यर्थः । निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु भविष्यदर्थं वर्जयित्वा तदितरेषु चतुर्ष्वर्थेषु यस्तद्धितः तस्मिन् परे इति यावत् । **द्विवार्षिक इति** ॥ द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः द्वे वर्षे अधीष्टः भृतः भूतो वेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **द्वैवर्षिक इति** ॥ व्याधिरिति शेषः । चित्तवति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं सति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धिः । भविष्यत्त्वस्य प्रतीतेरित्याशङ्क्य आह । **अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति** ॥ कुत इत्यत आह । **गम्यते हि तत्र भाविष्यत्तेति** ॥ अध्येषणभरणयोः क्तप्रत्ययेन भूतत्वमेव शब्दशक्त्या गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरणकर्मीभूतौ प्रतीयेते । एवंविधाध्येषणभरणशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म करिष्यतीत्यनेनावगत इति न स तद्धितार्थः । एवञ्च तत्रापि भविष्यदर्थकतद्धितपरकत्वाभावात् स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । **द्विवार्षिको मनुष्य इति** ॥ 'चित्तवति नित्यम्' इति वक्ष्यमाणस्तु नित्यलुक् न भवति । चित्तवतीत्येवारम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु द्विवार्षिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति । **चित्तवति नित्यम्** ॥ **प्रत्ययस्येति** ॥ खस्य ठञश्चेत्यर्थः । दारकः बालकः । **षष्टिकाः** ॥ **तृतीयान्तादिति** ॥ षष्टिरात्रशब्दादिति शेषः । **तेन परिजय्य** ॥ निर्वृत्तादयः पञ्चार्थाः निवृत्ताः । तेन परिजय्यम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम्, इत्यर्थेषु तृतीयान्ताट्ठञित्यर्थः ।

१७५८ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् । (५-१-९४)

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । 'महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०६४) । महानाम्न्यो नाम 'विदा मघवन्—' इत्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु 'भस्याढे—' इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह । 'चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे' तत्र भव इत्यर्थे (वा ३०६९) । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि, यज्ञकर्माणि । अण् संज्ञायाम् (वा ३०७०) । चातुर्मासी, पौर्णमासी । अणन्तत्वान्ङीप् ।

१७५९ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । (५-१-९५)

परिजप्य इत्यस्य विवरणञ्चेतुं शक्य इति । **तदस्य ब्रह्मचर्यम्** ॥ ननु द्वितीयान्तादिति कथम् । सूत्रे ब्रह्मचर्यविशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह । **अत्यन्तेति** ॥ तथाच कालविशेषणमभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । **मासिको ब्रह्मचारीति** ॥ मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । **आर्धमासिक इति** ॥ 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यन्तु तद्विशेषणमिति स्थितिः । **यद्वेति** ॥ सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् । ब्रह्मचर्यमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथाच प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठञित्यर्थः फलति । तदाह । **प्रथमान्तादिति** ॥ कालवाचिन इति शेषः । **अस्येत्यर्थे इति** ॥ अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे इत्यर्थः । मासोऽस्येत्यनन्तरं ब्रह्मचर्यस्येति शेषः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मचर्यमेव प्रत्ययार्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विशेषणमिति बोध्यम् । **उपसङ्ख्यानमिति** ॥ अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ इति शेषः । **माहानाम्निक इति** ॥ महानाम्नीशब्दस्य ऋग्विशेषेषु रूढस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वं नेति भावः । **हरदत्तस्त्विति** ॥ महानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिदमुपेक्ष्यमिति भावः । **चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे, तत्र भवः इति** ॥ वार्तिकमिदम् । तत्र भवो यज्ञः इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्सप्तम्यन्ताण्ण्यो वाच्य इत्यर्थः । **चतुर्ष्विति** ॥ चतुर्षु मासेषु अतीतेष्वित्यर्थः । **अण् संज्ञायामिति** ॥ वार्तिकमिदम् । चतुर्मासशब्दात् भवार्थे अण वाच्यः संज्ञायामित्यर्थः । **चतुर्ष्विति** ॥ फाल्गुनीं पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः । **आषाढीति** ॥ आषाढ्याः पौर्णमास्याः चातुर्मासीति संज्ञेति भावः । नच 'तत्र भवः' इत्यणैव सिद्धमिति वाच्यम् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात् । **तस्य च दक्षिणा** ॥ तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालनिवृत्तिभ्यः

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

१७६० । तत्र च दीयते कार्यं भववत् । (५-१-९६)

प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारस्सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्विधिप्रकरणम् ।

१७६१ । व्युष्टादिभ्योऽण् । (५-१-९७)

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थ सङ्ग्राम प्रवास इत्यादि । ['अग्निपदादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३०७२) । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् ।]

ठञ् स्यादित्यर्थः । **द्वादशाहस्येति** ॥ द्वादशदिनसाध्यसुत्याकः क्रतुर्द्वादशाहः । तस्येत्यर्थः । कालोपसर्जनक्रतुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः । 'कालात्' इत्यधिकारसूत्रे हि यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेवं सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात् । अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि कालवाचित्वाभावादित्यत आह । **आख्याग्रहणादकालादपीति** ॥ अन्यथा यज्ञेभ्य इत्येव सिद्धे आख्याग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । वस्तुतस्तु यज्ञेभ्यः इत्येवोक्तौ कालादित्यधिकारात् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः । आख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम् । **तत्र च दीयते** ॥ तत्र दीयते तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **प्रावृषेण्यमिति** ॥ 'प्रावृष एण्यः' इति भवार्थे विहितः इहापि भवति । **शारदमिति** ॥ शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः । सन्धिवेलाद्यण् । भवे विहित इहापि भवति । इदं वृत्त्यनुरोधेन। वस्तुतस्तु तत्र कार्यन्दीयत इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यः भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् आग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति । "नह्यग्निष्टोमे हिरण्यङ्क्रियते" इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारस्सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्विधिर्निरूप्यते—**व्युष्टादिभ्योऽण्** ॥ तत्र च दीयते कार्यमित्यनुवर्तते । दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्यः अण् स्यात् । ठञोऽपवादः । व्युष्टं प्रभातम् ।

१७६२ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । (५-१-९८)

यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासङ्ख्यं णयतौ स्तः । 'अर्थाभ्यां तु यथासङ्ख्यं नेष्यते' यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

१७६३ । सम्पादिनि । (५-१-९९)

'तेन' इत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम । कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभते इत्यर्थः ।

१७६४ । कर्मवेषाद्यत् । (५-१-१००)

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ।

१७६५ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । (५-१-१०१)

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । साङ्ग्रामिकः ।

१७६६ । योगाद्यच्च । (५-१-१०२)

चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः ।

१७६७ । कर्मण उकञ् । ५-१-१०३)

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

१७६८ । समयस्तदस्य प्राप्तम् । (५-१-१०४)

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

वैयुष्टमिति ॥ अणि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । **तेन यथा** ॥ **अर्थाभ्यामिति** ॥ प्रकृत्योः प्रत्यययोश्च यथासङ्ख्यम्, नतु दीयते कार्यमित्यर्थयोरित्यर्थः । व्याख्यानादिति भावः । **सम्पादिनि** ॥ **तेनेत्येवेति** ॥ सम्पादः सम्पत्तिः शोभा अस्यास्तीति सम्पादी । तस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **कर्मवेषाद्यत्** ॥ तृतीयान्तात्कर्मन्शब्दात् वेषशब्दाच्च सम्पादिन्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । **तस्मै प्रभवति** ॥ चतुर्थ्यन्तेभ्यः सन्तापादिभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **सन्तापाय प्रभवतीति** ॥ शत्रूणाम्पीडायै शक्नोतीत्यर्थः । **योगाद्यच्च** ॥ चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । **कर्मण उकञ्** ॥ चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । **कार्मुकमिति** ॥ उकञि टिलोपः । **समयस्तदस्य** ॥ तदिति प्राप्तमिति च सामान्ये नपुंसकम् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात्समयशब्दात् ठञित्यर्थः । तदित्युत्तरार्थम् ।

१७६९ । ऋतोरण् । (५-१-१०५)

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ['उपवस्त्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।]

१७७० । कालाद्यत् । (५-१-१०७)

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ।

१७७१ । प्रकृष्टे ठञ् । (५-१-१०८)

'कालात्' इत्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ।

१७७२ । प्रयोजनम् । (५-१-१०९)

'तदस्य' इत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च ।

१७७३ । विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः । (५-१-११०)

आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । 'चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' । चूडा—चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् ।

ऋतोरण् ॥ प्राप्तमित्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात् ऋतोरणित्यर्थः । **आर्तवमिति** ॥ अणि ओर्गुणः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । **कालाद्यत्** ॥ तदस्य प्राप्तमित्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दात् अस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नम्प्रातिपदिकम् । कल्यमेव काल्यं वा । **प्रकृष्टे ठञ्** ॥ अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालशब्दात् ठञित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं दीर्घ इति । **प्रयोजनम्** ॥ **तदस्येत्येवेति** ॥ अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्तात्ठञित्यर्थः । **इन्द्रमह इति** ॥ इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । "मह उद्धव उत्सवः" इत्यमरः । **प्रयोजनं फलं कारणञ्चेति** ॥ प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यते इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची प्रयुज्यते । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः । **विशाखाषाढात्** ॥ विशाखाशब्दात् आषाढशब्दाच्च प्रथमान्तात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात् । समुदायेन मन्थे दण्डे च क्रमात् गम्ये सतीत्यर्थः । तदाह । **आभ्यामिति** ॥ स्थूणामेकान्निखाय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमासज्य तयोः रज्वोर्मन्थनदण्डम् ऊर्ध्वमासज्यते । न रज्वा भ्रामितेन दधि विलोड्यते इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्थ इत्युच्यते । मन्थानाख्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्दः आषाढशब्दश्च रूढौ तत्रावयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्यः । **चूडादिभ्य इति** ॥ चूडादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः ।

१७७४ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । (५-१-१११)

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

१७७५ । समापनात्सपूर्वपदात् । (५-१-११२)

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः ।

१७७६ । ऐकागारिकट् चौरे । (५-१-११३)

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः ।

१७७७ । आकालिकडाद्यन्तवचने । (५-१-११४)

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । 'आकालाट्ठंश्च' (वा ३०७८) । आकालिका विद्युत् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

चौडमिति ॥ चूडा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । डलयोरभेदाच्चौळमित्यपि । **श्रद्धा, श्राद्धमिति** ॥ श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्दः कारणवाची । श्राद्धहेतुकमिति यावत् । **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** ॥ प्रथमान्तादनुप्रवचनशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचनं नाम उपनयनाङ्गं किञ्चित्कर्म आश्वलायनसूत्रे प्रसिद्धम् । **समापनात्सपूर्वपदात्** ॥ सपूर्वपदात्समापनशब्दात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । **व्याकरणसमापनीय इति** ॥ मङ्गळाचार इति शेषः । **ऐकागारिकट् चौरे** ॥ एकमगारं प्रयोजनं प्रयोजकमस्य चोरस्येति विग्रहे एकागारशब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपात्यते । टित्त्वं ङीबर्थं प्रयोजनमित्येव सिद्धे चोर एवेति नियमार्थम् सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम् । असहायमिति "एके मुख्यान्यकेवला." इत्यमरः । **मुमुषिषोरिति** ॥ चौर्यङ्कर्तुमिच्छोरित्यर्थः । चोरस्य हि असहायमगारमिष्टं गेहान्तरसत्त्वे चौर्यप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चोरे किम् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव । भाष्ये तु 'एकागाराच्चोरे' इत्येव सुवचम् । प्रकृतत्वाट्ठञ् सिद्ध इत्युक्तम् । **आकालिकट्** ॥ समानकालाविति बहुव्रीहिः । **आद्यन्ताविति** ॥ उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । **समानकालस्येति** ॥ समानकालशब्दस्य इकप्रत्यये परं आकालादेशो निपात्यते इत्यर्थः । ननु उत्पत्तिविनाशयोरेककालिकत्वमसम्भवपराहतमित्यत आह । **आशु विनाशीति** ॥ लक्षणां विनैव आह । **पूर्वदिने इति** ॥ **आकालाट्ठंश्चेति** ॥ आकालशब्दादाद्यन्तवचनाट्ठन्प्रत्ययश्च वक्तव्य इत्यर्थः । चात् ठञ् । **आकालिका विद्युदिति** ॥ ठनि टाप् । ठञि तु ङीप् । आकालिकी । अर्थः प्राग्वत् ॥

इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धितनञ्स्नञधिकारप्रकरणम् ।

१७७८ । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । (५-१-११५)

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । 'क्रिया चेत्' इति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

१७७९ । तत्र तस्येव । (५-१-११६)

मधुरायामिव मधुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः ।

१७८० । तदर्हम् । (५-१-११७)

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ।

१७८१ । तस्य भावस्त्वतलौ । (५-१-११९)

अथ नञ्स्नञधिकारो निरूप्यते—**तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः** ॥ तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायन्नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । **ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते इति** ॥ अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते इति विग्रहवाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्त्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । **गुणतुल्ये इति** ॥ द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्तः इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेस्साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । **तत्र तस्येव** ॥ तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अत्र तृतीयान्तार्थ आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र क्रिया चेति नानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति । **मधुरायामिव मधुरावत्स्रुघ्ने प्राकार इति** ॥ अत्र मधुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथासति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीभाष्यं सङ्गच्छते । मधुरासम्बन्धिप्राकारनिर्देशः स्रुघ्नस्य प्राकार इति बोधः । **मैत्रस्य भाव इति** ॥ वृत्तमित्यर्थः । **तदर्हम्** ॥ अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । तदिति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्त्वार्षः । वतिरित्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे वतिः स्यादित्यर्थः । **विधिमर्हतीति** ॥ विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । **विधिवत्पूज्यते इति** ॥ हरिरिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकारमनतिक्रान्तमिति यावत् । **मण्डूकप्लुत्येति** ॥ पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः । **तस्य भावः** ॥ षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावो गोत्वम्। गोता। 'त्वान्तं क्लीबम्' (लि १२०)। 'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि १७)।

१७८२। आ च त्वात्। (५-१-१२०)

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैः सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया भावः स्त्रैणम्—स्त्रीत्वम्—स्त्रीता। पौंस्नम्—पुंस्त्वम्—पुंस्ता।

१७८३। न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः। (५-१-१२१)

अभिप्रायादावपि वृत्तेराह। **प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति** ॥ त्वतल्प्रत्ययौ यत उत्पत्स्येते तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दात् व्यक्तिबोधे जायमाने यत् जात्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणम्भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः। यथा गोशब्दाद्धि व्यक्तिबोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते। गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु गोत्वे वा शक्तिग्रहणात्। न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः सम्भवति। अतीतानागतानां वर्तमानानाञ्चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवात्। गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरूपेणापि गोव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेश्च। ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तङ्कञ्चिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः। एवङ्घटादिशब्दा अपि घटत्वादित्तत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते। तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्। **गोर्भाव इति** ॥ गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः। 'त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धम्। **आ च त्वात्** ॥ त्वतलावित्यनुवर्तते। आङ्मर्यादायाम्। तदाह। **ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति** ॥ ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह। **अपवादैरिति** ॥ 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः। असति त्वेतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात्। प्रत्यक्षनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात्। अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृतस्य अणः 'अत इञ्' इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। प्रयोजनान्तरमाह। **गुणवचनादिभ्य इति** ॥ अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन ष्यञा बाधप्रसङ्ग इति भावः। नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह। **चकार इति** ॥ अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्। अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः। **पौंस्नमिति** ॥ संयोगान्तलोपे 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वम्। पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम्। एवं पुंस्त्वम्। तत्र 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वन्तु न भवति। सवनादिषु पाठात्। **न नञ्पूर्वात्** ॥ **इतः परमिति** ॥ त्वतल्विधेरूर्ध्वमित्यर्थः। नञ्पूर्वात्

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । 'नञ्पूर्वात्' किम् । बार्हस्पत्यम् । 'तत्पुरुषात्' किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम् । 'अचतुर–' इति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१७८४ । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । (५-१-१२२)

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

१७८५ । र ऋतो हलादेर्लघोः । (६-४-१६१)

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु ।

१७८६ । टेः । (६-४-१५५)

इत्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः । **चतुरादीनिति** ॥ चतुर, सङ्गत, लवण, वट, बुध, कत, रस, लस, एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः । **अपतित्वमिति** ॥ इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति । **अपटुत्वमिति** ॥ इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति । **बार्हस्पत्यमिति** ॥ 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् । **आपटवमिति** ॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः । **आचतुर्यमिति** ॥ अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । **आसङ्गत्यमिति** ॥ असङ्गतशब्दात् ष्यञ् । **आलवण्यमिति** ॥ अलवणशब्दात् ष्यञ् । **आवट्यमिति** ॥ न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ् । **आयुध्यमिति** ॥ अयुधशब्दात् ष्यञ् । **आकत्यमिति** ॥ अकतशब्दात् ष्यञ् । **आरस्यमिति** ॥ अरसशब्दात् ष्यञ । **आलस्यमिति** ॥ लसतिः लसः न लसः अलसः तस्मात् ष्यञ् । **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** ॥ तस्य भावः इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भावे इमनिज् वा स्यादित्यर्थः । ननु वाग्रहणं व्यर्थम् । 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । नच इमनिजभावे त्वतल्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम् । आचत्वादित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह । **वावचनमणादिसमावेशार्थमिति** ॥ पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच् त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । **र ऋतो हलादेः** ॥ र इति प्रथमान्तम् इष्ठेमेयस्स्विति शेषपूरणम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यात् । इष्ठनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः । **टेः** ॥ इष्ठेमेयस्सु

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा—पार्थवम् । म्रदिमा—मार्दवम् ।

१७८७ । वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । (५-१-१२३)

चादिमनिच् । शौक्ल्यम्—शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । 'पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिबृढानामेव रत्वम्' (वा ४२११) । द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी ।

१७८८ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । (५-१-१२४)

चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । 'अर्हतो नुम्च—' (वा ३०९२) । अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

इत्यनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः लोप इति च । तदाह । **टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्स्विति** ॥ **प्रथिमेति** ॥ पृथुशब्दादिमनिच्, चकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य रः, उकारस्य गुणम्बाधित्वा टेर्लोपः । **पार्थवमिति** ॥ इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । **म्रदिमेति** ॥ मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः, 'टेः' इति टिलोपश्च । **मार्दवमिति** ॥ 'इगन्ताच्च' इत्यण् । **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** ॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ् च स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिच्समुच्चायार्थं वचनम् । "पृथुं मृदुं भृशञ्चैव कृशञ्च दृढमेव च । परिपूर्वम्बृढञ्चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्" इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति । **पृथुमृदुभृशेत्यादि** ॥ तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवत्त्वेऽपि रभावो न । **द्रढिमेति** ॥ दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । भ्रशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां लोकतो नपुंसकत्वात् ष्यञ्षित्त्वस्य किम्प्रयोजनमित्यत आह । **षो ङीषर्थ इति** ॥ **औचितीति** ॥ उचितशब्दात्ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वम् । षित्वात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः । तद्गणे अदर्शनात् इमनिच्प्रसङ्गाच्च । अस्यैव ष्यञ् । उत्तरसूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य षित्त्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । **याथाकामीति** ॥ काममनतिक्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वे षित्त्वात् ङीष् । **गुणवचन** ॥ गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे ष्यञित्यर्थः । **अर्हतो नुम्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण शतरि अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात् ष्यञ् स्यात्प्रकृतेर्नुं चेत्यर्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लोकात् पुंस्त्व स्त्रीत्वञ्च । तदाह । **आर्हन्त्यमार्हन्तीति** ॥ आर्हन्त्यशब्दात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । यथातथेति निपातसमुदायः । यथापुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । इमौ शब्दौ नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणादौ

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपतित्वम्। अपटुत्वम्। 'नञ्पूर्वात्' किम्। बार्हस्पत्यम्। 'तत्पुरुषात्' किम्। नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम्। 'अचतुर-' इति किम्। आचतुर्यम्। आसङ्गत्यम्। आलवण्यम्। आवट्यम्। आयुध्यम्। आकत्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्।

१७८४। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। (५-१-१२२)

वावचनमणादिसमावेशार्थम्।

१७८५। र ऋतो हलादेर्लघोः। (६-४-१६१)

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु।

१७८६। टेः। (६-४-१५५)

इत्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः। **चतुरादीनिति**॥ चतुर, सङ्गत, लवण, वट, बुध, कत, रस, लस, एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः। **अपतित्वमिति**॥ इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति। **अपटुत्वमिति**॥ इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति। **बार्हस्पत्यमिति**॥ 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक्। **आपटवमिति**॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्। अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः। **आचतुर्यमिति**॥ अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। **आसङ्गत्यमिति**॥ असङ्गतशब्दात् ष्यञ्। **आलवण्यमिति**॥ अलवणशब्दात् ष्यञ्। **आवट्यमिति**॥ न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ्। **आयुध्यमिति**॥ अयुधशब्दात् ष्यञ्। **आकत्यमिति**॥ अकतशब्दात् ष्यञ्। **आरस्यमिति**॥ अरसशब्दात् ष्यञ। **आलस्यमिति**॥ लसतिः लसः न लसः अलसः तस्मात् ष्यञ्। **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा**॥ तस्य भावः इत्यनुवर्तते। पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भावे इमनिज् वा स्यादित्यर्थः। ननु वाग्रहणं व्यर्थम्। 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात्। नच इमनिजभावे त्वतल्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम्। आत्वत्वादित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह। **वावचनमणादिसमावेशार्थमिति**॥ पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्। चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः। अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच् त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। **र ऋतो हलादेः**॥ र इति प्रथमान्तम् इष्ठेमेयस्स्विति शेषपूरणम्। 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अङ्गस्येत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसङ्घात आदेशः स्यात्। इष्ठनि इमनि ईयसि च परे इत्यर्थः। **टेः**॥ इष्ठेमेयस्सु

१७९१ । सख्युर्यः । (५-१-१२६)

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् 'दूतवणिग्भ्यां च' । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । 'वणिज्यम्–' इति काशिका । माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह । भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ।

१७९२ । कपिज्ञात्योर्ढक् । (५-१-१२७)

कापेयम् । ज्ञातेयम ।

१७९३ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । (५-१-१२८)

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । 'राजासे' (ग सू १०६) । राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । आधिराज्यम् ।

'यस्येति च' इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम् । 'अचःपरस्मिन्' इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् । नच सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । 'यस्येति च' इत्येव अकारस्यैव लोपसिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधाच्च । **योगं विभज्येति** ॥ स्तेनादिति पृथक् सूत्रम् । ष्यञित्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ष्यञित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसङ्ख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञक भवतीति आकडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्तविदं वचनम । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो 'यन्नलोपश्च' इति योगान्तरम् । स्तेनात् इत्यनुवृत्तावुक्तोऽर्थः । **केचिदिति** ॥ भाष्यदृष्टत्वात् योगविभागोऽयमप्रामाणिकः इति भावः । **सख्युर्यः** ॥ सखिशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । **दूतवणिग्भ्याश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्याम्भावकर्मणोः यत्स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **नास्त्येवेति** ॥ वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्याम्भावकर्मणोः कथं यत्प्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यत्प्रत्ययः, किन्तु ष्यञेवेत्याह । **ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति** ॥ अपिना दौत्यसङ्ग्रहः । **कपिज्ञात्योर्ढक्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्याम्भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासङ्ख्यं, व्याख्यानात् । **पत्यन्त** ॥ पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः । **राजासे इति** ॥ पुरोहितादिगणसूत्रमिदम् । राजा असे इति च्छेदः । स इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह । **राजन्शब्द इति** ॥ **राज्यमिति** ॥ यकि टिलोपः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति

१७९४ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । (५-१-१२९)

प्राणभृज्जाति आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनं कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्टवम् । दौष्टवम् ।

१७९५ । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । (५-१-१३०)

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' (वा ३०९३) । श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम्—कौशलमित्यादि ।

१७९६ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । (५-१-१३१)

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ।

१७९७ । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । (५-१-१३२)

प्रकृतिभावस्तु न । अभावकर्मणोरिति पर्युदासात् । **समासे त्विति** ॥ अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः । असे इति पर्युदासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि आधिराज्यमिति रूपमित्यर्थः । यक्ष्यञोः स्वरे विशेषः । **प्राणभृज्जाति** ॥ प्राणभृतः—प्राणिनः, तज्जातिवाचिभ्यो वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अञित्यर्थः । **प्राणभृज्जातीति** ॥ उदाहरणसूचनम् । एवं वयोवचनेति । **हायनान्त** ॥ हायनान्तेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अण् स्यादित्यर्थः । **द्वैहायनमिति** ॥ द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः । वयोवचनलक्षणस्य अञोऽपवादः । एवं त्रैहायनमपि । **यौवनमिति** ॥ अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **श्रोत्रियस्येति** ॥ वार्तिकमिदम् । श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः अण्, प्रकृतेर्यलोपश्चेत्यर्थः । येति सङ्घातग्रहणम् । **श्रौत्रमिति** ॥ छन्दोऽधीते इत्यर्थे छन्दश्शब्दात् घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृतेश्श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति च' इत्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराकारसङ्घातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम् । यकारादकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे तु रेफादिकारस्य यण् स्यात् । नच तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात् । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च, 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इत्येके पठन्ति । **इगन्ताच्च** ॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः । पूर्वत्वञ्च इगवधिकमेव गृह्यते, व्याख्यानात् । तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण् स्यादित्यर्थः । गुणवचनेत्यादेरपवादः । **कथङ्काव्यमिति** ॥ कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वात् 'गुणवचन' इति ष्यञम्बाधित्वा अण्प्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः । समाधत्ते । **कविशब्दस्येति** ॥ ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं ष्यञि उपपाद्यमिति शेषः । **योपधात्** ॥ योपधात् गुरूपोत्तमात्

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । 'सहायाद्वा' (वा ३०९४) । साहाय्यम्-साहायकम् ।

१७९८ । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । (५-१-१३३)

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

१७९९ । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु । (५-१-१३४)

अत्याकारोऽधिक्षेपः । तदवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः । अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थते इत्यर्थः । गार्गिकया अत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः ।

१८०० । होत्राभ्यश्छः । (५-१-१३५)

होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

१८०१ । ब्रह्मणस्त्वः । (५-१-१३६)

प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञित्यर्थः । **रामणीयकमिति** ॥ रमणीयशब्दाद्वुञ् । **आभिधानीयकमिति** ॥ अभिधानीयशब्दाद्वुञ् । **सहायाद्वेति** ॥ वुञिति शेषः । पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । इदन्तु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम् । **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च** ॥ द्वन्द्वात् मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः वुञित्यर्थः । **शैष्योपाध्यायिकेति** ॥ शिष्यश्च उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद्वुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्यपि 'योपधात्' इत्येवं सिध्यति । तथापि गोपालपशुपालिकेत्युदाहरणं बोध्यम् । **गोत्रचरणात्** ॥ गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञ् स्यात् श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धङ्गोत्रमित्युक्तम् । अत्याकार इत्यस्य विवरणम् । **अधिक्षेप इति** ॥ तदवेत इत्येतद्विवृणोति । **ते गोत्रेति** ॥ तच्छब्देन गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते । अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थात् ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि क्तः । ते अवेतस्तदवेत इति विग्रहः । 'द्वितीया' इति योगविभागात् समासः । **अवगतवान्वेति** ॥ ज्ञातवानित्यर्थः । **गार्गिकयेति** ॥ गार्ग्यशब्दाद्वुञि 'आपत्यस्य' इति यलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे लोकात् स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वे गार्गिकाशब्दः । काठिकया श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनः नतु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् । **होत्राभ्यश्छः** ॥ **ऋत्विग्वाचीति** ॥ याज्ञिकप्रसिद्धेरिति भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः छः स्याद्भावकर्मणोरित्यर्थः । **अच्छावाकीयमिति** ॥ 'आ च त्वात्' इति त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः । **ब्रह्मणस्त्वः** ॥ होत्राभ्यः

होत्रावाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम्—ब्रह्मता ।

इति तद्धितेनञ्स्नञधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

१८०२ । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । (५-२-१)

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ।

१८०३ । व्रीहिशाल्योर्ढक् । (५-२-२)

व्रैहेयम् । शालेयम् ।

१८०४ । यवयवकषष्टिकाद्यत् । (५-२-३)

इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह । **होत्रावाचिन इति** ॥ ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो नेत्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे 'आ च त्वात्' इत्यधिकारात् 'होत्राभ्यः छः' इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह । **नेति वाच्ये इति** ॥ **तलो बाधनार्थमिति** ॥ अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम् । नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्छानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम् । शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह । **ब्राह्मणपर्यायादिति** ॥

इति तद्धिते नञ्स्नञोरधिकारः ।

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते—**धान्यानां भवने** ॥ धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भवने क्षेत्रेऽर्थे खञित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह । **भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति** ॥ भूधातुरुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थान क्षेत्रम् । 'केदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः । क्षेत्रशब्दाभावे भूधातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्यं गृहकुसूलादि लभ्येत । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुबन्धकाश्यादिपुण्यप्रदेशोऽपि लभ्येत । अतो भवनपदम् । उभयोपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यते इति न पौनरुक्त्यम् । **व्रीहिशाल्योर्ढक्** ॥ व्रीहिशब्दात् शालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खञोऽपवादः । **यवयवक** ॥ यव, यवक, षष्टिक, एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

१८०५ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । (५-२-४)

यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्—तैलीनम् । माष्यम्—माषीणम् । उम्यम्—औमीनम् । भङ्ग्यम्—भाङ्गीनम् । अणव्यम्—आणवीनम् ।

१८०६ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । (५-२-५)

असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः—सार्वचर्मीणः ।

१८०७ । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः । (५-२-६)

मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

१८०८ । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । (५-२-७)

यत्स्यादित्यर्थः । खञोऽपवादः । धान्यानामित्यनुवृत्तेरिहापि षष्ठ्येव समर्थविभक्तिः । **विभाषा-तिल** ॥ तिल, माष, उमा, भङ्ग, अणु, एभ्यो धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थः । "उमाभङ्गौ धान्यविशेषौ" इति भाष्यम् । "उमा स्यादतसी क्षुमा" इत्यमरः । **अणव्यमिति** ॥ अणुर्धान्यविशेषः । यति 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । **सर्वचर्मणः** ॥ सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात् चर्मणा सर्वङ्कृत इत्यर्थे खखञौ स्त इत्यर्थः । औचित्यादिह तृतीया समर्थविभक्तिः । नन्विह सर्वशब्दस्य कृते अन्वयात् चर्मण्यन्वयाभावादसामर्थ्याच्चर्मणा-समासासम्भवात् कथं सर्वचर्मन्शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह । **असामर्थ्येऽपीति** ॥ सर्वश्चर्मणा कृत इति विग्रहवाक्यम् । चर्मणा कृत्स्नः कृत इत्यर्थः । **सर्वचर्मीण इति** ॥ 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खखञौ । व्याख्यानात् । **यथामुख** ॥ यथामुख सम्मुख आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शनः इत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । दृश्यन्तेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः । ननु मुखस्य सदृश यथामुखमिति कथमव्ययीभावः । 'यथाऽसादृश्ये' इति सादृश्ये तन्निषेधादित्यत आह । **निपातनादिति** ॥ सम्मुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य समित्युपसर्गस्य न प्रवेशः, किन्तु समशब्दस्य, सर्वपर्यायस्येत्याह । **समं सर्वं मुखं सम्मु-खमिति** ॥ सममित्यस्य विवरणं सर्वमिति । समं च तन्मुखञ्चेति कर्मधारये सम्मुखशब्द इत्यर्थः । **निपात्यत इति** ॥ इदञ्च भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च समित्युपसर्गपूर्वादयम्प्रत्ययो नेष्यते इति भावः । **तत्सर्वादेः** ॥ पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र, एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-र्नास्तीति निषेधस्तु न । केवलानामेषां सर्वादित्वस्यासम्भवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्त्रीणः । सर्वपात्रीणः ।

१८०९ । आप्रपदं प्राप्नोति । (५-२-८)

पादस्याग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्, आप्रपदीनः पटः ।

१८१० । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । (५-२-९)

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः ।

१८११ । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । (५-२-१०)

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्त्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परंपरभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रान्

व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह । **सर्वादेरित्यादिना** ॥ **सर्वपथानिति** ॥ 'ऋक्पूः' इति समासान्तः । **आप्रपदम्** ॥ आप्रपदमित्यव्ययीभावात् द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **पदस्याग्रं प्रपदमिति** ॥ "पादाग्रं प्रपदम्" इत्यमरः । **आप्रपदमिति** ॥ 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । **अनुपद** ॥ अनुपद, सर्वान्न, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वात् द्वितीया । बद्धा भक्षयति नेय एषां द्वन्द्वात् सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । **अनुरायामे सादृश्ये वेति** ॥ आद्ये 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः । द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । **अनुपदं बद्धेति** ॥ क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । **अनुपदीना उपानदिति** ॥ पदसम्बन्धि दैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । पदेन सदृशीति वा । तत्तुल्यपरिमाणेति यावत् । **अयानयः इति** ॥ द्यूते शाराणां प्रदक्षिणपरिवर्तनं अयः । प्रसव्यपरिवर्तनं अनयः । अयसहितः अनयः अयानयः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां यस्मिन् युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैरनाक्रमणं तत्स्थानमिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यते इत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ॥' इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनोरमादावनुसन्धेयः । **तन्नेय इति** ॥ तं स्थानविशेषमयानयाख्यं प्रापणीय इत्यर्थः । णीञ् द्विकर्मकः प्रधाने कर्मणि यत् । 'अप्रधाने द्वितीया' इति भावकर्मलकारप्रक्रियायां वक्ष्यते । **परोवर** ॥ परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र, एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः अनुभवतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **परोवरीण इति** ॥ परे च अवरे च परावरे ।ताननुभवतीत्यर्थः । **अवरस्योत्त्वमिति** ॥ अवरशब्दस्य आदेरकारस्य खप्रत्ययसान्नियोगेन उत्त्वं निपात्यते

अनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेव । खप्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ।

१८१२ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । (५-२-११)

अवारपारं गामी अवारपारीणः—अवारीणः—पारीणः—पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ।

१८१३ । समां समां विजायते । (५-२-१२)

यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः ।

इत्यर्थः । एवञ्च विग्रहवाक्ये इदमुत्त्वन्न भवति । **प्रकृतेरिति** ॥ परपरतरशब्दात् द्वन्द्वात्खे सति तत्सन्नियोगेन प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते इत्यर्थः । नन्वेवं सति कल्याणपरम्परेत्यादौ कथं परम्पराशब्दः । परम्पराभावस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादित्यत आह । **परम्पराशब्दस्त्विति** ॥ **तस्मादेवेति** ॥ परम्परेत्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकादेवेत्यर्थः । **कथमिति** ॥ परावरशब्दात् भावे वा स्वार्थे वा ष्यञि अवरस्यादेरुत्त्वे परोवर्यशब्दात् मतुपि परोवर्यवदिति कथमित्याक्षेपः । उत्त्वस्य खप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः । उत्त्वन्दुरुपपादमेवेत्याह । **असाधुरेवेति** ॥ नन्वत्र परोवरेति निर्देशात् खादन्यत्राव्युत्पन्नत्वं किन्न स्यादित्यत आह । **खप्रत्ययसन्नियोगेनैवेति** ॥ अत एव भाष्ये "परांश्चावरांश्चानुभवति" इत्येव विग्रहो दर्शित इति भावः । **अवारपार** ॥ अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम, एभ्य. गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि.' इति णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । 'बहुळमाभीक्ष्ण्ये' इति वा णिनिः । **अवारपारीण इति** ॥ अवारपारङ्गामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विगृहीतादपि । व्याख्यानात् । तदाह । **अवारीणः, पारीणः इति** ॥ **अत्यन्तीन इति** ॥ अत्यन्तशब्दोऽत्र भृशवाची । तदाह । **भृशङ्गन्तेति** ॥ **अनुकाममिति** ॥ कामः इच्छा । तामनतिक्रम्येत्यर्थः । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । **समां समाम्** ॥ विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते गर्भम् । विमुञ्चतीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति । किन्तु सप्तम्येव । तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने समायां समायामिति भवितव्यम् । तत्र पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते समां समामिति । समायां समायामित्यर्थः । एवञ्च समायां समायां विजायते इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् विजायते इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समासमीनः इति स्यात् । इष्यते तु समांसमीनेति । तत्राह । **यलोप इति** ॥ पूर्वपदे

'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' इत्यमरः । 'खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः' (वा ३१००) । समां समां विजायते । समायां समायां वा ।

१८१४ । अद्यश्वीनावष्टब्धे । (५-२-१३)

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना बडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायते इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ।

१८१५ । आगवीनः । (५-२-१४)

आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

१८१६ । अनुग्वलङ्गामी । (५-२-१५)

अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ।

१८१७ । अध्वनो यत्खौ । (५-२-१६)

विभक्तेरवयवस्य यकारस्य लोपः । अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यते इत्यर्थः । भाष्ये तु "यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य न लुक्" इत्युक्तम् । ननु समां समामिति निर्देशात् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह । **पूर्वपदे इति** ॥ 'पूर्वपदस्य यलोपवचनम्' इति वार्तिकादिति भावः । **खप्रत्ययानुत्पत्ताविति** ॥ पदद्वयेऽपीति शेषः । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समायां समायां विजायते इति वाक्यदशाया सप्तम्यन्तद्वये यकारलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोपः सिद्धः । सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशायां वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥** अद्यश्वीनेत्यविभक्तिको निर्देशः । अवष्टब्धम्, आसन्नम् 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इत्याविदूर्ये स्तम्भेः षत्वविधानात् अद्य श्वो वा विजायते इत्यर्थे अद्यश्वस् इति समुदायात्खः स्यादासन्नत्वे गम्ये इत्यर्थः । **अद्यश्वीना बडबेति** ॥ अद्य वा श्वो वेति वार्थे निपातनात्समासः । खे सति 'अव्ययानाम्भमात्रे' इति टिलोपः । सूत्रे अद्यश्वीनेति टाबन्तनिर्देशे तु अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्यश्वीनङ्गोमण्डलमिति न स्यात् । **आगवीनः** ॥ **कर्मकरे इति** ॥ वार्त्तिकलभ्यमिदम् । भृतिङ्गृहीत्वा यः कर्म करोति स कर्मकरः । अत्र गोपालो विवक्षितः । स हि प्रातर्गाङ्गृहीत्वा आसायञ्चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति । तदाह । **गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति** ॥ गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिकः । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् खे 'ओर्गुणः' इति भावः । **अनुग्वलङ्गामी** ॥ अनुगु इत्यविभक्तिको निर्देशः । गोः पश्चादिति विग्रहे पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुशब्दः । तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयैव

अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः—अध्वनीनः। 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) 'आत्माध्वानौ खे' (सू ११७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः।

१८१८। अभ्यमित्राच्छ च। (५-२-१७)

चाद्यत्खौ। अभ्यमित्रीयः—अभ्यमित्र्यः—अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः।

१८१९। गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे। (५-२-१८)

गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः।

१८२०। अश्वस्यैकाहगमः। (५-२-१९)

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा।

१८२१। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। (५-२-२०)

शालाप्रवेशमर्हति शालीनोऽधृष्टः। कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम्। तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गामपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि।

समर्थविभक्तिरिति हरदत्तः। कृद्योगषष्ठीत्यन्ये। अलङ्गामीत्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणम्। **अध्वनो यत्खौ**॥ अध्वन्शब्दात् अलङ्गामीत्यर्थे यत्खौ स्त इत्यर्थः। **अध्वानमलङ्गच्छतीति**॥ अलङ्गामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येव विग्रहः। **अभ्यमित्राच्छ च**॥ अमित्रः शत्रुः। तमभिमुखो भूत्वेत्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे अभ्यमित्रशब्दः। तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **गोष्ठात्खञ्**॥ भूतपूर्व इति प्रकृतिविशेषणम्। भूतपूर्ववृत्तेर्गोष्ठशब्दात्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः। **अश्वस्यैकाहगमः**॥ अश्वशब्दात् षष्ठ्यन्तात् एकाहगम इत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः। एकाहगमशब्दं व्युत्पादयति। **एकाहेनेति**॥ अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरबिति भावः। 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः। अश्वस्येति कर्त्तरि षष्ठी। **आश्वीनोऽध्वेति**॥ अश्वेन कर्त्रा एकाहेन गन्तुं शक्य इत्यर्थः। **शालीन**॥ "शालाप्रवेशमर्हत्यधृष्ट इति कूपावतरणमर्हत्यकार्यमिति चार्थे शालाप्रवेशशब्दात्कूपावतरणशब्दाच्च खञ्। प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते" इति भाष्यम्। **अधृष्ट इति**॥ अप्रगल्भ इत्यर्थः। अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालाप्रवेशमेवार्हति यः सः शालीन इति यावत्। **कूपपतनमिति**॥ कूपावतरणशब्दस्य विवरणमिदम्। कूपशब्दो नरकाभिधायी। **कौपीनं पापमिति**॥ नरकपतनसाधनमकार्यम्पापमित्यर्थः। अनयोरर्थयोरेतौ रूढौ। ननु पुरुषलिङ्गे कथङ्कौपीनशब्दः इत्यत आह। **तत्साधनत्वादिति**॥ पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा, पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः। **तत्सम्बन्धादिति**॥ कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुषलिङ्गसम्बन्धात्

१८२२ । व्रातेन जीवति । (५-२-२१)

व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः ।

१८२३ । साप्तपदीनं सख्यम् । (५-२-२२)

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ।

१८२४ । हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । (५-२-२३)

ह्यो गोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ्च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्यो गोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम् । नवनीतम् ।

१८२५ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । (५-२-२४)

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

१८२६ । पक्षात्तिः (५-२-२५)

मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

तदाच्छादनवस्त्रखण्डे कौपीनशब्दो लक्षितलक्षणया प्रयुज्यते इत्यर्थः । **व्रातेन जीवति** ॥ व्रातशब्दात्तृतीयान्तात् जीवतीत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । "नानाजातीयानाम् अलब्धजीवनद्रव्याणाम्भारवहनादिकष्टकर्मजीवानां सङ्घो व्रातः । तस्य यज्जीवनार्थङ्कष्टङ्कर्म तदिह व्रातम्" इति भाष्यम् । तादृशसङ्घवाचिनो व्रातशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि व्रातशब्दोऽत्र तदीयकर्मणि विवक्षित इति तदाशयः । तदाह । **शरीरायासेनेति** ॥ **साप्तपदीनम्** ॥ सप्तपदशब्दात् तृतीयान्तादवाप्यं सख्यमित्यर्थे खञि साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थः । **सप्तभिः पदैरिति** ॥ पदविक्षेपैरित्यर्थः । **हैयङ्गवीनम्** ॥ "ह्यस् इत्यव्ययम्पूर्वेद्युरित्यर्थे तत्रोत्पन्नो गोदोहः गोपयः ह्यो गोदोहः । तस्मात् षष्ठ्यन्तात् विकारेऽर्थे खञि ईनादेशे प्रकृतेः हियङ्गु इत्यादेशे ओर्गुणे अवादेशे आदिवृद्धौ हैयङ्गवीनमिति भवति संज्ञायाम्" इति भाष्यम् । तदाह । **ह्यो गोदोहस्येत्यादिना** ॥ **नवनीतमिति** ॥ भाष्ये तु "हैयङ्गवीनं घृतम्" इति दृश्यते । "तत्तु हैयङ्गवीनं स्यात् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतम्" इत्यमरः । **तस्य पाकमूले** ॥ पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । पाकः परिणामः । षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाहजित्यर्थः । कुणपस्ताद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा । **पक्षात्तिः** ॥ **मूलग्रहणमात्रमिति** ॥ पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनिर्दिष्टत्वेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । तस्येत्यप्यनुवर्तते । पक्षशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः

*१८२७। तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ। (५-२-२६)

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्संज्ञा। विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। विद्याचणः।

१८२८। विनञ्भ्यां नानाञौ न सह। (५-२-२७)

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ। विना, नाना।

१८२९। वेः शालच्छङ्कटचौ। (५-२-२८)

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे। विस्तृतम्। विशालम्। विशङ्कटम्।

१८३०। संप्रोदश्च कटच्। (५-२-२९)

सङ्कटम्। प्रकटम्। उत्कटम्। 'अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३१०७)। अलावूनां रजः अलाबूकटम्। 'गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः' (वा ३१०९)। गवां स्थानं गोगोष्ठम्। 'सङ्घाते कटच्' (वा ३११०)। अवीनां सङ्घातः अविकटः। 'विस्तारे पटच्' (वा

स्यादित्यर्थः। **तेन वित्तः॥** तृतीयान्तात् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप्चणपौ भवत इत्यर्थः। वित्तः प्रसिद्धः। **चस्य नेत्संज्ञेति॥** उपदेशे आदित्वाभावादिति भावः। **विनञ्भ्याम्॥** नसहेति सङ्घातः पृथक्त्वे वर्तते। प्रकृतिविशेषणमिदम्। तदाह। **असहार्थे इति॥** तस्य विवरणं **पृथग्भावे इति॥** वर्तमानाभ्यामित्यनन्तरं विनञ्भ्यामिति शेषः। **स्वार्थ इति॥** प्रत्ययार्थस्य अनिर्देशादिति भावः। **प्रत्ययाविति॥** यथासङ्ख्य नानाञाविति शेषः। **विनेति॥** वेर्नाप्रत्यये रूपम्। पृथगित्यर्थः। **नानेति॥** नञो नाञि आदिवृद्धौ रूपम्। पृथगित्यर्थः। नसहेत्यस्य प्रत्ययार्थत्वे तु नानेत्यनेन न सहेति गम्येत। एवं सति ननसह, किन्तु सहैवेत्यर्थः स्यात्। "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थङ्गमयतः" इति न्यायात् इति भाष्ये स्पष्टम्। **वेः शालच्छङ्कटचौ॥ क्रियाविशिष्टेति॥** क्रियाविशिष्टकारकवाचकात्स्वार्थे शालच्कटच्प्रत्ययौ स्त इति यावत्। इदञ्च भाष्ये स्पष्टम्। **सम्प्रोदश्च कटच्॥** सं, प्र, उत्, एभ्यश्च क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यः स्वार्थे कटच् स्यादित्यर्थः। चाद्वेरपि॥ सङ्कटं संहतमित्यर्थः। निबिडीकृतमिति यावत्। **प्रकटमिति॥** प्रज्ञातमित्यर्थः। प्रकाशमिति यावत्। **उत्कटमिति॥** उन्नतमित्यर्थः। अधिकमिति यावत्। रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्याः। **अलाबूतिलेति॥** अलाबू, तिल, उमा, भङ्गा, इत्येभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटचः उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम्। रजः चूर्णरेणुः। **गोष्ठजादय इति॥** पशुनामभ्यः स्थानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया

* उकारद्वयवान्—इति मनोरमा।

३११५)। अविपटः। 'द्वित्वे गोयुगच्'। (वा ३११६)। द्वौ वृषौ वृषगोयुगम्। 'षड्त्वे षड्गवच्' (वा ३११७) अश्वषड्गवम्। 'स्नेहे तैलच्' (वा ३११८)। तिलतैलम्। सर्षपतैलम्। 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा ३११९)। इक्षुशाकटम्। इक्षुशाकिनम्।

१८३१। अवात्कुटारच्च। (५-२-३०)

चात्कटच्। अवाचीनोऽवकुटारः। अवकटः।

१८३२। नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः। (५-२-३१)

'अवात्' इत्येव। नतं नमनम्। नासिकाया नतं अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिका अवटीटा। पुरुषोऽप्यवटीटः।

१८३३। नेर्बिडज्बिरीसचौ। (५-२-३२)

निबिडम्। निबिरीसम्।

१८३४। इनच्पिटच्चिकचि च। (५-२-३३)

'नेः' इत्येव। नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च। 'कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ' (वा ३१२१)।

वक्तव्या इत्यर्थः। गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थानादीनाञ्चार्थानां प्रपञ्चपराणि 'सङ्घाते कटच्' इत्यादीनि शाकटशाकिनावित्यन्तानि षड्वार्तिकानि। तेषु पशुनामभ्य इत्यनुवर्तते। अप्रसृतावयवः सङ्घातः। प्रसृतावयवस्तु विस्तारः। **द्वित्व इति** ॥ प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः। **द्वौ वृषौ वृषगोयुगमिति** ॥ द्व्यवयवकसङ्घाताभिप्रायमेकवचनम्। द्वयं युगममित्यादिवत्। केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेकवचन विंशतिरित्यादिवदित्याहुः। एवमुष्ट्रगोयुगम्। अश्वषड्गवम्। **अवात्कुटारच्च** ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादवात्स्वार्थे कुटारच्च स्यादित्यर्थः। **अवाचीन इति** ॥ अवार्चाने विद्यमानादवात् कुटारचि अवकुटारमित्यर्थः। **नते नासिकायाः** ॥ **अवादित्येवेति** ॥ अवशब्दात् नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्, भ्रटच्, एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। 'णमु प्रह्वत्वे' इति धातोर्भावे क्तप्रत्यये नतशब्द इत्यभिप्रेत्य आह। **नतं नमनमिति** ॥ प्रह्वत्वमित्यर्थः। ननु यदि नासिकायाः नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत आह। **तद्योगादिति** ॥ नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः। **पुरुषोऽप्यवटीट इति** ॥ तादृशनासिकायोगादिति भावः। **नेर्बिडज्बिरीसचौ** ॥ 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते। नेः नासिकाया नतेऽर्थे बिडच्, बिरीसच्, द्वौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः। निबिडा वृक्षा इति तु उपमानादित्याहुः। **इनच्पिटच्** ॥ इनच्, पिटच् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम्। चिकचि इत्यपि चिक चि इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम्। **प्रकृतेरिति** ॥ नेरित्यर्थः। तत्र इनचि परे चिक

चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् । 'क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी' (वा ३१२२)। क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः । 'चुल् च' (वा ३१२३) । चुल्लः ।

१८३५ । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः । (५-२-३४)

'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ।

१८३६ । कर्मणि घटोऽठच् । (५-२-३५)

घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

१८३७ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् । (५-२-३६)

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ।

१८३८ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । (५-२-३७)

इत्यादेशः । तत्र अकारः उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । **कप्रत्ययेति** ॥ उक्तनेः कप्रत्ययः । प्रकृतेः चिकादेशश्चेत्यर्थः । अयमपि ककारान्त एवादेशः । **चिकिनमिति** ॥ इनचि प्रत्यये कृते नेः चिकादेशे रूपम् । **चिपिटमिति** ॥ पिटचि कृते नेः चि इत्यादेशे रूपम् । **चिक्कमिति** ॥ कप्रत्यये नेः चिकादेशे रूपम् । **क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी इति** ॥ वार्तिकमिदम् । चिल् पिल् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति विग्रहे क्लिन्नशब्दात् अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययः प्रकृतेः चिल्पिल् एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । **क्लिन्ने इति** ॥ नेत्रामयप्रयुक्तजलनिष्पन्दवती इत्यर्थः । **चिल्लः पिल्ल इति** ॥ क्लिन्नचक्षुष्क इत्यर्थः । **चल् चेति** ॥ उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च, लप्रत्ययसन्नियोगेन वक्तव्य इत्यर्थः । **उपाधिभ्याम्** ॥ उप, अधि, आभ्यां यथासङ्ख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं समीपम् । आरूढम् उच्चम् । **अनुवर्तते इति** ॥ 'नते नासिकायाः' इत्यस्मादिति भावः । कस्य समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां संज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यते इत्यभिप्रेत्य आह । **पर्वतस्येति । उपत्यका, अधित्यकेति** ॥ स्त्रीत्वं लोकात् । अत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वं तु न । 'त्यकनश्च' इत्युक्तेः । **कर्मणि घटोऽठच्** ॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् घट इत्यर्थे अठच्स्यादित्यर्थः । घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति । **कर्मणि घटते इति** ॥ व्याप्रियते इत्यर्थः । तथाचात्र घटशब्दो यौगिकः घटमाने वर्तते इति भावः । **कर्मठ इति** ॥ अठचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिकादेशाभाव इति भावः । **तदस्य** ॥ प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्सञ्जातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । **तारकितन्नभ इति** ॥ सञ्जातनक्षत्रमित्यर्थः । **आकृतिगणोऽयमिति** ॥ तेन पुष्पितो वृक्षः फलित इत्यादि सङ्ग्रहः । **प्रमाणे** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ ततश्च अस्य प्रमेयस्य

'तदस्य' इत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् । 'प्रमाणे लः' (वा ३१२८) । शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९) । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः' (वा ३१३३) । शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् । 'वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्' (वा ३१३४) । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

१८३९ । पुरुषहस्तिभ्यामण्च । (५-२-३८)

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्—पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्—हस्तिद्वयसम् ।

१८४० । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५-२-३९)

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, एते प्रत्ययाः स्युः । "प्रमाणवानिदमर्थोऽत्रप्रत्ययार्थः" इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम" इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादि इति कैयटः । वस्तुतस्तु "यत्तदेतेभ्यः" इति सूत्रभाष्यस्वरसादायामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम्" इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **प्रमाणे ल इति** ॥ लुको ल इति पूर्वाचार्यशास्त्रसिद्धा संज्ञा । प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयसजादेर्लुग्वक्तव्य इत्यर्थः । **शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति** ॥ शमः प्रमाणमस्येत्यादि विग्रहः । शमादयः अनूर्ध्वमानविशेषाः । तेभ्यो मात्रचो लुक् । इतरयोरसम्भवात् । अत्र 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इत्येव गृह्यते । एवञ्च ऊरुद्वयसमित्यादौ न लुक् । **द्विगोर्नित्यमिति** ॥ प्रमाणान्ताद्द्विगोः परस्य द्वयसजादेर्नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः । प्रमाणान्तस्य द्विगोः प्रमाणवृत्तित्वात् सामर्थ्यादिह तदन्तविधिः । पूर्ववार्तिकेन तु नात्र प्राप्तिरस्ति । द्विगोः प्रमाणत्वाभावात् । **द्विशममिति** ॥ ताद्धितार्थे द्विगुः । ततो मात्रचः अनेन लुक् । "विकल्पस्याप्रकृतत्वादेव सिद्धे नित्यग्रहणं संशये वक्ष्यमाणस्य मात्रचः लुगर्थः । अन्यथा शममात्रमित्यत्रेव द्विशमशब्दादपि सः मात्रच् न लुप्येत" इति भाष्ये स्पष्टम् । **प्रमाणेति** ॥ प्रमाणवाचिनः परिमाणवाचिनः सङ्ख्यावाचिनश्च संशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते । "आयामस्तु प्रमाणं स्यात्" इति वचनात् । अत एव परिमाणग्रहणमर्थवत् । **शममात्रमित्यादि** ॥ शमस्यात्र वेत्यादि विग्रहः । **वत्वन्तादिति** ॥ वार्तिकमिदम् । **पुरुषहस्तिभ्यामण् च** ॥ उक्तविषये इति शेषः । चात् द्वयसजादयस्त्रयः । **यत्तदेतेभ्यः** ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिनः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद्, एभ्यः वतुप् स्यादित्यर्थः । **यावानिति** ॥ यच्छब्दाद्वतुप् । उपावितौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्त्वम्, सुः, 'उगिदचाम्'

१८४१ । किमिदम्भ्यां वो घः । (५-२-४०)

आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ।

१८४२ । किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च । (५-२-४१)

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का सङ्ख्या एषां ते कति—कियन्तः । क्षेपे तु न । का सङ्ख्या एषां दशानाम् ।

१८४३ । सङ्ख्याया अवयवे तयप् । (५-२-४२)

पञ्च अवयवा: अस्य पञ्चतयं दारु ।

१८४४ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । (५-२-४३)

इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एवं तावान्, एतावान् । **किमिदंभ्यां वो घः** ॥ तदस्य इति, परिमाणे वतुबिति चानुवर्तते । तदाह । **आभ्यां वतुप् स्यादिति** ॥ आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादित्यर्थः । **वस्य च घ इति** ॥ वकारस्य घकार इत्यर्थः । **कियानिति** ॥ किं परिमाणमस्येति विग्रहः । किंशब्दात् वतुप् । उपावितौ । वकारस्य घकारः इयादेशः, किम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की' इति इदमः क्यभावे 'यस्येति च' इति ईकारलोपे कियत्शब्दात्सौ 'उगिदचाम्' इति नुमि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपाविति भावः । **इयानिति** ॥ इदंशब्दात् वतुपि वकारस्य घकारे इयादेशे इदम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की' इति शित्त्वादिदमः ईकारे सर्वादेशे 'यस्येति च' इति ईकारस्य लोपे इत् इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । ततः सौ नुमादि पूर्ववत् । **किमः सङ्ख्या** ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । सङ्ख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः । किंशब्दः प्रश्ने वर्तते । का अस्य सङ्ख्येत्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदविषयकप्रश्ने विद्यमानात् किंशब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे डतिप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **का सङ्ख्या एषां ते कतीति** ॥ का सङ्ख्या अस्येति, का सङ्ख्या अनयोरिति च प्रश्नो न सम्भवति । अस्येत्यनेन एकत्वस्य अनयोरित्यनेन द्वित्वस्य च ज्ञातत्वात् । ज्ञाते च प्रश्नासम्भवात् । का सङ्ख्या एषामिति तु प्रश्नः सम्भवति । तत्र एषामित्यनेन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रित्वचतुष्ट्वादिसङ्ख्यानामज्ञातत्वात् । उक्तञ्च भाष्ये 'न ह्येकयोः प्रश्नोऽस्ति' इति । ततश्च नित्यबहुवचनान्तोऽयं कतिशब्दः 'डति च' इति षट्संज्ञकत्वात् 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् । **कियन्त इति** ॥ कियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचनं विशेषः । सङ्ख्यापरिमाणे इत्युक्तेः किमः क्षेपार्थकत्वे डतिर्न भवति । **का सङ्ख्या एषां दशानामिति** ॥ दशावरा परिषदित्यत्र ब्राह्मणब्रुवाणां मेळने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सङ्ख्येयद्वारा सङ्ख्यायाः कुत्सात्र गम्यते । अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानाम्परिषत्त्वं न विद्यते" इति स्मरणात् । **सङ्ख्यायाः** ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । द्वित्र्यादिसङ्ख्याका अवयवाः अस्यावयविनः इति विग्रहे अवयवीभूतसङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यावयविनः इत्यर्थे तयबित्यर्थः । **पञ्चतयमिति** ॥

द्वयम्—द्वितयम् । त्रयम्—त्रितयम् ।

१८४५ । उभादुदात्तो नित्यम् । (५-२-४४)

उभशब्दात्तयप आदेशोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् ।

इति पाञ्चमिकाः ।

अथ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

१८४६ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः । (५-२-४५)

एकादश अधिका: अस्मिन्नेकादशम् । 'शतसहस्रयोरेवेष्यते' (वा ३१४१) । नेह । एकादश अधिका: अस्यां विंशतौ । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते' (वा ३१४०) । नेह । एकादश माषाः अधिकाः अस्मिन्सुवर्णशते ।

१८४७ । शदन्तविंशतेश्च । (५-२-४६)

डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ।

पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः । **द्वित्रिभ्याम्** ॥ द्वित्रिभ्याम्परस्य तयपः अयज्वा स्यादित्यर्थः । **द्वयमिति** ॥ द्विशब्दात्तयपः अयचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । द्व्यवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवं त्रयम् । **उभादुदात्तो नित्यम्** ॥ **स चोदात्त इति** ॥ आद्युदात्त इत्यर्थः । "अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेः" इति भाष्ये स्पष्टम् । "अत्र अयच् प्रत्यय एव विधीयते, नतु तयप आदेशः" इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलन्तु वार्तिकानुरोधेन ॥

इति पाञ्चमिकाः ।

अथ मत्वर्थीयाः—**तदस्मिन्नधिकम्** ॥ तदधिकमस्मिन् इति विग्रहे प्रथमान्तात् दशन्शब्दान्तात् समासात् अस्मिन्नित्यर्थे डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम् । अत एव निर्देशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । "औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी" इति भाष्यम् । "सामीपिकमधिकरणम्" इति कैयटः । **एकादश माषाः अधिकाः अस्मिन्निति** ॥ अस्मादित्यर्थः । अस्मिन् उपश्लिष्टा इति वा । नच व्यपदेशिवत्त्वेन केवलदशन्शब्दादपि स्यादिति शङ्क्यम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्युक्तेः । **शदन्तविंशतेश्च** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **डः स्यादुक्तेऽर्थे इति** ॥ दशान्तत्वाभावात्पूर्वेण प्राप्तिः । **त्रिंशं शतमिति** ॥ डे सति 'टेः' इति टिलोपः । **विंशमिति** ॥ विंशतिः अस्मिन्नधिकमिति विग्रहः । 'ति विंशतेः' इति तिशब्दस्य लोपः । अन्तग्रहणादेकत्रिंशं शतमिति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमः स्यात् । 'विंशतावप्यन्तग्रहणम्' इति वार्तिकात् एकविंशं

१८४८ । सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् । (५-२-४७)

भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्सङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । 'गुणस्य' इति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । 'निमाने' किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ।

१८४९ । तस्य पूरणे डट् । (५-२-४८)

एकादशानां पूरणः एकादशः ।

१८५० । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् । (५-२-४९)

डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । 'नान्तात्' किम् । विंशः । 'असङ्ख्यादेः' किम् । एकादशः ।

१८५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । (५-२-५१)

एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्द-

---

शतमित्यादि सिद्धम् । **सङ्ख्याया गुणस्य** ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । गुणः भागः अंशः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यद्रव्यम् । 'मेङ् प्रणिदाने' करणे ल्युट् । तदाह । भागस्य मूल्य इत्यादि । **षष्ठ्यर्थे इति** ॥ अस्येत्यर्थे इत्यर्थः । यवानान्द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां यवप्रस्थाभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थो विक्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यम्प्रयुज्यते । द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम् । यवानामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । यवप्रस्थद्वयेन विक्रेतव्यमुदश्विदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः । **द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति** ॥ द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टौ व्रीहियवराशी यौ तौ अस्य उदश्विनो निमानमित्यर्थः । तत्र उदश्विद्वत् तदपेक्षया व्रीहियवराश्योर्द्विगुणत्वन्न विवक्षितम् । किन्तु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तित्वाभावान्न प्रत्ययः । **तस्य पूरणे डट्** ॥ सङ्ख्याया इत्यनुवर्तते । सङ्ख्येयार्थकसङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययनिर्मितसङ्ख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । पूर्यते अनेनेति पूरणः अवयवः सः प्रत्ययार्थः । **एकादश इति** ॥ एकादशत्वसङ्ख्यायाः पूरकोऽवयव इत्यर्थः । यस्मिन् अनुपात्ते एकादशत्वसङ्ख्या न सम्पद्यते, यस्मिन्नुपात्ते सा पूर्यते सोऽवयवः एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तेति किम् । पञ्चानाङ्घटानां पूरणं जलादि । **नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्** ॥ **डटो मडागमः स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । **पञ्चम इति** ॥ पञ्चन्शब्दात् डटि तस्य मडागमे सति नलोपः । "यद्यपि मटः प्रत्ययत्वेऽपि न रूपभेदः । तथापि स्वरविशेषार्थम्मडागमाश्रयणम्" इति भाष्ये स्पष्टम् । **षट्कति** ॥ थुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्त्यादचः परः । **षष्ठ इति** ॥ अपदान्तत्वात् षस्य न जश्त्वम् ।

स्यासङ्ख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः । 'चतुरश्छयता-वाद्यक्षरस्य लोपश्च' (वा ३१५८) । तुरीयः—तुर्यः ।

१८५२ । बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । (५-२-५२)

'डटि' इत्येव । पूगसङ्घयोरसङ्ख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथः इत्यादि ।

१८५३ । वतोरिथुक् । (५-२-५३)

'डटि' इत्येव । यावतिथः ।

१८५४ । द्वेस्तीयः । (५-२-५४)

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

१८५५ । त्रेः सम्प्रसारणं च । (५-२-५५)

तृतीयः ।

१८५६ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । (५-२-५६)

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः—विंशः । एकविंशतितमः—एकविंशः ।

१८५७ । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । (५-२-५७)

चतुर्थः इति ॥ अपदान्तत्वान्न रेफस्य विसर्गः । **चतुरः इति** ॥ वार्तिकमिदम् । चतुर्शब्दात् षष्ठ्यन्तात्पूरणे छयतौ स्तः । **आद्यक्षरस्य लोपश्चेति** ॥ सङ्घातस्य लोपश्चेत्यर्थः । **बहुपूगगण** ॥ बहु, पूग, गण, सङ्घ, एषाण्डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्त्यादचः परः । **इत्यादीति** ॥ पूगतिथः, गणतिथः, सङ्घतिथः । **वतोरिथुक्** ॥ **डटीत्येवेति** ॥ वतुबन्तस्य इथुगागमः स्यात् डटीत्यर्थः । **यावतिथ इति** ॥ यावतां पूरण इति विग्रहः । बहुगणेति सङ्ख्यात्वात् 'तस्य पूरणे' इति डटि प्रकृतेरिथुक् । **द्वेस्तीयः** ॥ द्विशब्दात् षष्ठ्यन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **त्रेः सम्प्रसारणञ्च** ॥ त्रेस्तीयः स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यर्थः । **तृतीयः इति** ॥ त्रयाणां पूरण इति विग्रहः । तीयप्रत्यये सति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति । 'ढ्रलोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः । **विंशत्यादिभ्यः** ॥ तमटि टकार इत्, मकारादकार उच्चारणार्थः । अत्र 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रानुक्रान्ता एव विंशत्यादयो गृह्यन्ते । नतु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि । विप्रकर्षात्" इति कैयटः । एकविंशतितमः इत्यत्र तु तदन्तविधिना तमडित्यग्रे वक्ष्यते । **नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च** ॥ शतादिभ्यः

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ।

१८५८ । षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः । (५-२-५८)

षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्यः (सू १८५६) इति विकल्प एव । एकषष्टः—एकषष्टितमः ।

१८५९ । मतौ छः सूक्तसाम्नोः । (५-२-५९)

मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ।

१८६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । (५-२-६०)

मासात् अर्धमासात् सवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु षष्ट्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेण शततमः सिद्ध्यतीत्यत आह । **एकशततमः इति** ॥ 'असङ्ख्यादेः' इति पर्युदासादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ननु मासार्धमाससंवत्सरशब्दानां सङ्ख्यावाचित्वाभावात् तेभ्यो डट एवाप्रसक्तेः तस्य कथन्तमड्विधिरित्यत आह । **मासादेरिति** ॥ **मासतम इति** ॥ मासस्य पूरणः अर्धमासादिरवयवः । **अर्धमासतम इति** ॥ अर्धमासस्य पूरणः तिथ्यादिरवयवः । **संवत्सरतम इति** ॥ संवत्सरस्य पूरणः मासादिरवयवः । **षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः** ॥ असङ्ख्यापूर्वपदात् षष्ट्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । 'विंशत्यादिभ्यः' इति विकल्पस्यापवादः । **एकषष्टः–एकषष्टितमः इति** ॥ सङ्ख्यादित्वान्नित्यस्य तमटोऽभावे विंशत्यादिभ्य इति डटस्तमड्विकल्पः । तमडभावे डटि 'यस्येति च' इति इकारलोपे एकषष्ट इति रूपम् । ननु केवलात् षष्ट्यादेर्विहितस्य नित्यतमटः सङ्ख्यादेः कथं प्रसक्तिः । तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधादिति चेन्मैवम् । सङ्ख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं ज्ञापयति । तेन 'विंशत्यादिभ्यः' इति पूर्वसूत्रम् एकविंशतितमः इत्यादावपि प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च एकान्नविंशतितमः इत्यपि सिद्धम् । **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** ॥ मतुशब्दो मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह । **मत्वर्थे इति** ॥ **अच्छावाकीयं सूक्तमिति** ॥ अच्छावाकशब्दः अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः । अच्छावाकशब्दयुक्तमित्यर्थः । अच्छावाकशब्दात् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमान्ताच्छः । **वारवन्तीयं सामेति** ॥ अश्वं नत्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्यद्व्यूढमित्यर्थः । एवमस्य वामीयमित्यपि । अस्य वामस्येत्यस्य एकदेशानुकरणमस्य वामेति । तस्माच्छः । अस्यवामशब्दसंयुक्तमित्यर्थः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात्सुपो लुक् । **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** ॥ नन्वध्यायानुवाकयोरभिधेये छस्य कथं प्राप्तिः । सूक्तसाम्नोरिति नियमादित्यत आह । **अत एवेति** ॥ **विधानेति** ॥ "मतुप्प्रकरण

मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः—गर्दभाण्डीयः ।

१८६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् । (५-२-६१)

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः ।

१८६२ । गोषदादिभ्यो वुन् । (५-२-६२)

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

१८६३ । तत्र कुशलः पथः । (५-२-६३)

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

१८६४ । आकर्षादिभ्यः कन् । (५-२-६४)

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । 'आकषादिभ्यः' इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषः ।

१८६५ । धनहिरण्यात्कामे । (५-२-६५)

कामः इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

१८६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । (५-२-६६)

केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ।

एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये अत्र प्रकरणे छस्य लुग्विधानसामर्थ्यात्" इति कैयटः । ज्ञापकसिद्धः, विधानसामर्थ्यादित्यन्ये । भाष्ये तु "अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः" इति वचनमेवारब्धम् । **गर्दभाण्डः—गर्दभाण्डीय इति** ॥ गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्यः । **विमुक्तादिभ्योऽण्** ॥ **वैमुक्त इति** ॥ विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । **गोषदादिभ्यो वुन्** ॥ **गोषदक इति** ॥ गोषदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । **इषेत्वक इति** ॥ इषेत्वा इति शब्दयुक्त इत्यर्थः । अस्य वामीयमित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक् । **तत्र कुशलः पथः** ॥ **वुन् स्यादिति** ॥ सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः । **पथिक इति** ॥ अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । **आकर्षादिभ्यः कन्** ॥ **आकर्षक इति** ॥ यद्यपि वुनैवानुवृत्तेनेदं सिद्ध्यति । तथापि शकुनिक इत्याद्यर्थङ्कन्ग्रहणम् । **धनहिरण्यात्कामे** ॥ तत्रेत्यनुवर्तते । धनशब्दात् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात्कामे वाच्ये कन् स्यादित्यर्थः । **काम इच्छेति** ॥ नतु कामयिता । व्याख्यानादिति भावः । **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** ॥ तत्रेत्यनुवर्तते । स्वाङ्गेभ्यः

१८६७ । उदराट्ठगाद्यूने । (५-२-६७)

अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडितः उदरे प्रसितः औदरिकः । 'आद्यूने' किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

१८६८ । सस्येन परिजातः । (५-२-६८)

कन् स्वर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । 'शस्येन' इति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः ।

१८६९ । अंशं हारी । (५-२-६९)

'हारी' इत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ।

१८७० । तन्त्रादचिरापहृते । (५-२-७०)

तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ।

१८७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । (५-२-७१)

सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः । प्रसितः उत्सुकः । **तद्रचनायामिति** ॥ वेण्यादिप्रथने इत्यर्थः । अत्रैवार्थे अस्य साधुत्वम् । व्याख्यानादिति भावः । **उदराट्ठगाद्यूने** ॥ तत्र प्रसित इत्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तादुदरशब्दात् आद्यूने प्रसितेऽर्थे ठगित्यर्थः इत्यभिप्रेत्य आद्यूनशब्दं विवृण्वन्नाह । **अविजिगीषाविति** ॥ 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इत्यविजिगीषायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः । **बुभुक्षयेति** ॥ क्षुधा पीडित एव सन् उदरपरिमार्जने प्रसितः, नतु मल्लवद्युद्धे विजिगीषयेत्यर्थः । **उदरक इति** ॥ मल्ल इति शेषः । स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमार्जनादौ उत्सुको भवति । तदाह । **उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इति** ॥ विजिगीषयेति शेषः । **सस्येन परिजातः** ॥ तृतीयान्तात् सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । सन्निहितष्ठगेव कुतो नानुवर्तत इत्यत आह । **कन् स्वर्यते नतु ठगिति** ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञायान्तु पाणिनीयपरम्परैव प्रमाणम् । **सस्यशब्दो गुणवाचीति** ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **शस्येनेतीति** ॥ 'शंसु स्तुतौ' इति धातौ कर्मणि यति शस्यशब्दः स्तुत्यपर्यायः । स्तुत्यश्च गुण एवेति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणं सम्बद्ध इति । **अंशं हारी** ॥ द्वितीयान्तात् अंशशब्दात् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । ननु कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह । **आवश्यके णिनिरिति** ॥ 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इत्यनेनेति शेषः । **षष्ठी नेति** ॥ 'अकेनोः' इति तन्निषेधादिति भावः । **तन्त्रादचिरापहृते** ॥ तन्त्रशब्दात् पञ्चम्यन्तात् अचिरापहृतेऽर्थे कनित्यर्थः । तन्त्रं तन्तुवायशलाका । अचिरेण कालेन अपहृतः अचिरापहृतः । 'कालाः परिमाणिना' इति समासः । **प्रत्यग्र इति** ॥ नूतन इत्यर्थः । **ब्राह्मणकोष्णिके** ॥ आयुधजीविविषयब्राह्मणशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे

आयुधजीविनो ब्राह्मणाः यस्मिन्देशे सः ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अल्पान्नशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते ।

१८७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि । (५-२-७२)

शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी ।

१८७३ । अधिकम् । (५-२-७३)

अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च ।

१८७४ । अनुकाभिकाभीकः कमिता । (५-२-७४)

अन्वभिभ्यां कन्नभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः—अभीकः ।

१८७५ । पार्श्वेनान्विच्छति । (५-२-७५)

अनृजुरुपायः पार्श्वम्, तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

१८७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । (५-२-७६)

तीक्ष्णः उपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः । तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

कन् निपात्यते इत्यर्थः । **अल्पान्नशब्दस्येति** ॥ अल्पान्नशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यते इत्यर्थः । **शीतोष्णाभ्याङ्कारिणि** ॥ शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णम् शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्याङ्कन् स्यादित्यर्थः । "यः आशु कर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति सः शीतक उच्यते, यस्तु अनाशु कर्तव्यान् आश्वेव करोति सः उष्णक उच्यते" इति भाष्ये । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरयमर्थो लभ्यते" इति कैयटः । तदाह । **शीतकोऽलस इति** ॥ **उष्णकः शीघ्रकारीति च** ॥ **अधिकम्** ॥ **अध्यारूढशब्दादिति** ॥ व्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एवायमिति बोध्यम् । **अनुकाभिक** ॥ अनुक, अभिक, अभीक, एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रम्पुंस्त्वम् । **पार्श्वेनान्विच्छति** ॥ तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दात् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादित्यर्थः । अन्वेषणं मार्गणम् । पार्श्वमिव पार्श्वम् । अनृजुरुपायः । ऋजूपायेन अन्वेष्टव्यान् अर्थान् यः अनृजुना उपायेनान्विच्छति सः पार्श्वक इति भाष्यम् । तदाह । **अनृजुरित्यादि** ॥ **अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ** ॥ अयःशूल, दण्डाजिन आभ्यान्तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठक्ठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव अयःशूलम् । साहसमित्यर्थः । "यो मृदुनोपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति सः आयःशूलिकः" इति भाष्यम् । तदाह । **तीक्ष्णोपाय इत्यादि** ॥ **दण्डाजिनं दम्भ इति** ॥ दम्भार्थत्वाद्दण्डाजिनशब्दो दम्भे

१८७७। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। (५-२-७७)

कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा। द्वितीयकं—द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य। द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। 'तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्' (वा ३१७२)। षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः।

१८७८। स एषां ग्रामणीः। (५-२-७८)

देवदत्तो मुख्यो एषां देवदत्तकाः। त्वत्काः। मत्काः।

१८७९। शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे। (५-२-७९)

शृङ्खलकः करभः।

१८८०। उत्क उन्मनाः। (५-२-८०)

उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन्। उत्कः उत्कण्ठितः।

१८८१। कालप्रयोजनाद्रोगे। (५-२-८१)

लाक्षणिक इति भावः। **तावतिथम्** ॥ तावताम्पूरणन्तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः। तृतीयार्थे प्रथमा। ग्रहणमिति भावे ल्युडन्तम्। तथाच तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वेत्यर्थः इत्यभिप्रेत्य आह। **कन् स्यादिस्यादि** ॥ पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिभूतस्य न लुक्। किन्तु पूरणप्रत्ययमात्रस्य "षष्ठेन गृह्णाति षट्कः" इति भाष्योदाहरणात्। **द्वितीयेन रूपेणेति** ॥ अनेन द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम्। इतिना लोकानुसारित्वङ्गम्यते। एवञ्च ग्रन्थविषये एवमेव ग्रहणमिह फलति तेन द्वितीयङ्गृहणन्देवदत्तेन दण्डस्येत्यादौ न भवति। **तावतिथेनेति** ॥ ग्रहणेऽर्थे विहितङ्गृहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भः। **षट्को देवदत्त इति** ॥ भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात् पूरणप्रत्ययस्यैव लुगिति गम्यते। ननु तदन्तस्य। **स एषाङ्ग्रामणीः** ॥ ग्रामणीविशेषवाचकात् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः। **देवदत्तो मुख्यो एषामिति** ॥ एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम्। "ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु" इत्यमरः। **त्वत्काः, मत्काः इति** ॥ त्वमहं वा मुख्यो एषामिति विग्रहः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ। **शृङ्खलमस्य** ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा। बन्धनमिति करणे ल्युट्। अस्य करभस्य शृङ्खलं बन्धनमिति विग्रहे बन्धनविशेषणकात् प्रथमान्तात् अस्य करभस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः। **शृङ्खलकः करभ इति** ॥ शृङ्खलेन बद्ध इति यावत्। करभः उष्ट्रः। **उत्क उन्मनाः** ॥ **उद्गतमनस्कवृत्तेरिति** ॥ उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः। **कालप्रयोजनाद्रोगे** ॥ काल, प्रयोजन, अनयोः समाहारद्वन्द्वः। तदाह। **कालवचनात्**

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे। द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णं कार्यमस्य उष्णकः। 'रोगे' किम्। द्वितीयो दिवसोऽस्य।

१८८२। तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्। (५-२-८२)

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत्। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। 'वटकेभ्य इनिर्वाच्यः' (वा ३१७५)। वटकिनी।

१८८३। कुल्माषादञ्। (५-२-८३)

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी।

१८८४। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। (५-२-८४)

श्रोत्रियः। 'वा' इत्यनुवृत्तेश्छान्दसः।

१८८५। श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ। (५-२-८५)

श्राद्धी–श्राद्धिकः।

१८८६। पूर्वादिनिः। (५-२-८६)

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी।

प्रयोजनवचनाच्चेति ॥ यथोक्तविभक्त्यन्तादिति शेषः। कालशब्देनात्र कालवृत्तिपूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द एव गृह्यते, न तु मासादिशब्दः। व्याख्यानात्। तदाह। **द्वितीयेऽहनीति** ॥ प्रयुज्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम्। कर्मणि ल्युटि तु फलम्। तदाह। **प्रयोजनङ्करणं रोगस्य फलं वेति** ॥ **तदस्मिन्नन्नम्** ॥ प्रथमान्तादन्नवाचकात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् स्यात् अन्नस्य बाहुल्ये गम्ये संज्ञायामित्यर्थः। **वटकेभ्यः इति** ॥ संज्ञायामित्येव। **वटकिनीति** ॥ वटकाः प्रायेण अन्नमस्याम्पौर्णमास्यामिति विग्रहः। **कुल्माषादञ्** ॥ कनोऽपवादः। "स्याद्यावकस्तु कुल्माषः चणको हरिमन्थकः" इत्यमरः। **श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते** ॥ द्वितीयान्ताच्छन्दश्शब्दात् अधीते इत्यर्थे घन्, प्रकृतेः श्रोत्र देशश्च निपात्यते। अध्येत्रणोऽपवादः। **वेत्यनुवृत्तेरिति** ॥ 'तावतिथम्' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति शेषः। ततश्च घनभावे पूर्वसूत्रादनुवृत्तोऽणिति भावः। वाग्रहणाननुवृत्तौ तु घना अध्येत्रणो बाधः स्यादिति बोध्यम्। **श्राद्धमनेन** ॥ प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दात् भुक्तमनेनेत्यर्थे इनिठनौ एतौ स्त इत्यर्थः। श्राद्धसाधनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः। इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः। **पूर्वादिनिः** ॥ अनेनेति कर्तृतृतीयान्तमनुवर्तते। काङ्क्षियाम्प्रति कर्तेत्याकाङ्क्षायाम्भुक्तं पीतमित्यादि यत्किञ्चित्क्रियापदमध्याहार्यम्। उपस्थितत्वात् कृञर्थभूतक्रियासामान्यमेव प्रतीयते।

१८८७ । सपूर्वाच्च । (५-२-८७)

कृतपूर्वी कटम् ।

१८८८ । इष्टादिभ्यश्च । (५-२-८८)

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

१८८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । (५-२-८९)

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

१८९० । अनुपद्यन्वेष्टा । (५-२-९०)

अनुपदमन्वेष्टा गवामनुपदी ।

१८९१ । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । (५-२-९१)

साक्षाद्द्रष्टा साक्षी ।

१८९२ । क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । (५-२-९२)

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतिकार्य इत्यर्थः ।

ततश्च पूर्वङ्कृतमनेनेति विग्रहे कृतमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दात् अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः। **सपूर्वाच्च** ॥ विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादुक्तविषये इनिः स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिति यावत् । प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम्। **कृतपूर्वी कटमिति** ॥ अत्र यद्वक्तव्यन्तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रोक्तम् । **इष्टादिभ्यश्च** ॥ इष्टादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यः अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **छन्दसि परिपन्थि** ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पन्थादेशे परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशे परिपरिन्शब्द । "माविदन्परिपन्थिनः, मात्वा परिपरीविदत्" इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । **अनुपद्यन्वेष्टा** ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः । अनुपदमित्यस्मात् अन्वेष्टरि अर्थे इनिप्रत्ययो निपात्यते । **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** ॥ साक्षादित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययात् द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **साक्षीति** ॥ यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणम्पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः 'अव्ययानाम्भमात्रे' इति टिलोपः । **क्षेत्रियच्** ॥ परम् अन्यत् क्षेत्रं शरीरं परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतीकार्यः 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते । **शरीरान्तरे इति** ॥ भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, नतु वर्तमाने शरीरे

१८९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । (५-२-९३)

इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिकरणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

१८९४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । (५-२-९४)

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' (वा ३१८३)

१८९५ । रसादिभ्यश्च । (५-२-९५)

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, भाव, 'गुणात्' (ग. सू. ११२) 'एकाचः' (ग. सू. ११३) । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

इत्यर्थः । फलितमाह । **अप्रतिकार्यः इति** ॥ **इन्द्रियम्** ॥ इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दात् यथायोगं षष्ठी। तृतीयान्तात् लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घच् निपात्यते इति यावत् । "**इन्द्र आत्मेति** ॥ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदन्द्रो नामेदंद्रोहवै नाम तमिदंद्रं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते" इति श्रुतेरिति भावः। **तस्य लिङ्गमिति** ॥ आत्मनोऽनुमापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति । **करणेनेति** ॥ चक्षुरादीन्द्रियाङ्किञ्चित्कर्त्रोधिष्ठितम्भावितुमर्हति, करणत्वात्, घटकरणदण्डादिवदित्यनुमानादित्यर्थः। मम चक्षुरित्येवमिन्द्रेण दृष्टं ज्ञातमिन्द्रियम् । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इन्द्रेण जुष्टं सेवितम्प्रीणितं वा इन्द्रियम् । रूढशब्दोऽयङ्कथञ्चिद्व्युत्पादितः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति साधयितुमाह । **इति करणमिति** ॥ इतिशब्द इत्यर्थः । **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** ॥ तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे अस्तिसमानाधिकरणात्प्रथमान्तात् अस्य अस्मिन्निति चार्थे मतुप् स्यादित्यर्थः । उपावितौ । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तदाह । **भूमनिन्देति** ॥ श्लोकवार्तिकमिदम् । भूमा बहुत्वम् । यथा गोमान्, यवमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी छत्री । वृत्तिनियामकः संसर्गविशेषो विवक्षितः । तेन पुरुषी दण्ड इति नास्ति । **रसादिभ्यश्च** ॥ **मतुबिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये इति शेषः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अन्यमत्वर्थीयेति** ॥ 'अत इनिठनौ' इत्यादि निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रसादीन् पठति । रस रूपेत्यादि भावेत्यन्तम् । **गुणादिति** ॥ **एकाच इति** ॥ गणसूत्रम् । उदाहरति । **स्ववानिति** ॥ **गुणग्रहणमिति** ॥ गुणादित्येतत् रसादीनां

१८९६ । तसौ मत्वर्थे । (१-४-१९)

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५) । विदुष्मान् । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' (वा ३१८५) । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ।

१८९७ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । (८-२-९)

मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ।

१८९८ । झयः । (८-२-१०)

झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् ।

१८९९ । संज्ञायाम् । (८-२-११)

षण्णां विशेषणमित्यर्थः । तेन गुणवाचकानामेव एषाङ्ग्रहणात् जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिनाञ्च ग्रन्थादिशब्दानाम् इह न ग्रहणमिति भावः । 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारि' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् इद सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु विद्वच्छब्दान्मतुपि यजादिस्वादिपर-कत्वाभावेन भत्वाभावात् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति कथं सम्प्रसारणमित्यत आह । **तसौ मत्वर्थे** ॥ मत्वर्थः प्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्य आह । **तान्त-सान्ताविति** ॥ तकारसकारान्तावित्यर्थः । **गुणवचनेभ्य इति** ॥ वार्तिकमिदम् । गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते । नतु रूपादिशब्दा अपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादि न भवति । अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमांसाकौतूहले अरुणाधिकरणे प्रपञ्चित-मस्माभिः । **मादुपधायाश्च** ॥ मात् उपधायाश्चेति च्छेदः । मादित्यावर्तते । म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । मवर्णा-न्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः । मादित्युपधाविशेषणम् । मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योऽर्थः । फलितमाह । **मवर्णेत्यादिना** ॥ मान्तादुदाहरति । **किंवानिति** ॥ किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः । एवमग्रेऽपि । अकारान्तादुदाहरति । **ज्ञानवानिति** ॥ अत्र तपरकरणाभावा-दाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वा आह । **विद्यावानिति** ॥ मोपधादुदाहरति । **लक्ष्मीवा-निति** ॥ अदुपधादुदाहरति । **यशस्वानिति** ॥ 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम् । आकारोपधादुदाहरति । **भास्वानिति** ॥ अथ विद्युत्वान् । मकारान्तत्वाभावान्मकाराकारो-पधत्वाभावाच्च मादुपधाया इति वत्वाप्राप्तावाह । **झयः** ॥ **अपदान्तत्वादिति** ॥ 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वेन पदत्वबाधादिति भावः । **संज्ञायाम्** ॥ अहीवतीत्यादिनदीविशेषस्य

मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। 'शरादित्वात्' दीर्घः।

१९००। आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। (८-२-१२)

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसनशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान्ग्रामः। अन्यत्रासनवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम्। कक्षीवान्नामर्षिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमणभावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र।

१९०१। उदन्वानुदधौ च। (८-२-१३)

उदकस्योदन्भावो मतावुदधौ संज्ञायां च। उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च।

१९०२। राजन्वान्सौराज्ये। (८-२-१४)

राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र।

१९०३। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। (५-२-९६)

चूडालः—चूडावान्। 'प्राणिस्थात्' किम्। शिखावान्दीपः। 'आतः' किम्। हस्तवान्। 'प्राण्यङ्गादेव' (वा ३१८९)। नेह। मेधावान्। प्रत्यय-

---

नगरीविशेषस्य वा संज्ञा। **शरादित्वादिति** ॥ 'शरादीनाञ्च' इति दीर्घ इत्यर्थः। **आसन्दीवत्** ॥ समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वं निपात्यन्ते इति कक्षीभावादिकमेवात्र निपात्यते। वत्वन्तु संज्ञायामिति सिद्धम्। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणमिति निपात्यत इति शेषः। 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इत्यारब्धम्। अतोऽत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठः अनार्ष इत्याहुः। **उदन्वानुदधौ च ॥ उदधौ संज्ञायाञ्चेति** ॥ वस्तुतस्तु उदन्वांश्चेत्येव सूत्रयितुमुचितम्। संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छब्दस्य सिद्धत्वात्। **राजन्वान् सौराज्ये** ॥ सु शोभनो राजा यस्य देशस्य सः सुराजा, तस्य भावः सौराज्यम्। तस्मिन्नर्थे राजन्शब्दात् मतुपि 'मादुपधायाः' इति वत्वं सिद्धम्। नलोपाभावो निपात्यते। **प्राणिस्थात्** ॥ आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दात् मत्वर्थे लच् वा स्यादित्यर्थः। **शिखावान् दीप इति** ॥ अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावात् न लजिति भावः। **प्राण्यङ्गादेवेति** ॥ भाष्ये तथा वचनादिति भावः। ननु लचश्चित्करणं व्यर्थम्। चित इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह। **प्रत्ययस्वरेणेति** ॥

स्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

१९०४ । सिध्मादिभ्यश्च । (५-२-९७)

लज्वा स्यात् । सिध्मलः—सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन आकारान्तेभ्य इनिठनौ न । 'वातदन्तबल ललाटानामूङ् च' (ग सू ११५) । वातूलः ।

१९०५ । वत्सांसाभ्यां कामबले । (५-२-९८)

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासङ्ख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

१९०६ । फेनादिलच्च । (५-२-९९)

चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः—फेनलः—फेनवान् ।

चूडालोऽसीति ॥ तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम् । चूडालात्सो रुत्वे उत्वे तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं चित्करणमित्यर्थः । **सिध्मादिभ्यश्च** ॥ **लज्वा स्यादिति** ॥ मत्वर्थे इति शेषः । **अन्यतरस्यामिति** ॥ पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लच्प्रत्ययविकल्पार्थकम् । किन्तु मतुप्प्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव । अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थकत्वात् । ततश्च 'सिध्मादिभ्यः' इति लच् मतुप् च स्यादिति लभ्यते । नन्वन्यतरस्यामित्यस्यात्र लच्प्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मतुप् सिद्ध इति वाच्यम् । लजभावे मतुबेव भवति, नतु 'अत इनिठनौ' इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात् । तदाह । **तेनेति** ॥ सिध्मादिषु ये अकारान्ताः तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, मणि, विजय, पांसु, हनु, पार्ष्णि, इत्यादयः सिध्मादिषु पठिताः । एवञ्च लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्यतरस्याङ्ग्रहणमुत्तरसूत्रेषु सर्वत्र मत्वर्थीयविधिष्वनुवर्तते, नतु रूढशब्देषु । अतो न तेषु मतुप्समुच्चयः इत्यास्तां तावत् । **वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति** ॥ सिध्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच् प्रकृतेरूङ्चादेशः । ङकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूलः, एवं दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः । **वत्सांसाभ्यां कामबले** ॥ **लज्वा स्यादिति** ॥ मत्वर्थे इति शेषः । कामबलशब्दौ तद्वति लाक्षणिकावित्यभिप्रेत्य आह । **कामवति बलवति चेति** ॥ **फेनादिलच्च** ॥ मत्वर्थे इति शेषः । **चाल्लजिति** ॥ सन्निहितत्वादिति भावः । नन्वेवं सति मतुप् नैव स्यादित्यत आह । **अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति** ॥ सिध्मादिसूत्रे व्याख्यातमिदम् ।

१९०७ । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । (५-२-१००)

लोमादिभ्यः शः । लोमशः—लोमवान् । रोमशः—रोमवान् । 'पामादिभ्यो नः' । पामनः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग सू ११८) । अङ्गना । 'लक्ष्म्या अच्च' (ग सू १२१) । लक्ष्मणः । 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः' (वा ३१९४) । विषुणः । 'पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः—पिच्छवान् । उरसिलः—उरस्वान् ।

१९०८ । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । (५-२-१०१)

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । 'वृत्तेश्च' (वा ३१९५) वार्तः ।

१९०९ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी । (५-२-१०२)

लोमादि ॥ श न इलच् एते त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासङ्ख्यं स्युर्मत्वर्थे । **अङ्गात्कल्याणे इति** ॥ पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं सुन्दरं तद्विशेषकादङ्गशब्दात् मत्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः । **अङ्गनेति** ॥ कल्याणानि अङ्गानि अस्याः इति विग्रहः । 'लक्ष्म्या अच्च' इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दात् मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरकारोऽन्तादेशश्च । **लक्ष्मण इति** ॥ लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्तादेशे णत्वम् । **विष्वगिति** ॥ इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे इदं वार्तिकं पठितम् । विषु इत्यव्यय सर्वतः इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति विष्यङ् । सर्वतो गामीत्यर्थः इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगर्थे इति भवस्वामी । पराङ्मुख इति भट्टभास्करः । विषु अञ्च् इत्यस्मात् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः । **विषुण इति** ॥ विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिक विग्रहः । विषु, अञ्च्, इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् । कृतसन्धेर्नप्रत्यये तु विष्वक्शब्दे उत्तरपदस्य लोपे 'लोपो व्योः' इति यलोपे विषुण इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । **प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः** ॥ प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा, एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **प्राज्ञो व्याकरणमिति** ॥ प्रज्ञानं प्रज्ञा । स्त्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहः । उपसर्जनभूतामपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य कर्मत्वाद्वितीया । कृद्योगषष्ठी नात्र प्रवर्तते । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धितयोगे तन्निषेधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र प्रपञ्चितम् । नच प्रजानातीति प्रज्ञः 'इगुपध' इति कः । प्रज्ञशब्दात् स्वार्थे अणि प्राज्ञ इति सिध्यतीति शङ्क्यम् । तथासति स्त्रियां ङीप्प्रसङ्गात् । तदाह । **प्राज्ञेति** । **श्राद्ध इति** ॥ श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रहः । **आर्च इति** ॥ अर्चा अस्यास्तीति विग्रहः । **वृत्तेश्चेति** ॥ वार्तिकम् । मत्वर्थे णप्रत्यय इति शेषः । **वार्त्त इति** ॥ वृत्तिरस्यास्तीति विग्रहः । **तपःसहस्राभ्याम्** ॥ विनिश्च इनिश्चेति द्वन्द्वः । मत्वर्थे इति शेषः । यथासङ्ख्यमन्वयः । विनिप्रत्यये इनिप्रत्यये च नकारादिकारौ उच्चारणार्थौ ननु नकारयोः इत्संज्ञा कुतो

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाद्-दन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

१९१० । अण् च । (५-२-१०३)

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३१९७) । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः ।

१९११ । सिकताशर्कराभ्यां च । (५-२-१०४)

सैकतो घटः । शार्करः ।

१९१२ । देशे लुबिलचौ च । (५-२-१०५)

चादण्मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः—सिकतिलः—सैकतः—सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

न स्यात् । नच प्रयोजनाभावः, नित्स्वरस्यैव फलत्वादित्यत आह । **विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थ इति** ॥ तथा च उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्संज्ञेति भावः । यद्यपि 'अस्मायामेधा' इत्यसन्तत्वादेव तपःशब्दाद्विन्सिद्धः । सहस्रशब्दात्तु 'अत इनिठनौ' इत्येवेन्सिद्धः । तथापि विशिष्य उत्तरसूत्रविहितेन अणा असन्तादन्तलक्षणयोः विनीन्योः सामान्यविहितयोः बाधो माभूदिति विशिष्येह तपस्सहस्रशब्दान्तयोः विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि बाधनार्थमिह अन्विधानम् । एतत्समाधानं क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । **अण् च** ॥ तपस्सहस्राभ्यां मत्वर्थे इति शेषः । ननु तपःसहस्राभ्यां विनीन्यणः इत्येकमेव सूत्रमस्तु । नच तपःसहस्राभ्यां विनीन्योर्यथासङ्ख्यार्थं पृथक्सूत्रकरणम् । अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्यां स्युरिति वाच्यम् । 'तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी' इति सूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चारणादेव अणः उभयसम्बन्धस्य विनीन्योर्यथासङ्ख्यत्वस्य च सिद्धेरित्यत आह । **योगविभाग उत्तरार्थ इति** ॥ उत्तरसूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । **ज्यौत्स्न इति** ॥ शुक्लपक्ष इति शेषः । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । सा अस्यास्तीति विग्रहः । **तामिस्र इति** ॥ कृष्णपक्ष इति शेषः । तमिस्राः तमोयुक्ता रात्रयः । ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वादण् । **सिकताशर्कराभ्याञ्च** ॥ मत्वर्थे अणिति शेषः । **सैकतो घट इति** ॥ सिकता अस्य सन्तीति विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वात् घट इति विशेष्यम् । "अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणाम्बहुत्वञ्च" इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् सिकताशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः । **देशे लुबिलचौ च** ॥ पूर्वसूत्रविहितस्याणो लुप् इलच स्यादित्यर्थः । **चादणिति** ॥ सन्निहितत्वादिति भावः । तर्हि अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेर्मतुप् नैव स्यादित्यत आह । **मतुप् चेति** ॥ समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । **सिकता इति** ॥ सिकताशब्दात् नित्यम्बहुवचनान्तादणो लुपि प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि युक्तवद्भावाद्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचनमिति भावः ।

१९१३ । दन्त उन्नत उरच् । (५-२-१०६)

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ।

१९१४ । ऊषसुषिमुष्कमधो रः । (५-२-१०७)

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यम्—मधुरः । रप्रकरणे 'खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३१९८) । खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः । कुञ्जरः । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' (वा ३१९९) । नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव । 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा ३२००) । कच्छुरः ।

१९१५ । द्युद्रुभ्यां मः । (५-२-१०८)

द्युमः । द्रुमः ।

१९१६ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । (५-२-१०९)

'हयवरट्' इति सूत्रे 'एका च सिकता तैलादाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात् सिकताशब्दः एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति । **दन्त उन्नत उरच् ॥** उन्नतविशेषणकाद्दन्तशब्दात् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । **ऊषसुषि ॥** ऊष, सुषि, मुष्क, मधु, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **ऊषर इति ॥** ऊषः क्षारमृत्तिकाविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । **सुषिर इति ॥** सुषिः बिलं अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे द्रव्ये, माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेषवाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह । **मधु माधुर्यमिति ॥** तथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् । खरो गर्दभः, धिष्ण्यो वा । मुखरः शब्दं कुर्वन् । कुञ्जरो हस्ती । रूढशब्दा एते । **नगपांस्विति ॥** वार्तिकमिदम् । नगरमिति जातिविशेषवाची । अत एव नगरीति ङीष् । **पांसुर इति ॥** पांसुः अस्यास्तीति विग्रहः । **पाण्डुर इति ॥** पाण्डुः शुक्लवर्णः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । कथं पाण्डरशब्द इत्यत आह । **पाण्डरशब्दस्त्विति ॥** "हरिणः पाण्डरः पाण्डुः" इत्यमरः । **कच्छ्वा इति ॥** वार्तिकमिदम् । कच्छूशब्दाद्रप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह्रस्वश्च अन्तादेश इत्यर्थः । कच्छुरः शुनां रोगविशेषः । **द्युद्रुभ्यां मः ॥** 'दिव उत्' इति कृतोत्वस्य दिव्शब्दस्य द्यु इति निर्देशः । दिव्शब्दात् द्रुशब्दाच्च मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **द्युमः द्रुम इति ॥** रूढशब्दावेतौ । **केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥** मत्वर्थे इति शेषः । नन्विहान्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थम् । समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । नच महाविभाषायाः अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकस्याप्रवृत्तेः 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्युक्तत्वादिह मतुपोऽप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थमन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति वाच्यम् । प्राणिस्थादिति

प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम्। केशवः–केशी–केशिकः–केशवान्। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०)। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। 'अर्णसो लोपश्च' (वा ५०५३)। अर्णवः।

१९१७। गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। (५-२-११०)

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवम्। गाण्डीवमर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः।

१९१८। काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। (५-२-१११)

काण्डीरः। आण्डीरः।

१९१९। रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। (५-२-११२)

रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। 'वले' (सू १०४०) इति दीर्घः। आसुतीवलः। शौण्डिकः। परिषद्वलः। 'पर्षत्' इति पाठान्तरम्। पर्षद्वलम्। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०)। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। 'वले' (सू १०४०) इत्यत्र 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः।

सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य समुच्चयार्थकस्यानुवृत्त्यैव तत्सिद्धेरित्यत आह। **प्रकृतेनेति** ॥ **इनिठनोरिति** ॥ इनिठनोरपीत्यर्थः। अन्यथा सिध्मादिभ्यश्चेत्यत्रैव मतुबेव समुच्चीयेत नत्विनिठनाविति भावः। तथाच वप्रत्यये इनिठनोर्मतुपि च चत्वारि रूपाणीत्याह। **केशव इत्यादि**। **अन्येभ्योऽपीति** ॥ वार्तिकमिदम्। केशादन्येभ्योऽपि मत्वर्थे वो दृश्यते इत्यर्थः। **अर्णस इति** ॥ वार्तिकमिदम्। अर्णसो वप्रत्ययः प्रकृतेः सकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। **अर्णव इति** ॥ अर्णः जलम्। तत्प्रभूतमस्तीति विग्रहः। इदन्तु वार्तिकम्भाष्ये न दृश्यते। **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्** ॥ **ह्रस्वदीर्घयोरिति** ॥ गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्ड्य इति युगपन्निर्देशः। 'ख्यत्यात्परस्य' इत्यत्र खितिशब्दयोः खीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः। ततश्च गाण्डिशब्दात् गाण्डीशब्दात् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे यथासङ्ख्यं ईरन् ईरच्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः। रूढशब्दत्वादिह न मतुप्समुच्चयः। **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ** ॥ काण्ड, आण्ड, अभ्यां ईरन्, ईरच् इति प्रत्ययौ मत्वर्थे स्त इत्यर्थः। **रजःकृषि** ॥ रजस्, कृषि, आसुति, परिषद् एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यादित्यर्थः। **आसुतीवल इति** ॥ 'षुञ् अभिषवे'। आङ्पूर्वात् स्त्रियां क्तिन्। 'वले' इति दीर्घः। **अन्येभ्योऽपीति** ॥ वार्तिकमिदम्। 'रजःकृषि' इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि वलच् दृश्यते इत्यर्थः। भ्रातृवलः 'ढ्लोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः। पुत्रवल

---

१. भाष्ये न दृश्यते—इति शेखरकृत्। रूपसिद्धिस्तु पृषोदरादित्वात्।

१९२० । दन्तशिखात्संज्ञायाम् । (५-२-११३)

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

१९२१ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । (५-२-११४)

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागमः' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । 'ऊर्जस्वतीः' इतिवदसुन्नन्तत्वेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसच्च । मलीमसः ।

१९२२ । अत इनिठनौ । (५-२-११५)

दण्डी—दण्डिकः ।

इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमाशङ्क्य आह । **वले इत्यत्रेति** ॥ **दन्तशिखात्संज्ञायाम्** ॥ समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च मत्वर्थे वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । **ज्योत्स्ना** ॥ **ज्योतिष इति** ॥ ज्योतिरवयवाः ज्योतींषि, तान्यस्यां सन्तीति विग्रहे ज्योतिष्शब्दात् नप्रत्ययः उपधाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यते । सति च इकारस्य लोपे इणः परत्वाभावात् षत्वनिवृत्तौ ज्योत्स्नेति रूपम् । "चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना" इत्यमरः । **तमस इति** ॥ तमः अस्यास्तीति विग्रहे तमस्शब्दात् रक्प्रत्ययः । उपधाभूतस्य मकारादकारस्य इत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । "तमिस्रा तामसी रात्रिः" इत्यमरः । ननु 'तमिस्रा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् तमिस्रङ्गहमिति कथमित्यत आह । **स्त्रीत्वमतन्त्रमिति** ॥ निपात्यते इति शेषः । **शृङ्गिण इति** ॥ शृङ्गमस्यास्तीति विग्रहः । इनचि णत्वम् । **ऊर्जसो वलजिति** ॥ निपात्यते इति शेषः । ऊर्जस इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । ननु 'अस्मायामेधा' इति विनिना सिद्धेरूर्जस्विन्निति निपातनं व्यर्थमित्यत आह । **तेनेति** ॥ विशेषविहितेन वलचा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विनो निवृत्तिर्माभूदित्येतदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । **ऊर्जस्वल इति** ॥ ऊर्जशब्दाद्वलचि प्रकृतेरसुगागम इति वृत्तिग्रन्थः अनुपपन्न इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **ऊर्जस्वतीरितिवदिति** ॥ ऊर्जस्वतीरित्यत्र वलभावेन तत्सन्नियोगशिष्टस्य असुगागमस्याप्रसक्तेः तत्र ऊर्जस् इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपेयम् । तेनैव ऊर्जस्विन्नूर्जस्वलयोः वलज्मात्रनिपातनोपपत्तेरित्यर्थः । **ईमसच्चेति** ॥ मलशब्दात् निपात्यते इति शेषः । **अत इनिठनौ** ॥ अदन्तान्मत्वर्थे इनिठन् एतौ स्त इत्यर्थः । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि भवति । "एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृतौ" इति भाष्यम् । एकाक्षरात् स्ववान्, कृतः कारकवान्, जातेः

१९२३ । व्रीह्यादिभ्यश्च । (५-२-११६)

व्रीही—व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि । 'शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः, यवखलादिभ्य इकः' (वा ३२०९) । अन्येभ्य उभयम् ।

१९२४ । तुन्दादिभ्य इलच्च । ५-२-११७)

चादिनिठनौ मतुप्च । तुन्दिलः—तुन्दी—तुन्दिकः—तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि, 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' (ग. सू. १२४) 'विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः—कर्णी—कर्णिकः—कर्णवान् ।

१९२५ । एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् । (५-२-११८)

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ।

१९२६ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । (५-२-११९)

निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ्स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

वृक्षवान्, सप्तम्यां दण्डाः अस्यां शालायां सन्ति दण्डवती, इदं प्रायिकम् । तेन "कार्यी—कार्यिकः, तण्डुली—तण्डुलिकः इत्यादि सिद्धम्" इति भाष्ये स्पष्टम् । **व्रीह्यादिभ्यश्च** ॥ मत्वर्थे इनिठनौ इति शेषः । **शिखामालेत्यादि** ॥ वार्तिकमिदम् । शिखा, माला, संज्ञा, वीणा, बडबा, बालका, पताका, वर्मन्, शर्मन् एभ्यः इनिरेव नतु ठनित्यर्थः । **यवखलेति** ॥ यवखल नौ कुमारी एभ्यः ठनेव, नत्विनिरित्यर्थः । परिशिष्टेभ्यस्तु व्रीह्यादिगणपठितेभ्यः उभावित्यर्थसिद्धम् । इदं वृत्तौ स्पष्टम् । **तुन्दादिभ्य इलच्च** ॥ **मतुप्चेति** ॥ समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । **स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति** ॥ गणसूत्रमिदम् । वृद्धविषयात् स्वाङ्गादिलच् इनिठनौ मतुप्चेत्यर्थः । **कर्णिल इति** ॥ वृद्धौ कर्णौ अस्येति विग्रहः । **एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्** ॥ एकपूर्वात् गोपूर्वाच्च नित्यण्ठञ् स्यादित्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिध्यति । तथापि समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्या मतुप् समुच्चीयेत । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । **ऐकशतिक इति** ॥ 'पूर्वकाल' इति समासः । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर' इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न । तत्र प्रतिपदोक्ततद्धितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् । **शतसहस्र** ॥ **निष्कात् पराविति** ॥ असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात् समास इति भावः ।

१९२७ । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । (५-२-१२०)

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । 'आहत—' इति किम् । रूपवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

१९२८ । अस्मायामेधास्रजो विनिः । (५-२-१२१)

यशस्वी—यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी—मायिकः । क्विन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी । 'आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घश्च' (वा ३२१३) । आमयावी । 'शृङ्गबृन्दाभ्यामारकन्' (वा ३२१४) । शृङ्गारकः । बृन्दारकः । 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा ३२१५) । फलिनः । बर्हिणः । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा ३२१६) । इन्ठनौ मतुप्च । हृदयालुः—हृदयी—हृदयिकः—हृदयवान् । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने—' (वा ३२१७) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । 'स्फायितञ्चि' इति रक् । तृप्रः पुरोडाशः, तं न सहते

रूपादाहत ॥ आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दात् मत्वर्थे यप् स्यादित्यर्थः । **आहतं रूपमिति** ॥ आहतेन निष्पन्नं स्वरूपं यस्येति विग्रहे रूपशब्दाद्यपि रूप्यशब्द इत्यर्थः । **रूप्यः कार्षापण इति** ॥ परिमाणविशिष्ट रजतसुवर्णादिर्मुद्रिकाविशेषयुक्तः कार्षापण इत्युच्यते । तत्स्वरूपञ्च स्वर्णकारकृताहननिष्पाद्यमिति बोध्यम् । **रूप्यो गौरिति** ॥ प्रशस्तरूपसम्पन्न इत्यर्थः । **अन्येभ्योऽपीति** ॥ वार्तिकमिदम् । रूपशब्दादन्येभ्योऽपि यप् दृश्यत इत्यर्थः । **हिम्याः पर्वताः इति** ॥ भूम्नि यप् बहुळं हिममेष्वस्तीति विग्रहः । **गुण्या ब्राह्मणा इति** ॥ प्रशंसायां यप् । प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्यर्थः । **अस्मायामेधास्रजो विनिः** ॥ असित्यनेन असन्तं विवक्षितम् । असन्त, माया, मेधा, स्रज्, एभ्यः विनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । **यशस्वीति** ॥ 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वमिति भावः । **यशस्वानिति** ॥ 'एकगोपूर्वात्' इति सूत्रे नित्यग्रहणेन निवृत्तमपि समुच्चयार्थमन्यतरस्यांग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । स्रग्वीत्यत्र 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्य आह । **क्विन्नन्तत्वादिति** । **आमयस्येति** ॥ आमयशब्दात् मत्वर्थे विनिः, प्रकृतेर्दीर्घश्चेत्यर्थः । **शृङ्गबृन्दाभ्यामिति, फलबर्हाभ्यामिति, हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति** ॥ वार्तिकमिदं त्रयम् । **मतुप्चेति** ॥ वक्तव्यः इति शेषः । भाष्ये तथोक्तत्वात् । चुटू इति चकारस्येत्संज्ञा । अन्यतरस्याङ्ग्रहणाच्चालोरभावे इनिठनौ । समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि । तथाचात्र चत्वारः प्रत्ययाः । तदाह । **हृदयालुरित्यादि** ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यः तदसहने चालुर्वक्तव्य इति वाचनिकमर्थतः सङ्गृह्णाति । **शीतेति** ॥ शीत, उष्ण, तृप्र, एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । **तृप्रः पुरोडाश इति** ॥ मन्त्रभाष्ये 'स्फायितञ्चि' इति सूत्रे तथोक्त-

तृप्रालुः । 'तृप्रं दुःखम्' इति माधवः । 'हिमाच्चेलुः' (वा ३२१८) । हिमं न सहते हिमेलुः । 'बलादूलः' (वा ३२१९) । बलं न सहते बलूलः । 'वातात्समूहे च' (वा ३२२०) । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः । 'तप्पर्वमरुद्भ्याम्' (वा ३२२१) । पर्वतः । मरुत्तः ।

१९२९ । ऊर्णाया युस् । (५-२-१२३)

सित्त्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र 'छन्दसि' इति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि 'अहंशुभमोः—' (सू १९४६) इत्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ।

१९३० । वाचो ग्मिनिः । (५-२-१२४)

वाग्मी ।

१९३१ । आलजाटचौ बहुभाषिणि । (५-२-१२५)

'कुत्सित इति वक्तव्यम्' (वा ३२२३) । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ।

१९३२ । स्वामिन्नैश्वर्ये । (५-२-१२६)

त्वादिति भावः । **हिमाच्चेलुरिति** ॥ वार्तिकमिदम् । हिमशब्दात् द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे चेलुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । **बलादूल इति** ॥ तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः । **वातात्समूहे चेति** ॥ षष्ठ्यन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे च, ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **तप्पर्वमरुद्भ्यामिति** ॥ वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यान्तप् वक्तव्य इत्यर्थः । तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमायान्तु नित्त्वं निराकृतम् । शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसम्मतं नित्त्वमेव स्थापितम् । रूढत्वादवयवार्थाभावान्न मतुप् । **ऊर्णाया युस्** ॥ ऊर्णायुशब्दे 'यस्येति च' इति लोपमाशङ्क्य आह । **सित्त्वादिति** । **अनुवर्तयन्तीति** ॥ 'बहुळं छन्दसि' इत्यस्मादिति शेषः । **वाचो ग्मिनिः** ॥ वाच्शब्दात् मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । अतद्धित इति पर्युदासात् गकारस्य नेत्संज्ञा । **वाग्मीति** ॥ वाच्शब्दात् ग्मिनिप्रत्यये कुत्वं, जश्त्वम् । प्रत्यये गकारोच्चारणन्तु 'प्रत्यये भाषायाम्, इत्यनुनासिकाभावार्थम् । **आलजाटचौ** ॥ वाच्शब्दात् आलच्, आटच्, एतौ मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः । ग्मिनोऽपवादः । **यस्तु सम्यगिति** ॥ नच अबहु, अकुत्सितञ्च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यम् । यो हि सम्यक् बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवतीति भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यक् बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् इति भावः । **स्वामिन्नैश्वर्ये** ॥ ऐश्वर्ये इति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्य आह । **ऐश्वर्यवाचकादिति** ॥

ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ।

१९३३ । अर्शआदिभ्योऽच् । (५-२-१२७)

अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ।

१९३४ । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । (५-२-१२८)

द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । 'प्राणिस्थात्' किम् । पुष्पफलवान्घटः । 'प्राण्यङ्गान्न' । पाणिपादवती । 'अतः' इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

१९३५ । वातातीसाराभ्यां कुक्च । (५-२-१२९)

चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । 'रोगे चायमिष्यते' । नेह । वातवती गुहा । 'पिशाचाच्च' (वा ३२२४) । पिशाचकी ।

आमिनजिति ॥ निपात्यते इति शेषः । **स्वामीति** ॥ स्वं ऐश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः । नियन्तेति यावत् । ऐश्वर्येत्युक्तेर्धनवानित्यर्थे स्वामीति न भवति । **अर्श आदिभ्योऽच्** ॥ अर्शस्शब्दः आदिः एषामिति विग्रहः । **अर्शस इति** ॥ अर्शः गुदरोगविशेषः । **द्वन्द्वोपताप** ॥ द्वन्द्वसमासात् उपतापवाचकात् गर्ह्यवाचकाच्च प्राणिस्थविषयेभ्यो मत्वर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणसूचनम् । **कटकवलयिनीति** ॥ कटकवलययोः काञ्चिदाकृतिभेदम्परिकल्प्य द्वन्द्वः उपपाद्यः । उपताप इत्यस्य विवरणं रोग इति । किलासः कुष्ठभेदः । गर्ह्यमित्यस्य विवरणं निन्द्यमिति । **ककुदावर्तीति** ॥ ककुदङ्ग्रीवाया अधस्तात्पृष्ठभागः । तत्र आवृतः ककुदावर्तः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । **काकतालुकिनीति** ॥ काकस्येव तालुके काकतालुके, ते अस्याः स्त इति विग्रहः । **प्राण्यङ्गान्नेति** ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । एवंविधवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनात् । **अत इत्येवेति** ॥ समासान्त इति सूत्रभाष्यरीत्या मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । **चित्रकललाटिकावतीति** ॥ चित्रकञ्च ललाटिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाभावादिनिर्नेति भावः । ननु 'अत इनिठनौ' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इनिग्रहणङ्किमर्थमित्यत आह । **सिद्धे प्रत्यये इति** ॥ **ठनादीनि** ॥ आदिना मतुपः सङ्ग्रहः । **वातातीसाराभ्यां कुक्च** ॥ **चादिनिरिति** ॥ वात, अतीसार, आभ्यां मत्वर्थे इनिः स्यात् प्रकृतेः कुक् चेत्यर्थः । कुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । **वातकीति** ॥ वातरोगवानित्यर्थः । **अतीसारकीति** ॥ अतीसाररोगवानित्यर्थः । **रोगे चायमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । **वातवती गुहेति** ॥ अत्र रोगस्याप्रतीतेरिनि कुकौ नेति भावः । **पिशाचाच्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । पिशाचादिनिः प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः ।

१९३६। वयसि पूरणात्। (५-२-१३०)

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चम्युष्ट्रः। ठनादिबाधनार्थमिदम्। 'वयसि' किम्। पञ्चमवान् ग्रामः।

१९३७। सुखादिभ्यश्च। (५-२-१३१)

इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। 'माला क्षेपे' (ग. सू ११६)। माली।

१९३८। धर्मशीलवर्णान्ताच्च। (५-२-१३२)

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी।

१९३९। हस्ताज्जातौ। (५-२-१३३)

हस्ती। 'जातौ' किम्। हस्तवान्पुरुषः।

१९४०। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। (५-२-१३४)

वर्णी।

१९४१। पुष्करादिभ्यो देशे। (५-२-१३५)

पुष्करिणी। पद्मिनी। 'देशे' किम्। पुष्करवान्करी। 'बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्' (वा ३२२५)। बाहुबली। ऊरुबली। 'सर्वादेश्च' (वा ३२२६)। सर्वधनी। सर्वबीजी। 'अर्थाच्चासन्निहिते' (वा ३२२७)। अर्थी। सन्निहिते तु अर्थवान्। 'तदन्ताच्च' (वा ३२२८)। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी।

वयसि पूरणात् ॥ अत इनिठनाविल्येव इनिसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह। **ठनादिबाधनार्थमिति** ॥ **सुखादिभ्यश्च** ॥ **इनिर्मत्वर्थे इति** ॥ इनिरेव नतु ठनित्यर्थः। **माला क्षेपे इति** ॥ सुखादिगणसूत्रमिदम्। **धर्मशील** ॥ **धर्माद्यन्तादिति** ॥ धर्म, शील, वर्ण, एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः। **हस्ताज्जातौ** ॥ हस्तान्मत्वर्थे इनिरेव, समुदायेन जातिविशेषे गम्ये इत्यर्थः। **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि** ॥ वर्णशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव। समुदायेन ब्रह्मचारिणि गम्ये इत्यर्थः। **वर्णीति** ॥ वर्णः ब्राह्मणादितत्तद्वर्णोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्, सोऽस्यास्तीति विग्रहः। **पुष्करादिभ्यो देशे** ॥ पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्यात् देशे गम्ये। **बाहूरुपूर्वपदात् बलादिति** ॥ वार्तिकमिदम्। बाहु, ऊरु, एतत्पूर्वपदकात् बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इनिरेवेत्यर्थः। **सर्वादेश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। इनिरेवेति शेषः। **अर्थाच्चासन्निहिते इति** ॥ वार्तिकमिदम्। असन्निहितविषयकादर्थशब्दात् इनिरेवेत्यर्थः। **अर्थीति** ॥ असन्निहितः

१९४२ । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । (५-२-१३६)

बलवान्—बली । उत्साहवान्—उत्साही ।

१९४३ । संज्ञायां मन्माभ्याम् । (५-२-१३७)

मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । मा । होमिनी । सोमिनी । 'संज्ञायाम्' किम् । सोमवान् ।

१९४४ । कंशम्भ्यां वभयुस्तितुतयसः । (५-२-१३८)

'कम्' 'शम्' इति मान्तौ । 'कम्' इत्युदकसुखयोः । 'शम्' इति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ।

१९४५ । तुन्दिवलिवटेर्भः । (५-२-१३९)

वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । 'मूर्धन्योपधोऽयम्' इति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि ।

अर्थः अस्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । अत्र विरोधादस्तीति न सम्बध्यते । अर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थे अप्राप्त एव इनिर्विधीयते इति कैयटः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधादाह । **तदन्ताच्चेति** ॥ अर्थशब्दान्तादपि इनिर्वक्तव्य इत्यर्थः । **बलादिभ्यो** ॥ मतुबभावपक्षे सन्निहितः इनिरित्यभिप्रेत्योदाहरति । **बलवान् बलीति** ॥ **संज्ञायां मन्माभ्याम्** ॥ **प्रथिमिनीति** ॥ 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति इमनिजन्तः प्रथिमन्शब्दः । अत्र मनोऽनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति तदन्तविधिना इमनिजन्तोऽपि गृह्यते । प्रथिमन्शब्दादिनिप्रत्यये टिलोपे नान्तलक्षणङीपि प्रथिमिनीशब्दः । **दामिनीति** ॥ दामन्शब्दादिनौ टिलोपे ङीबिति भावः । **मेति** ॥ मान्तोदाहरणसूचनमिदम् । **होमिनी । सोमिनीति** ॥ होमशब्दात्सोमशब्दाच्च इनौ ङीबिति भावः । **कंशंभ्याम्** ॥ व, भ, युस्, ति, तु, त, यस्, एषां सप्तानां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । **सप्त प्रत्ययाः स्युरिति** ॥ मत्वर्थे इति शेषः । **पदत्वार्थ इति** ॥ अन्यथा कम् इत्यस्मात् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वाभावादनुस्वारो न स्यादिति भावः । **वकारयकारपरस्येति** ॥ बहुव्रीहिः । वकारपरकस्य यकारपरकस्य चानुस्वारस्येत्यर्थः । **तुन्दिवलि** ॥ तुन्दि, वलि, वटि, एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । पुंस्त्वमार्षम् । **वटिभ इति** ॥ 'वट वेष्टने' । वटनं वटिः अस्या-

१९४६ । अहंशुभमोर्युस् । (५-२-१४०)

'अहम्' इति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः—अहङ्कारवान् । शुभंयुः, शुभान्वितः ।

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणम् ॥

१९४७ । प्राग्दिशो विभक्तिः । (५-३-१)

दिक्छब्देभ्यः इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमात्' इति च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव ।

१९४८ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः । (५-३-२)

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

स्तीति विग्रहः । **अहंशुभमोर्युस्** ॥ अहंयुश्शुभंयुरित्यत्र सुब्लुकमाशङ्कय आह । **अहमित्यादीति** ॥ सित्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वादनुस्वारे परसवर्णः सिद्ध्यति ॥

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते—**प्राग्दिशो विभक्तिः** ॥ दिक्छब्देन तद्घटितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य आह । **दिक्छब्देभ्य इत्यत इति** ॥ **विभक्तिसंज्ञका इति** ॥ तत्फलन्तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः । त्यदाद्यत्वम् । 'इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इति स्वरश्च । **स्वार्थिका इति** ॥ स्वीयप्रकृत्यर्थे भवाः इत्यर्थः । तसिलादिष्वर्थनिर्देशाभावात् अतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । **निवृत्तमिति** ॥ अत्रोपपत्तिः 'समर्थानाम्' इत्यत्रोक्ता । **अनुवर्तते एवेति** ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **किंसर्वनाम** ॥ अद्व्यादिभ्य इति च्छेदः । प्राग्दिश इत्यनुवर्तते । तदाह । **प्राग्दिशोऽधिक्रियते इति** ॥ विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्व्यादिपर्युदासात् पृथग्ग्रहणम् । द्व्यादिषु किंशब्दपाठस्तु त्वञ्च कश्च कौ, अहञ्च कश्च कौ, इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमः शेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे

१९४९ । इदम इश् । (५-३-३)

प्राग्दिशीये परे ।

१९५० । एतेतौ रथोः । (५-३-४)

इदंशब्दस्य 'एत' 'इत्' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

१९५१ । एतदोऽन् । (५-३-५)

योगविभागः कर्तव्यः । 'एतदः' एतेतौ स्तो रथोः । 'अन्' 'एतदः' इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (सू २३६) ।

१९५२ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । (५-३-६)

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

१९५३ । पञ्चम्यास्तसिल् । (५-३-७)

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात् ।

कार्यविशेषानाह । इदम इश् इत्यादिना । **इदम इश्** ॥ **प्राग्दिशीये परे इति** ॥ शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम् । शित्त्वात् सर्वादेशः । इत इत्युदाहरणम् । **एतेतौ रथोः** ॥ **इदम** इत्यनुवर्तते । एतश्च इच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफथकाराभ्यां प्राग्दिशीयं प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह । **इदंशब्दस्येत्यादिना** ॥ तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति, यथासङ्ख्यं बोध्यम् । एतर्हि, इत्थम् । **एतदोऽन्** ॥ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतद्शब्दस्य अन् स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति एतच्छब्दस्य अनेव स्यात् । नत्वेतेतौ । तत्राह । **योगविभाग इति** ॥ **एतद इति** ॥ प्रथमसूत्रमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेतौ रथोः' इति । एतच्छब्दस्य एतेतौ स्तो रेफथकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । एतर्हि, इत्थम्, इत्युदाहरणम् । **अन्निति** ॥ द्वितीयं सूत्रम् । **एतद इत्येवेति** ॥ रथोः इति तु नानुवर्तत इति भावः । तथाच एतद इत्यस्य अन् स्यात्प्राग्दिशीये परे इति फलति । अतः, अत्र, इत्युदाहरणम् । ननु अनादेशे नकारस्य इत्संज्ञायां अकारोऽन्तादेशः स्यादित्यत आह । **अनेकाल्त्वादिति** ॥ नकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा । नित्स्वरस्य प्रत्ययविषयत्वादिति भावः । तर्हि अत इत्यादौ नकारस्य श्रवणं स्यादित्यत आह । **नलोप इति** ॥ **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि** ॥ दि इति सप्तम्येकवचनं प्राग्दिशीयविशेषणम् 'यस्मिन्विधि.' इति तदादिविधिः । तदाह । **प्राग्दिशीये दकारादाविति** ॥ सदा इत्युदाहरणम् । तदेवन्तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कतिपयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते । **पञ्चम्यास्तसिल्** ॥ **किमादिभ्य इति** ॥ किंसर्वनामबहुभ्य इत्यर्थः । **वा स्यादिति** ॥ 'समर्थानाम्' इत्यतो

१९५४ । कु तिहोः । (७-२-१०४)

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात्। यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु द्वाभ्याम्।

१९५५ । तसेश्च । (५-३-८)

किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वरार्थम् विभक्त्यर्थं च वचनम्।

१९५६ । पर्यभिभ्यां च । (५-३-९)

आभ्यां तसिल्स्यात्। 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०)। परितः सर्वत इत्यर्थः। अभितः उभयत इत्यर्थः।

१९५७ । सप्तम्यास्त्रल् । (५-३-१०)

कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र।

वाग्रहणस्यानुवृत्तेरिति भावः। **कु तिहोः** ॥ कु इति लुप्तप्रथमाकम्। 'किमः कः' इत्यस्मात् किमः इत्यनुवर्तते। 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्ताविति। तिश्च ह् च तयोरिति द्वन्द्वः। इकार उच्चारणार्थः। ताभ्यां विभक्तिर्विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह। **किमः कुः स्यादित्यादिना** ॥ **कुत इति** ॥ किंशब्दात् पञ्चम्यन्तात्तसिल्। सुब्लुक्। किमः कुभावः। 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम्। वेत्यनुवृत्तेः फलमाह। **कस्मादिति** ॥ तिहोरित्युक्तेरत्र न कुभावः सर्वनाम्न उदाहरति। **यत इति** ॥ यद्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् सुब्लुक्, तसिलो विभक्तित्वात् तस्मिन्परे त्यदाद्यत्वं पररूपम्। एवन्तच्छब्दात्तत इति रूपम्। पक्षे तस्मादिति भवति। **अत इति** ॥ एतद्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, एतदोऽन्, सर्वादेशः, नलोपः। पक्षे एतस्मादिति भवति। **इत इति** ॥ इदंशब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, इदम इश्। पक्षे अस्मादिति भवति। **अमुत इति** ॥ अदस्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, उत्वमत्वे च। पक्षे अमुष्मादिति भवति। **बहुत इति** ॥ पक्षे बहुभ्य इति भवति। **द्व्यादेस्त्विति** ॥ सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् द्व्यादिपर्युदासान्नेत्यर्थः। **तसेश्च** ॥ **परस्य तसेरिति** ॥ 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः। ननु तसेस्तसिल् किमर्थमित्यत आह। **स्वरार्थमिति** ॥ लित्स्वरार्थमित्यर्थः। **विभक्त्यर्थमिति** ॥ विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यत्वाद्यर्थमित्यर्थः। अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राग्दिशीयत्वात् विभक्तित्वाभावात् त्यदाद्यत्वादिकन्न स्यादित्यर्थः। **पर्यभिभ्याञ्च** ॥ **सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति** ॥ वार्तिकमिदम्। परिषिञ्चति, अभिषिञ्चति, इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल्। **सप्तम्यास्त्रल्** ॥ किमादिभ्यः

१९५८ । इदमो हः । (५-३-११)

त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह ।

१९५९ । किमोऽत् । (५-३-१२)

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् ।

१९६० । क्वाति । (७-२-१०५)

किमः क्वादेशः स्यादति । क्व । कुत्र ।

१९६१ । वा ह च च्छन्दसि । (५-३-१३)

'कुह स्थः' । 'कुह जग्मथुः' ।

१९६२ । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । (२-४-३३)

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः । अतोऽत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

१९६३ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । (५-३-१४)

सप्तम्यन्तेभ्यः अद्यादिभ्यस्त्रलित्यर्थः । कुत्र इत्यादिरूपाणि, कुत इत्यादिवत् । **इदमो हः** ॥ इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **किमोऽत्** ॥ **अपकृष्यत इति** ॥ 'वा ह च छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः । अपकर्षे व्याख्यानमेव शरणम् । अत्प्रत्यये तकार इत् । न विभक्ताविति निषेधस्तु न भवति । 'तवर्गस्येत्त्वप्रतिषेधोऽतद्धिते' इति वार्तिकात् । **क्वाति** ॥ क्व अतीति छेदः । क्वेति लुप्तप्रथमाकं 'किमः कः' इत्यतः किम इत्यनुवर्तते । तदाह । **किमः क्वेति** ॥ किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् अत्प्रत्ययः, तकार इत्, किमः क्वादेश इति भावः । **कुत्रेति** ॥ अत्प्रत्ययाभावपक्षे त्रलि 'कुतिहोः' इति कुभावे रूपम् । केचित्तु 'किमोऽत्' इत्यत्र उत्तरसूत्राद्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभावात्तूलम्बाधित्वा नित्य एव अत्प्रत्ययः कुत्रेति त्वपशब्द एवेत्याहुः। **वा ह च छन्दसि** ॥ हेति लुप्तप्रथमाकम् । किमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । चादत् त्रल् च । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीयम् । तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रे अपकर्षज्ञानायात्र तदुपन्यासः । **एतदस्त्रतसोः** ॥ 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यस्मात् अन्वादेशे अशनुदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह । **अन्वादेशेत्यादिना** ॥ **अतोऽत्रेति** ॥ एतद्शब्दात् त्रलि प्रकृतेरशादेशे अत्रेति रूपम् । **अतो न गन्तारः स्म इति** ॥ एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः । एतद्शब्दात्तसिल् प्रकृतेरशादेशः । 'एतदोऽन्' इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम् । नच लित्स्वरे सति शेषनिघातेन तसेरुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम् । लित्स्वरापवादे अशोऽनुदात्तत्वे कृते लित्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेणात्र तसेरुदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वात् । **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । 'दृशिर्ग्रहणाद्भवदादियोग एव' (वा ३२४४) । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानाम्प्रियः । आयुष्मान् ।

१९६४ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । (५-३-१५)

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले । सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा । कदा । तदा । 'काले' किम् । सर्वत्र देशे ।

१९६५ । इदमो र्हिल् । (५-३-१६)

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । ह्स्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । 'काले' किम् । इह देशे ।

१९६६ । अधुना । (५-३-१७)

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपः । अधुना ।

१९६७ । दानीं च । (५-३-१८)

इदानीम् ।

१९६८ । तदो दा च । (५-३-१९)

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्योऽपीत्यर्थः । फलितमाह । **पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपीति** ॥ किमादेरिति शेषः । **एवमिति** ॥ स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः । **सर्वैकान्य** ॥ **सप्तम्यन्तेभ्य इति** ॥ किमादिभ्य इति शेषः । सप्तम्या इत्येवानुवर्तते । व्याख्यानादिति भावः । **सदा—सर्वदेति** ॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि' इति सभावविकल्पः । **कदेति** ॥ किंशब्दात् दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः । **इदमो र्हिल्** ॥ इदमः र्हिल् इति छेदः । **एतर्हीति** ॥ इदम्शब्दात् र्हिल्, 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः । **अधुना** ॥ इदम इति सप्तम्या इति काले इति चानुवर्तते । तदाह । **इदम इति** ॥ **इशिति** ॥ 'इदम इश्' इत्यनेनेति शेषः । **अधुनेति** ॥ इयदितिवत् प्रत्ययमात्रं शिष्यते । पठन्ति चाभियुक्ताः "उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयञ्च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतङ्केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि" इति वैयाकरणीमौपनिषदीञ्च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो ह्यर्थोऽयं श्लोकः । **दानीञ्च** ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **इदानीमिति** ॥ इदंशब्दात् दानीम्प्रत्ययः, इश् । **तदो दा च** ॥

तदा—तदानीम् । 'तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात्' (वा ३२४३) ।

१९६९ । अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् । (५-३-२१)

कर्हि—कदा । यर्हि—यदा । तर्हि—तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ।

१९७० । सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः । (५-३-२२)

एते निपात्यन्ते । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' (वा ३२४५) । समानेऽहनि सद्यः। 'पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे' (वा ३२४६) । पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । 'इदम (इश्) समसण्' (वा ३२४७) । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' (वा ३२४८) परस्मिन्नहनि परेद्यवि । 'इदमोऽश्भावो द्यश्च' (वा ३२४९) अस्मिन्नहनि अद्य । 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च' (वा ३२५०) । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा ३२५१) । उभयद्युः ।

१९७१ । प्रकारवचने थाल् । (५-३-२३)

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थालस्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ।

सप्तम्यन्तात्कालवृत्तेः तद्शब्दात् दाप्रत्ययः, दानीम्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **तदो दावचनमिति** ॥ वार्तिकमिदम् । **विहितत्वादिति** ॥ 'सर्वैकान्य' इत्यनेनेति शेषः । **अनद्यतने र्हिल्** ॥ अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः र्हिल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । **एतस्मिन्काले एतर्हीति** ॥ एतद्शब्दात् र्हिल् । एतद इति योगविभागात् रेफादौ एतादेशः । **सद्यः परुत्** ॥ "समानस्य सभावो द्यस् चाहनि" इति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्वृत्तेः समानशब्दात् सप्तम्यन्तात् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यते इत्यर्थः । समानेऽहनीत्यर्थः । "पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे" इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उच्च आरिश्चेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेये । "इदम (इश्) समसण्" इत्यपि भाष्यवाक्यम् । **ऐषम इति** ॥ समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थः । णित्त्वादादिवृद्धिः । "परस्मादेद्यव्यहनि" इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् एद्यविरिकारान्तः प्रत्ययः । "इदमोऽश्भावो द्यश्च" इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् अकारान्तो द्यस्प्रत्ययः "पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य" इत्यपि भाष्यवाक्यम् । **प्रकारवचने थाल्** ॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह । **प्रकारवृत्तिभ्य इति** ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न

१९७२ । इदमस्थमुः । (५-३-२४)

थालोऽपवादः । 'एतदो वाच्यः' (वा ३२३५) । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ।

१९७३ । किमश्च । (५-३-२५)

केन प्रकारेण कथम् ।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम् ।

१९७४ । दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । (५-३-२७)

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

१९७५ । पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् । (५-३-३९)

गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः । तेन प्रकारेणेत्यनन्तरं विशिष्ट इति शेषः । 'यथा हरिः तथा हरः' इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हरः इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वोक्तिः । **इदमस्थमुः** ॥ इदंशब्दात्प्रकारवृत्तेः थमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्त्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ' इति निषेधादेव मस्येत्त्वं न भवति । तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः । **इत्थमिति** ॥ 'एतेतौ रथोः' इति प्रकृतेरिदमः इदादेशः । एतच्छब्दात् थमुप्रत्यये तु एतद इति योगविभागात् इदादेशः । **किमश्च** ॥ प्रकारवृत्तेस्थमुरिति शेषः । **कथमिति** ॥ 'किमः कः' इति कादेशः ॥

इति तद्धिते प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते—**दिक्छब्देभ्यः** ॥ **सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति** ॥ सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । **रूढेभ्य इति** ॥ शब्दग्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः । 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इतिसूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्तातिवर्जमनुवर्तते । अत्र विभक्तीनां दिगादीनाञ्च न यथासङ्ख्यं, व्याख्यानात् । **पूर्वाधरावराणाम्** ॥

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर्' 'अध्' अव्' इत्यादेशाः स्युः ।

१९७६ । अस्ताति च । (५-३-४०)

अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्याम्—पूर्वस्याः—पूर्वा वा दिक् । पुरः—पुरस्तात् । अधः—अधस्तात् । अवः—अवस्तात् ।

१९७७ । विभाषाऽवरस्य । (५-३-४१)

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात्—अवरस्तात् । एवं देशे काले च । 'दिशि रूढेभ्यः' किम् । ऐन्द्र्यां वसति । 'सप्तम्याद्यन्तेभ्यः' किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । 'दिगादिवृत्तिभ्यः' किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । 'अस्ताति च' (सू १९७६) इति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते ।

१९७८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । (५-३-२८)

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः, उत्तरतः ।

असीति लुप्तप्रथमाकम् । पुर्, अध्, अव्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । **अस्तात्यर्थे इति** ॥ दिक्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः । **अस्ताति च** ॥ अस्तातीति लुप्तसप्तमीकम् । अस्तातीति तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा । पूर्वाधरावराणामिति पुरधव इति चानुवर्तते । तदाह । **अस्ताताविति** ॥ यद्यपि सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इति 'अस्ताति च' इति 'सङ्ख्याया विधार्थे' इत्यतः प्राक् पठितम् । तत्र अस्तातौ पुराद्यादेशविध नाय 'अस्ताति च' इति सूत्रमुपन्यसनीयम् । तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय 'पूर्वाधर' इत्यपि सूत्रमिहैवोपन्यस्तम् । **पुर इति** ॥ पूर्वाशब्दात् असिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशः । **पुरस्तादिति** ॥ पूर्वाशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशः । **अधः, अधस्तादिति** ॥ अधरशब्दात् असिप्रत्यय अस्तातिप्रत्यये च प्रकृतेः अध् आदेशे रूपम् । **अव इति** ॥ अवरशब्दात् असिप्रत्यये प्रकृतेः अव् आदेशे रूपम् । **विभाषाऽवरस्य** ॥ 'अस्ताति च' इति पूर्वसूत्रादस्तातीत्यनुवर्तते । तदाह । **अवरस्येति** ॥ **एवमिति** ॥ पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा देशः, कालो वा पुरस्तादित्यादि । **पूर्वस्मिन्गुराविति** ॥ पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'दिक्छब्देभ्यः' इति सामान्यविहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य पूर्वाधरावरशब्देषु असिना विशेषविहितेन बाधः स्यादित्यत आह । **अस्ताति चेतीत्यादि** ॥ **दक्षिणोत्तराभ्याम्** ॥ दिग्देशकालवृत्तिभ्यामिति शेषः । **दक्षिणतः, उत्तरत इति** ॥ नच तसुजेव प्रत्ययोऽस्तु । दिग्वर्तित्वं तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैन दक्षिणतः इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम् । स्पष्टार्थत्वात् । अत एव भाष्ये अकारः प्रत्याख्यातः । केचित्तु अकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । तेन पुरत इति सिद्धमित्याहुः ।

१९७९ । विभाषा परावराभ्याम् । (५-३-२९)

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ।

१९८० । अञ्चेर्लुक् । (५-३-३०)

अञ्चत्यन्ताद्दिक्छब्दादस्तातेर्लुक्स्यात् । 'लुक्तद्धितलुकि' (सू १४०८) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ।

१९८१ । उपर्युपरिष्टात् । (५-३-३१)

अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिलिष्टातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि—उपरिष्टाद्वा वसति, आगतो, रमणीयं वा ।

१९८२ । पश्चात् । (५-३-३२)

अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

१९८३ । उत्तराधरदक्षिणादातिः । (५-३-३४)

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

१९८४ । एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । (५-३-३५)

उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्छब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ।

समानकालीनमित्यादिवत् पुरत इति ग्रामादिकमेवेति बहवः । **विभाषा** ॥ अतसुजिति शेषः। पक्षे अस्तातिः । **अञ्चेर्लुक्** ॥ **प्राच्यामिति** ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अस्तातेर्लुक् । **उपर्युपरिष्टात्** ॥ "ऊर्ध्वस्य उपभावः रिल्प्रत्ययो रिष्टातिल्प्रत्ययश्च" इति भाष्यम् । तदाह । **अस्तातेर्विषये इत्यादिना** ॥ **वसति, आगतो, रमणीयं वेति** ॥ विभक्तित्रयस्य यथासङ्ख्यमन्वयः[1] । **पश्चात्** ॥ "अपरस्य पश्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः" इति भाष्यवाक्यमिदम् । प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । **उत्तराधर** ॥ आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । अस्तातेरपवादः। **एनबन्यतरस्याम्** ॥ "अपञ्चम्या इति प्रागस्य" इति भाष्यम् । सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इत्यसिं वक्ष्यति । ततः प्रागित्यर्थः । **उत्तरादिभ्य इति** ॥ उत्तराधरदक्षिणादित्यनुवर्तत इति भावः । अदूरे इत्येतद्व्याचष्टे । **अवध्यवधिमतोः सामीप्ये इति** ॥ **पञ्चमीं विनेति** ॥ पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः । **यथास्वमिति** ॥ एनबभावे पक्षे अस्तातिः असिः आतिश्चेत्यर्थः । **दिक्छब्दमात्रादिति** ॥ अञ्चत्यन्तात्तु नेदम् । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ।

---

१. यथाक्रमः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाविभक्त्यन्तानामुदाहरणम् ।

१९८५ । दक्षिणादाच् । (५-३-३६)

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । 'अपञ्चम्याः' इत्येव । दक्षिणादागतः ।

१९८६ । आहि च दूरे । (५-३-३७)

दक्षिणाद्दूरे आहि स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि—दक्षिणा ।

१९८७ । उत्तराच्च । (५-३-३८)

उत्तराहि—उत्तरा ।

१९८८ । सङ्ख्याया विधार्थे धा । ५-३-४२)

क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

१९८९ । अधिकरणविचाले च । (५-३-४३)

द्रव्यस्य सङ्ख्यान्तरापादने सङ्ख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

१९९० । एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् । (५-३-४४)

ऐकध्यम्—एकधा ।

तेन प्राक् ग्रामेणेत्यादि न भवतीत्याहुः । **दक्षिणादाच्** ॥ **अस्तातेर्विषये इति** ॥ एतेन अदूरे इति नानुवर्तते इति सूचितम् । एवञ्च आच्प्रत्यये, उत्तराधरदक्षिणादित्यातिप्रत्यये, दक्षिणोत्तराभ्यां इत्यतसुचि च त्रीणि रूपाणि । **आहि च दूरे** ॥ दक्षिणाशब्दादिति शेषः । **चादाजिति** ॥ तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । **उत्तराच्च** ॥ आच् आहि चेति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि । **सङ्ख्याया विधार्थे धा** ॥ विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः विधार्थः "विधा विधौ प्रकारे च" इत्यमरः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । स चाभिधानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह । **क्रियाप्रकारेति** ॥ **चतुर्धा । पञ्चधेति** ॥ गच्छतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । चतुष्प्रकारा गमनादिक्रियेति बोधः । नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । **अधिकरणविचाले च** ॥ अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः विचालनं सङ्ख्यान्तरापादनम् । तदाह । **द्रव्यस्येति** ॥ सङ्ख्यान्तरापादनञ्च न्यूनसङ्ख्यस्य अधिकसङ्ख्याकरणम् अधिकसङ्ख्यस्य न्यूनसङ्ख्याकरणञ्च । आद्ये उदाहरति । **एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति** ॥ द्वितीये तु अनेकमेकधा कुर्वित्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारो गम्यते नतु क्रियाप्रकार इति सूत्रारम्भः । **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** ॥ एकात् धः इति छेदः । धाशब्दस्य ध इति पञ्चम्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशः स्यादित्यर्थः । **ऐकध्यमिति** ॥ नच एकशब्दात् ध्यमुञ्प्रत्ययः स्वतन्त्रो विधीयताम्,

१९९१ । द्वित्र्योश्च धमुञ् । (५-३-४५)

आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ्स्याद्वा । द्वैधम्—द्विधा । त्रैधम्—त्रिधा । 'धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्' (वा ३२६०) । पथि द्वैधानि ।

१९९२ । एधाच्च । (५-३-४६)

द्वेधा । त्रेधा ।

१९९३ । याप्ये पाशप् । (५-३-४७)

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

१९९४ । पूरणाद्भागे तीयादन् । (५-३-४८)

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । 'तीयादीकक्स्वार्थे वा वाच्यः' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः—द्वितीयः । तार्तीयीकः—तृतीयः । 'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया, विद्येत्येव ।

१९९५ । प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि । (५-३-४९)

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

ननु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यम् । तथा सति अधिकरणविचाल एव सन्निहितत्वादापत्तेः । **द्वित्र्योश्च धमुञ्** ॥ षष्ठी पञ्चम्यर्थे । ध इति अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । तदाह । **आभ्यामिति** ॥ परस्येति शेषः । **धमुञन्तादिति** ॥ वार्तिकमिदम् । दर्शिग्रहणात् क्वचिदेवायम् । **पथि द्वैधानीति** ॥ तृणानीति शेषः । द्वैधमित्यस्मात् डप्रत्यये टिलोपे रूपम् । नच 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इति डप्रत्ययान्तस्याप्यव्ययत्वं शङ्क्यम् । स्वभावतः सत्ववचनत्वेनाव्ययत्वासम्भवात् "द्वैधानि" इति भाष्यप्रयोगाच्च । **एधाच्च** ॥ द्वित्रिभ्याम्परस्य धाप्रत्ययस्य एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्च' इत्यन्तैर्विहितप्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । **याप्ये पाशप्** ॥ याप्यः कुत्सितः । "निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः" इत्यमरः । कुत्सिते विद्यमानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः "प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवति" इति भाष्ये स्पष्टम् । **पूरणाद्भाग** ॥ पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तात् भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन् स्यादित्यर्थः । अन्विधेः प्रयोजनमाह । **स्वरे विशेष इति** ॥ 'ञ्नित्यादिः नित्यम्' इति स्वरे इत्यर्थः । **तीयादीकगिति** ॥ वार्तिकमिदम् । 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । **न विद्यायाः इति** ॥ वार्तिकमिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेः तीयप्रत्ययान्तादीकक् नेत्यर्थः । **प्रागेकादशभ्यः** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **पूरणप्रत्ययान्तात् भागे अनिति** ॥ द्वितीयतृतीयशब्दाभ्याम्पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थादिदशशब्दपर्यन्तविषयमभिप्रेत्योदाहरति । **चतुर्थ इति** ॥ नचानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रङ्किमर्थ-

१९९६ । षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । (५-३-५०)

चादन् । षष्ठो भागः षाष्ठः—षष्ठः । आष्टमः—अष्टमः ।

१९९७ । मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । (५-३-५१)

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्यानो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः—षाष्ठः । अष्टमः—आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति ।

१९९८ । एकादाकिनिच्चासहाये । (५-३-५२)

चात्कन्लुकौ । एकः—एकाकी—एककः ।

१९९९ । भूतपूर्वे चरट् । (५-३-५३)

आढ्यो भूतपूर्व आढ्यचरः ।

२००० । षष्ठ्या रूप्य च । (५-३-५४)

षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः—कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

मिति शङ्क्यम् । तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् । **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** ॥ पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । ञेति लुप्तप्रथमाकम् । ञे आदिवृद्धिः । **चादनिति** ॥ इह न यथासङ्ख्यम् । व्याख्यानात् । **मानपश्वङ्गयोः** ॥ **अस्य अनो वेति** ॥ अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य ञप्रत्ययस्य अन्प्रत्ययस्य च अनेन लुगित्यर्थः । **चकाराद्यथाप्राप्तमिति** ॥ ञप्रत्ययः अन्प्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव ञानोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह लुग्विधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह । **महाविभाषयेति** ॥ **पूर्वत्रेति** ॥ 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' इति सूत्रे इत्यर्थः । एवं षष्ठाष्टमाभ्यां शब्दाभ्यां ञानोरिह नित्यम्प्राप्तयोः कदाचिल्लुग्विधिरर्थवानित्यर्थः । **एकादाकिनिच्चासहाये** ॥ असहायवाचकादेकशब्दात्स्वार्थे आकिनिच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **भूतपूर्वे चरट्** ॥ भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः । **षष्ठ्या रूप्य च** ॥ रूप्येति लुप्तप्रथमाकम् । भूतपूर्वे इत्यनुवर्तते । **षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेऽर्थे इति** ॥ भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानात् षष्ठ्यन्तादित्यन्वयः । भूतपूर्वे इत्यनुवृत्तं हि श्रुतत्वात् षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वे सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे रूप्यः स्यादिति फलति । यथाश्रुते तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । **कृष्णरूप्य इति** ॥ भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धी गौरित्यर्थः । शुभ्रारूप्यशब्दे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्यादिवार्तिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानन्तर्भावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेत्याह । **तसिलादिष्वित्यादि** ॥

२००१। अतिशायने तमबिष्ठनौ। (५-३-५५)

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः।

२००२। तिङश्च। (५-३-५६)

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात्।

२००३। तरसमपौ घः। (१-१-२२)

एतौ घसंज्ञौ स्तः।

शुभ्राया भूतपूर्व इति ॥ गौरिति शेषः। **शुभ्रारूप्य इति** ॥ भूतपूर्वगत्या शुभ्रासम्बन्धी गौरित्यर्थः। **अतिशायने** ॥ अतिपूर्वक शीङ्धातुरुपसर्गवशादुत्कर्षे वर्तते। उत्कर्षश्चाधिक्यफलको न्यक्कारः, नत्वाधिक्यमात्रम्। तथा सति अकर्मकत्वापातात्। नचेष्टापत्तिः। तथा सति "शुक्लमतिशेते शुक्लतरः, कृष्णमतिशेते कृष्णतरः" इत्यादि भाष्यविरोधात्। "अतिशयिता अतिशायनः, बाहुलकः कर्तरि ल्युट्" इति भाष्यम्। अत एव निपातनाद्दीर्घः। अतिशायने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। अतिशयितरि विद्यमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे तमप् स्यादित्यर्थः। फलितमाह। **अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति** ॥ यदि तु अतिशायनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दात् शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात्। नत्वतिशयितशुक्ल इति। तथा च शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वञ्च स्त्रीत्वञ्च न स्यात्। अतिशायने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यात् नतु पट्वादिभ्यः। अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः। अतिशयनकर्तरि लक्षणायान्तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत्। **अयमेषामिति** ॥ द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरबीयसुनापवादौ वक्ष्येते। अतः परिशेषाद्बहूनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः। **अतिशयेनाढ्य इति** ॥ द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति। अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तेः। किन्तु गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगः। तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्टः आढ्यः प्रकृत्यर्थः। तमप्तु तद्द्योतकः। तमपि सति 'सुपो धातु' इति सुपो लुक्। 'घकालतनेषु' इति योगेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात्। अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिकप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति। "श्रेष्ठतमाय कर्मणे" इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम्। **लघिष्ठ इति** ॥ लघुशब्दादिष्ठनि ओर्गुणे प्राप्ते 'इष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टेः' इति टिलोपः। **तिङश्च** ॥ अत्राप्रातिपदिकादप्राप्ते वचनम्। **तमप् स्यादिति** ॥ 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादिष्ठन्नानुवर्तते इति भावः। **तरप्तमपौ घः** ॥ प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम्। आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते पितौ घः, तादी घः, इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथग्गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति। तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे तत्सङ्ग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे सूत्रकरणस्यावश्यकत्वादित्याहुः। तेन 'अल्पाच्तरं' 'लोपश्च बलवत्तरः'

२००४ । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । (५-४-११)

किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः ।

२००५ । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । (५-३-५७)

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः—लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः—पटीयांसः ।

इत्यादि सिद्धम् । **किमेत्तिङव्यय** ॥ आमु इति छेदः । उकार उच्चारणार्थः । किम्, एत्, तिङ्, अव्यय, एषाञ्चतुर्णां द्वन्द्वः । 'किमेत्तिङव्ययप्रकृतिको घः' इति मध्यपदलोपी समासः । फलितमाह । **किम एदन्तादित्यादिना** ॥ एभ्य इत्यर्थः । **किन्तमामिति** ॥ अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तमप् नत्वातिशायने । एषामतिशयनाद्य इतिवदेषामतिशयेन क इति विग्रहस्यासम्भवात् । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणम् । किंशब्दश्च न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तकः । एवञ्चात्रातिशयस्याप्रतीतेर्द्रव्यप्रकर्षो दूरापास्त इति भावः । **प्राह्णेतमामिति** ॥ प्राह्णः पूर्वाह्णः । "प्राह्णापराह्णमध्याह्नाः त्रिसन्ध्यम्" इत्यमरः । अतिशयिते पूर्वाह्णे इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादह्नः प्रकर्षो बोध्यः । अत्र अहर्न द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधिकस्यैव कालस्य अहन्शब्दार्थत्वात् । तस्य च उदयादिक्रियाघटितत्वान्न द्रव्यत्वमिति भावः । **पचतितमामिति** ॥ अतिशयिता पाकक्रियेत्यर्थः । तिङन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव "प्रशंसायां रूपप्" इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो नतु द्रव्यस्येति भावः । **उच्चैस्तमामिति** ॥ आशंसतीत्यध्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंसनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियाया एव प्रकर्षो नतु द्रव्यस्य । **उच्चैस्तमस्तरुरिति** ॥ अतिशयेन उच्चैस्तरुरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्वप्रकर्षस्य तरौ द्रव्ये भानादाम्नेत्यर्थः । किन्तमामित्यादौ 'यस्येति च' इति लोपं परत्वात् बाधित्वा ह्रस्वान्तलक्षणनुटो निवृत्त्यर्थमामु इत्युकारोच्चारणम् । सति तु तस्मिन् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विधावस्य न ग्रहणमित्यादि 'आमि सर्वनाम्नः' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् । **द्विवचन** ॥ उच्यतेऽनेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्व्यर्थप्रतिपादकमिति यावत् । न द्विवचनसंज्ञकमिह गृह्यते व्याख्यानात् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः' इति ण्यतम्बाधित्वा निपातनाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यञ्चेति समाहारद्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यञ्च तदुपपदञ्चेति कर्मधारयः । द्व्यर्थप्रतिपादके विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम् । प्रातिपदिकादिति तिङ इति चानुवर्तते । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तत्वम्प्रातिपदिकविशेषणं लभ्यते । फलितमाह । **द्वयोरेकस्येत्यादिना** ॥ द्वयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेः विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाच-

२००६। अजादी गुणवचनादेव। (५-३-५८)

इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। प्रथिष्ठः—प्रथीयान्। नेह। पाचकतरः—पाचकतमः।

२००७। तुश्छन्दसि। (५-३-५९)

तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः।

२००८। तुरिष्ठेमेयःसु। (६-४-१५४)

तृशब्दस्य लोपः स्यात् एषु परेषु। अतिशयेन कर्ता करिष्ठः। दोहीयसी धेनुः।

काच्च शब्दात्स्वार्थे तरबीयसुनौ स्त इति यावत्। यद्यप्यत्र द्वे सुबन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तथापि न यथासङ्ख्यम्। व्याख्यानात्। अथ द्विवचनोपपदे उदाहरति। **अयमनयोरिति**॥ अत्र उपोच्चारितमादं उपपदम्, नतु कृत्रिमम्। तद्धितविधौ तदसम्भवात्। धात्वधिकार एव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात्। तच्चोपपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं प्रयुज्यते। तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम्। **लघीयानिति**॥ ईयसुनि नकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। अथ विभज्योपपदे उदाहरति। **उदीच्याः प्राच्येभ्य इति**॥ 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी। द्विवचनसंज्ञकग्रहणे तु दन्ताः स्निग्धतराः इति न सिध्येत्। "बहुषु पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति। अयम्मे ज्येष्ठः, अयम्मे मध्यमः, अयम्मे कनीयान्" इति 'आद्यन्तवत्' सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्। नैर्देशिकानां वार्ततरका इति 'तस्मिन्' इति सूत्रभाष्यप्रयोगाच्च। अद्वयर्थोपपदेऽपि तरबीयसुनावित्याहुः। **अजादी**॥ तरसमपौ इष्ठन्नीयसुनौ चेति चत्वारः प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः। तेषाम्मध्ये यौ अजादी इष्ठन्नीयसुनौ तावित्यर्थः। तदाह। **इष्ठन्नीयसुनाविति। पाचकतरः—पाचकतम इति**॥ क्रियाशब्दत्वादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ नेति भावः। गुणवचनादजादी एवेति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः एवकारः। तेन पटुतरः पटुतमः इत्यादि सिद्धम्। **तुश्छन्दसि**॥ तृ इत्यस्य तुरिति पञ्चम्येकवचनम्, तृ इत्यनेन तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम्, प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। अजादी इत्यनुवर्तते। तदाह। **तृन्तृजन्तादिति**॥ अगुणवचनादपि तृप्रत्ययान्तात् प्राप्त्यर्थमारम्भः। एवञ्च पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयं नत्वपूर्वो विधिरिति सूचयितुं छान्दसमप्यत्रोपन्यस्तम्। तथाच अगुणवचनादपि कर्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्यये कर्तृ इष्ठ इति स्थिते 'इष्ठेमेयस्सु' इति विहिते टिलोपे प्राप्ते। **तुरिष्ठेमेयःसु**॥ तृ इत्यस्य तुरिति षष्ठ्येकवचनम्। **एष्विति**॥ इष्ठन्, इमन्, ईयस्, इत्येतेष्वित्यर्थः। अयं लोपसामर्थ्यादन्तादेशः। अन्यथा ऋकारस्य 'टेः' इत्येव सिद्धेः। **करिष्ठ इति**॥ अयमनयोरतिशयेन कर्तेत्यर्थः। **दोहीयसी धेनुरिति**॥ इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः। इष्ठनि 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ तृप्रत्ययस्य लोपे परनिमित्ताभावात् 'दादेः' इति घत्वस्य निवृत्तौ उगित्त्वात् ङीपि दोहीयसीति रूपम्। 'पुगन्त' इति गुणस्तु न निवर्तते।

२००९ । प्रशस्यस्य श्रः । (५-३-६०)

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ।

२०१० । प्रकृत्यैकाच् । (६-४-१६३)

इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः—श्रेयान् ।

२०११ । ज्य च । (५-३-६१)

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

२०१२ । ज्यादादीयसः । (६-४-१६०)

'आदेः परस्य' (सू ४४) । ज्यायान् ।

२०१३ । वृद्धस्य च । (५-३-६२)

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः—ज्यायान् ।

२०१४ । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । (५-३-६३)

अजाद्योः । नेदिष्ठः—नेदीयान् । साधिष्ठः—साधीयान् ।

२०१५ । स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । (६-४-१५६)

लुप्तेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणेन तत्सत्त्वात् । **प्रशस्यस्य श्रः** ॥ **अजाद्योरिति** ॥ इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । अजादी इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रियाशब्दतया गुणवचनत्वाभावेऽपि अत एव ज्ञापकादिष्ठन्नीयसुनौ । श्र इष्ठ, श्र ईयस्, इति स्थिते इष्ठेमेयस्सु विहितटिलोपे प्राप्ते । **प्रकृत्यैकाच्** ॥ एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । **इष्ठादिष्विति** ॥ 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोऽनः, नस्तद्धिते, यस्येति च, टेः' इत्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपस्यायं प्रकृतिभावः" इति भाष्ये स्पष्टम् । **श्रेष्ठः—श्रेयानिति** ॥ अयमनयोरातिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः । **ज्य च** ॥ 'ज्य' इति लुप्तप्रथमाकं प्रशस्येति अजादी इति चानुवर्तते । तदाह । **प्रशस्यस्येति** ॥ **ज्येष्ठ इति** ॥ 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ईयसुनि ज्यादेशे ज्येयानिति प्राप्ते । **ज्यादादीयसः** ॥ ज्यात्, आत्, इति छेदः । ज्यात् परस्य ईयसः आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह । **आदेः परस्येति** ॥ **वृद्धस्य च** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति** ॥ इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । **ज्येष्ठ इति** ॥ अयमनयोरातिशयेन वृद्ध इत्यर्थः । **अन्तिकबाढयोः** ॥ **अजाद्योरिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, बाढ, अनयोः इष्ठेयसुनोः परतः नेद, साध, एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । **नेदिष्ठः—नेदीयानिति** ॥ अयमनयोरातिशयेनान्तिक इत्यर्थः । **साधिष्ठः—साधीयानिति** ॥ अयमनयोरातिशयेन बाढ इत्यर्थः । बाढो भृशः । "भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्" इत्यमरः । "अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्" इति च । **स्थूलदूर** ॥ **एषामिति** ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवम् ईयस्। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा।

२०१६। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घबृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिबृन्दाः। (६-४-१५७)

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। बृन्दिष्ठः। एवमीयसुन्। प्रियोरुबहुळगुरुदीर्घादीनां पृथ्वादित्वात् प्रेमा, इत्यादि।

स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र, इत्येतेषामित्यर्थः। **यणादीति**॥ यण् आदिर्यस्येति विग्रहः। परमिति यणादीत्यस्य विशेषणम्, परभूतं यणादीत्यर्थः। **लुप्यते इति**॥ 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽनुवृत्तं लोपपदमिह कर्मणि घञन्तमाश्रीयते इत्यर्थः। भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्। **पूर्वस्येति**॥ पूर्वत्वं यणपेक्षया बोध्यम्। **इष्ठादिष्विति**॥ 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **स्थविष्ठ इति**॥ स्थूलशब्दादिष्ठनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण ओकारः, अवादेश इति भावः। ओर्गुणस्तु न प्रवर्तते। यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। एवमग्रेऽपि। **दविष्ठ इति**॥ दूरशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशः। **यविष्ठ इति**॥ युवन्शब्दादिष्ठनि वन्नित्यस्य लोपे उकारस्य गुणे अवादेशः। परमित्यनुक्तौ यु इत्यस्यापि यणादेर्लोपः स्यात्। **ह्रसिष्ठ इति**॥ ह्रस्वशब्दादिष्ठनि व इत्यस्य लोपः। परमित्यनुक्तौ अत्र रादेर्लोपः स्यात्। **क्षेपिष्ठ इति**॥ क्षिप्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुणः। 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तेः न पकारस्य गुणः। **क्षोदिष्ठ इति**॥ क्षुद्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपः, उकारस्य गुणः। **एवमीयस् इति**॥ स्थवीयान्, दवीयान्, यवीयान्, ह्रसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान्। इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह। **ह्रस्वक्षिप्रेति**॥ **प्रियस्थिर**॥ **प्रियादीनामिति**॥ प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुळ, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, बृन्दारक, एषान्दशानामित्यर्थः। **प्रादय इति**॥ प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, बृन्द, एते दशेत्यर्थः। इष्ठेमेयस्स्वित्यर्थः। 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **प्रेष्ठ इति**॥ प्रियशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः प्रादेशः। यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादकारोच्चारणसामर्थ्याच्च न टिलोपः। आद्गुणः। **स्थेष्ठ इति**॥ स्थिरशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः स्थादेशः। प्रकृतिभावान्न टिलोपः। **स्फेष्ठः इति**॥ स्फिरशब्दस्य इष्ठनि स्फादेशः। **वरिष्ठ इति**॥ उरुशब्दात् इष्ठनि वर् आदेशः। **बंहिष्ठ इति**॥ बहुळशब्दस्य बंहि इत्यादेशः। इकार उच्चारणार्थः। अन्यथा यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लोपो न स्यात्। **गरिष्ठ इति**॥ गुरुशब्दस्य इष्ठनि गर् आदेशः। **वर्षिष्ठ इति**॥ वृद्धशब्दस्य इष्ठनि वर्षिरादेशः। बंहिवदिकार उच्चारणार्थः। **त्रपिष्ठ इति**॥ तृप्रशब्दस्य

२०१७ । बहोर्लोपो भू च बहोः । (६-४-१५८)

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा--भूयान् ।

२०१८ । इष्ठस्य यिट् च । (६-४-१५९)

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

२०१९ । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । (५-३-६४)

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठः इत्यादि ।

२०२० । विन्मतोर्लुक् । (५-३-६५)

विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी । स्रजिष्ठः--स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्--त्वचिष्ठः--त्वचीयान् ।

इष्ठनि त्रप् आदेशः । अदुपधः । तृपधातोस्तृप्त्यर्थकादौणादिके रकि तृप्रशब्दः । **द्राघिष्ठ इति** ॥ दीर्घशब्दस्य इष्ठनि द्राघिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । **बृन्दिष्ठ इति** ॥ बृन्दारकशब्दस्य इष्ठनि बृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । **एवमीयसुन्निति** ॥ प्रेयान्, स्थेयान्, स्फेयान्, वरीयान्, बंहीयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्राघीयान्, बृन्दीयान् । अत्र इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह । **प्रियोरुबहुळेति** ॥ **इत्यादीति** ॥ वरिमा, बंहिमा, गरिमा, द्राघिमा, स्थेमा, स्फेमा, वर्षिमा, त्रपिमा, बृन्दिमा । **बहोर्लोपः** ॥ भू इति लुप्तप्रथमाकम् । इष्ठेमेयस्स्वित्यनुवृत्तम् । तत्र इष्ठन् उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविधानादिह तस्य न सम्बन्धः । तदाह । **बहोः परयोरिति** ॥ 'आदेः परस्य' इति प्रत्यययोरादिलोपः । **भूमेति** ॥ बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । **भूयानिति** ॥ अयमनयोरतिशयेन बहुरित्यर्थः । वैपुल्यवाचकात् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादो-गुणो न भवति । **इष्ठस्य यिट् च** ॥ **लोपः स्यादिति** ॥ 'आदेः परस्य' इति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्ठस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्त्वात् प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । 'यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा यकार आगमः' इति भाष्यम् । **युवाल्पयोः** ॥ **इष्ठेयसोरिति** ॥ अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । **कनिष्ठः-कनीयानिति** ॥ अयमनयोरातिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः । **पक्षे यविष्ठ इति** ॥ युवन्शब्दादिष्ठनि 'स्थूलदूर' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे रूपम् । **अल्पिष्ठ इति** ॥ अल्पशब्दादिष्ठनि टिलोपः । **इत्यादीति** ॥ यवीयान्, अल्पीयानिति रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् । **विन्मतोर्लुक्** ॥ **इष्ठेयसोरिति** ॥ अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । **स्रजिष्ठ इति** ॥ स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि विनो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति

२०२१। प्रशंसायां रूपप्। (५-३-६६)

सुबन्तात्तिङन्ताच्च। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तं पचति पचतिरूपम्।

२०२२। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। (५-३-६७)

ईषदूनो विद्वान्विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पम्। यजुष्कल्पम्। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्।

२०२३। विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु। (५-३-६८)

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव, न तु परतः। ईषदूनः पटुः बहुपटुः। पटुकल्पः। 'सुपः' किम्। यजतिकल्पम्।

भावः। **एवं स्रजीयानिति** ॥ **त्वचिष्ठ इति** ॥ त्वग्वच्छब्दादिष्ठनि मतुपो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः। एवं त्वचीयान्। अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ। **प्रशंसायां रूपप्** ॥ **सुबन्तात्तिङन्ताच्चेति** ॥ शेषपूरणमिदम्। 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तम्, प्रातिपदिकादिति च। 'घकाल' इत्यादिलिङ्गात् सुबन्तादिति लभ्यते इति भावः। प्रशंसाविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्तात्सुबन्ताच्च रूपबिति फलितम्। **पचतिरूपमिति** ॥ प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः। अत्र भाष्ये "क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानन्नाम" इति सिद्धान्तितम्। "पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचने। तिङैव द्वित्वबहुत्वयोरुक्तत्वात्। एकवचनन्तु उत्सर्गतः करिष्यते, नपुंसकत्वन्तु लोकात्" इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। **ईषदसमाप्तौ** ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात् स्वार्थे कल्पप्, देश्य, देशीयर्, एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। **विद्वत्कल्प इति** ॥ ईषन्न्यूनवैदुष्यवानित्यर्थः। **यशस्कल्पमिति** ॥ असम्पूर्णं यश इत्यर्थः। 'सोऽपदादौ' इति सत्वम्। **यजुष्कल्पमिति** ॥ असम्पूर्णं यजुरित्यर्थः। 'इणष्षः' इति षत्वम्। **विद्वद्देश्य इति** ॥ असम्पूर्णवैदुष्यवानित्यर्थः। एवं विद्वद्देशीयः। अत्र सर्वत्र 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम्। **पचतिकल्पमिति** ॥ असम्पूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः। पचतिरूपमितिवल्लिङ्गवचननिर्वाहः। एवं वृषभकल्पः इयङ्गौरित्यादावपि प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम्। क्वचित् 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनात् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः। एतत्सर्वमत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। **विभाषा** ॥ ईषदसमाप्तावित्यनुवर्तते। तदाह। **ईषदसमाप्तिविशिष्ट इति** ॥ **प्रागेवेति** ॥ सूत्रे तुशब्दो अवधारणे इति भावः। **बहुपटुरिति** ॥ पटुशब्दात् सुबन्तात् प्राक् बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिः। नच तद्धितान्तत्वाभावात् समासत्वाभावाच्च पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम्। 'अर्थवत्' इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात्। पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्प्रत्ययान्तत्वेऽपि बहुपटुरिति समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। नचैवं सति 'कृत्तद्धित' इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। पदघटितसङ्घातस्य चेत्

२०२४ । प्रकारवचने जातीयर् । (५-३-६९)

प्रकारवति चायम्, थाल्तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः । पटुजातीयः ।

२०२५ । प्रागिवात्कः । (५-३-७०)

'इवे प्रतिकृतौ' (सू २०५१) इत्यतः प्राक्काधिकारः ।

२०२६ । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः । (५-३-७१)

'तिङश्च' (सू २००२) इत्यनुवर्तते ।

२०२७ । कस्य च दः । (५-३-७२)

प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात् । नचैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथम्प्रातिपदिकत्वम्, असमासत्वादिति वाच्यम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदन्तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराभ्युपगमात्, इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । न च समर्थानामिति वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रविहितकल्पबाद्यर्थत्वात् । अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य न प्रवृत्तिः, इति सिद्धान्तात् बहुजभावे वाक्यमेव स्यात् । नच कल्पबादीनाम्बहुचा समानविषयकत्वान्निरवकाशत्वं शङ्कयम् । तेषान्तिङन्ते सावकाशत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्य आह । **पटुकल्प इति** ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह सुब्ग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति । **सुपः किमिति** ॥ तिङश्चेत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुब्ग्रहणम् । नच अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम् । "अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्याद्युत्तरसूत्रे तिङश्चेत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वात्" इति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्य आह । **यजतिकल्पमिति** ॥ "तुग्रहणन्तु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ज्ञापनार्थम्" इति भाष्ये प्रपञ्चितम् । **प्रकारवचने** ॥ 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह । **प्रकारवति चायमिति** ॥ प्रकारवत्येवेत्यर्थः । **थाल् तु प्रकारमात्रे इति** ॥ वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम् । अविशेषात् । अन्यथा तथेत्यत्र सः प्रकारः इत्येवार्थः स्यात् । नच किमादिभ्यो विशिष्य विहितेन थाला तज्जातीयः इत्याद्यर्थसिद्धिरिति वाच्यम् । 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति तज्जात्यादिशब्दात् छप्रत्ययेनैव तज्जातीत्यादिसिद्धेः । अत एव यथाजातीयक इत्यादि भाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । जयादित्यस्तु अत्र प्रकारभेदः, थाल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह । वामनस्तु सादृश्य भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह । **प्रागिवात्कः** ॥ इवशब्दस्तद्घटितसूत्रपर इति मत्वा आह । **इवे प्रतीति** ॥ **अव्ययसर्वनाम्नाम्** ॥ **अनुवर्तते इति** ॥ मण्डूकप्लुत्येति शेषः । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानाञ्च टेः प्राक् अकच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अकचि ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । ककारान्तः प्रत्ययः । अयमपि प्रागिवादधिकारः । **कस्य च दः** ॥ पूर्वसूत्रे 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् अव्ययग्रहणमेवात्रानुवर्तते । कस्य इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । ककारस्येति विवक्षितम् ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ।

२०२८ । अज्ञाते । (५-३-७३)

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु 'सुबन्तस्य टेः प्रागकच्' (वा ३२८४) । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । 'ओकार—' इत्यादि किम् । त्वयका मयका । 'अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः' (वा ३२८५) । मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । 'शीले को मलोपश्च' (वा ३२८६) । तूष्णींशीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ।

तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः । तदाह । **कान्ताव्ययस्येति** ॥ **अकच्चेति** ॥ चकारेण तदनुकर्षादिति भावः । एतेन अकच्सन्नियोगशिष्ट एवायं दकारः इत्युक्तम्भवति । अयमपि प्रागिवाधिकारः । **अज्ञाते** ॥ अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानाञ्च टेः प्राक् अकच् स्यात् । तत्रापि ककारान्ताव्ययानान्दकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । **कस्यायमिति** ॥ अज्ञातत्वाभिनयोऽयम् । अज्ञातोऽश्व इति विग्रहः स्यादित्यर्थः । **उच्चकैरिति** ॥ उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् । **सर्वके । विश्वके इति** ॥ ननु 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुबन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम् । तथा सति युवयोः आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिः, इत्यत्र सुबन्तानां टेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिः, इति न स्युः । युवयकोः आवयकोः, युष्मासकु अस्मासकु, युष्माभकिः अस्माभकिः, इति स्युः । यदि तु सुप इत्यननुवर्त्य प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्य प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात्, तर्हि त्वयका, मयकेति न स्यात् । त्वकया, मकया इति स्यादित्यत आह । **ओकारेति** ॥ वार्तिकमिदम् । ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः । इदन्तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्रविषयकमेव । भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात् । अन्येषान्तु सर्वनाम्नाम्प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, नतु सुबन्तानाम् । तेन सर्वकेणेत्यादि सिद्धम् । अत एव "विभक्तौ परतो विहितः किमः कादेशः साकच्कार्थः । कः–कौ–के" इति भाष्यं सङ्गच्छन्ते । **त्वयका, मयकेति** ॥ इह त्वया मयेति सुबन्तयोष्टेः प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वकया मकयेति स्यादिति भावः । **काम्वक्तव्य इति** ॥ काम्प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात् । किन्तु मित्त्वादागम एवायम् । तदाह । **मित्त्वादिति** ॥ अकचोऽपवादः । **तूष्णीकामिति** ॥ तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । **शीले इति** ॥ इदमपि वार्तिकम् । तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्रत्ययः स्यात् मकारस्य लोपश्च शीले गम्ये इत्यर्थः । शीलं

२०२९ । कुत्सिते । (५-३-७४)

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ।

२०३० । संज्ञायां कन् । (५-३-७५)

कुत्सिते कन्स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ।

२०३१ । अनुकम्पायाम् । (५-३-७६)

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

२०३२ । नीतौ च तद्युक्तात् । (५-३-७७)

सामदानादिरूपा नीतिः । तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ।

स्वभावः । **तूष्णीक इति** ॥ मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीर्घस्यैव प्रयोगदर्शनात् । 'केऽणः' इति ह्रस्वो न भवति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेः प्रयोजनमाह । **पचतकीति** ॥ पचतीत्यत्र इकारात् प्रागकच् । ककारादकार उच्चारणार्थः । अन्यथा इकारात्प्राक् अकच्प्रत्यये आद्गुणे पचतके इति स्यादिति भावः । **जल्पतकीति** ॥ जल्पतीत्यस्य टेः प्रागकच् । **धकिदिति** ॥ धिक् इत्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । **हिरकुदिति** ॥ हिरुगित्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च । **कुत्सिते** ॥ येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्वनाम्नस्तु टेः प्रागकच्, कान्तस्याव्ययस्य दकारश्चान्तादेश इति बोध्यम् । तिङश्चेत्यप्यनुवर्तते । **अश्वक इति** ॥ धावनस्य असम्यक्त्वादश्वस्य कुत्सा बोध्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि । "याप्ये पाशप्' इति प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति । इदन्तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि" इति भाष्ये स्पष्टम् । **संज्ञायाङ्कन्** ॥ कुत्सिते इत्यनुवर्तते । तदाह । **कुत्सित इति** ॥ **तदन्तेन चेदिति** ॥ कुत्साहेतुकसंज्ञाविषये कनिति यावत् । **अनुकम्पायाम्** ॥ अनुकम्पायुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया । **नीतौ च तद्युक्तात्** ॥ **सामदानादीति** ॥ आदिना भेददण्डयोर्ग्रहणम् । तद्युक्तादित्येतद्व्याचष्टे । **अनुकम्पायुक्तादिति** ॥ अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागिति चानुवर्तते 'कस्य च दः' इति च । **हन्त ते धानका इति** ॥ दास्यन्ते इति शेषः । हन्तेत्यव्ययमनुकम्पाद्योतकम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमरः । हन्तेत्यदन्तम् । हे पुत्रेति शेषः । अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात् कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे कान्तात् टापि 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पात् पक्षे इत्त्वाभावः । **एहकीति** ॥ एहीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **अद्धकीति** ॥ अद्धीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । **पूर्वेणेति** ॥ अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । **परम्परासम्बन्धेऽपीति** ॥ पुत्रस्साक्षादनुकम्प्यः । तद्वारा धाना

२०३३ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । (५-४-७८)

पूर्वसूत्रद्वयविषये ।

२०३४ । घनिलचौ च । (५-३-७९)

तत्रैव ।

२०३५ । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । (५-३-८३)

अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः—देवियः—देविलः—देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः—वायुकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः—पितृकः । 'चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः' (वा ३२९६) ।

अनुकम्पायुक्ता इति भावः । **बह्वचो मनुष्य** ॥ ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकात् ठज्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः । **घनिलचौ च** ॥ **तत्रैवेति** ॥ शेषपूरणमिदम् । बह्वच इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । **ठाजादौ** ॥ **अस्मिन्प्रकरणे इति** ॥ अनुकम्पायां, नीतौ च इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । सन्निधानलभ्यमिदम् । **सर्वमिति** ॥ ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्य' इति परिभाषया द्वितीयाचः यः परः तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाश्रीयते इति मत्वा आह । **लुप्यते इति** । **देविक इति** ॥ देवदत्तशब्दात् ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । **देविय इति** ॥ देवदत्तशब्दात् घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम् । **देविल इति** ॥ इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । **देवदत्तकः इति** ॥ कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः । **वायुक इति** ॥ वायुदत्तशब्दात् दत्तशब्दस्य लोपः । उकः परत्वात् ठस्य कः । नन्विकादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव सिद्धे ठग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **ठग्रहणमिति** ॥ कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वात् लोपे कृते ठस्य उकः परत्वात्कादेशः सिद्ध्यति । अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्वं पुरस्कृत्य दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात् । नच स्थानिवत्त्वादिकस्य ठत्वं शङ्क्यम् । 'ठस्येकः' इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इति पक्षे अल्विधित्वात् सन्निपातविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । **पितृक इति** ॥ पितृदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे उकः परत्वात् ठस्य कः । अथ "चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च" इति वक्ष्यमाणश्लोकवार्तिकं भङ्क्त्वा चतुर्थादच इत्येतद्व्याचष्टे । **चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य इति** ॥ **बृहस्पतिक इति** ॥ बृहस्पतिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावादप्राप्ते वचनम् ।

अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९७)। देवदत्तकः—देवकः। 'लोपः पूर्वपदस्य च' (वा ३२९८)। दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तकः। 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९९) देवदत्तः—दत्तः, देवः। सत्यभामा—भामा सत्या। 'उवर्णाल्ल इलस्य च' (वा ३३०३)। भानुदत्तः—भानुलः। 'ऋवर्णादपि' (वा ५०५४)। सवित्रियः। सवितृलः।

'चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च॥' (वा ३२९६—३३००)

२०३६। प्राचामुपादेरडज्वुचौ च (५-३-८०)

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः। चाद्यथाप्राप्तम्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः—उपियः उपिलः—उपिकः—उपेन्द्रदत्तकः। षड्रूपाणि।

अनजादौ वेति वार्तिकभागं व्याचष्टे। **अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति॥** अनजादौ चेति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम्। तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात्। **लोपः पूर्वपदस्य चेति॥** विभाषेति शेषः। अनजादाविति तु नात्र सम्बध्यते। तदाह। **दत्तिक इत्यादि॥** ठचि घनि इलचि केच रूपम्। अप्रत्यये तथैवेष्ट इति वार्तिकभागं व्याचष्टे। **विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति॥ दत्तः, देवः इति॥** देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम्। **उवर्णादिति॥** ल इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः। 'आदेः परस्य' इति इकारस्य लोपः। चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनूद्यते। **ऋवर्णादपीति॥** ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः। **सवित्रियः—सवितृलः इति॥** घनि इलचि च रूपम्। वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यम्[1]। तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति। **चतुर्थादित्यादि॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च॥ पूर्वविषये इति॥** 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः' इति सूत्रविषये इत्यर्थः। **चाद्यथाप्राप्तमिति॥** ठच्, घन्, इलचेत्यर्थः। इमनिज्वेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **प्राचाङ्ग्रहणमिति॥ उपडः इति॥** उपेन्द्रदत्तशब्दात् अडचि द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वक्ष्यमाणेन एकारादेशलोप इति केचित्। 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरेकारादिलोप इति

---

1. भाष्ये न दृष्टम्—इति शेखरकृत्।

२०३७ । जातिनाम्नः कन् । (५-३-८१)

'मनुष्यनाम्नः' इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः । 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः' (वा ३३०३) । कहोडः । कहिकः । 'एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः' (वा ३३०६) । वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति । 'षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्' (वा ३३०७) ।

शब्देन्दुशेखरे । **उपक इति** ॥ वुचि अकादेशे एकारादिलोपे रूपम् । **उपिय इति** ॥ घनि रूपम् । **उपिल इति** ॥ इलचि रूपम् । **उपिक इति** ॥ ठचि रूपम् । **उपेन्द्रदत्तक इति** ॥ कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावाल्लोपो न । **जातिनाम्नः कन्** ॥ **जातिशब्दो य इति** ॥ यः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः प्रसिद्धः सन् मनुष्यनामधेयभूतस्स इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ' इति च सूत्रद्वयविहितस्यापवादः । **द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति** ॥ 'एचस्सन्ध्यक्षराः' इति प्राचामाचार्याणां प्रवादः । **कहोड इति** ॥ ऋषिविशेषस्य नामेदम् । अत्र द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरं, तदादेर्लोपः । नतु तदूर्ध्वस्यैव । **एकाक्षरेति** ॥ व्यञ्जनसहितं एकोऽच् एकाक्षरं एकाच्कमिति यावत् । तथाविधं पूर्वपदं येषां पदानां तानि एकाक्षरपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लोपः स्यादित्यर्थः । इह उत्तरपदशब्दो यौगिकः । नतु समासस्य चरमावयवे रूढः । व्याख्यानात् । द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपे अप्राप्ते वचनमिदम् । **वागाशीर्दत्त इति** ॥ वाचि आशीः यस्य नतु मनस्येव सः वागाशीः । तेन दत्त इति विग्रहः । यद्वा आशासनमाशीः, वाचा आशीः वागाशीः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । तया वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाक्करणकाशासनेन दत्त इत्यर्थः । **वाचिक इति** ॥ वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि वागित्येकाक्षरपूर्वपदात्परयोराशीर्दत्तशब्दयोर्लोपे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजश्त्वयोरिकाश्रयभत्वेन बाधान्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादेशात् प्राक् ठावस्थायामेव उत्तरपदलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वान्न पूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिरित्याहुः । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य शीर्दत्तशब्दस्य लोपे वागा इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारलोपे उक्तरीत्या कुत्वजश्त्वयोः निवृत्तौ वाचिक इति सिध्यति । तथापि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन आकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति आकारान्तनिष्ठभत्वेन चकारान्तनिष्ठपदत्वस्य अव्याघातात् कुत्वजश्त्वयोः वागिक इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्याबाधिकया भसंज्ञया 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा बाध्यते । एकसंज्ञाधिकारे परत्वादिति भावः । **कथमिति** ॥ अत्रापि अङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे सति इकप्रत्ययाश्रितभत्वेन पदत्वाभावात् जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः । **षष इति** ॥ षष्शब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठाजादौ' इति सूत्रसिद्धो द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव लोपः । नत्वयमुत्तरपदलोप इति वचनात् षडिक इति सिद्धमित्यर्थः । एवञ्च षडङ्गुलिदत्तः इत्यत्र डकाराकारादूर्ध्वस्य लोपे सति डकाराकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन

२०३८ । शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । (५-३-८४)

एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादचः ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः—शेवलिकः—शेवलियः—शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ।

२०३९ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । (५-३-८२)

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् । तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

२०४० । अल्पे । (५-३-८५)

अल्पं तैलं तैलकम् ।

२०४१ । ह्रस्वे । (५-३-८६)

ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ।

२०४२ । संज्ञायां कन् । (५-३-८७)

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः ।

२०४३ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । (५-३-८८)

अकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन अकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाव्याघाताज्जश्त्वं निर्बाधमिति भावः । स्पष्टञ्चेदं 'स्वादिषु' इति सूत्रे भाष्ये । **शेवल** ॥ **एषामिति** ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन्, एतत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । **पूर्वस्येति** ॥ 'ठाजादौ' इत्यस्येत्यर्थः । **शेवालिकः इति** ॥ शेवलदत्तशब्दात् ठचि तृतीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपः । **शेवलिल इति** ॥ इलचि रूपम् । **सुपरिक इति** ॥ सुपरिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः । **विशालिक इति** ॥ विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् । **वरुणिकः इति** ॥ वरुणदत्तात् वरुणिकः । **अर्यमिकः इति** ॥ अर्यमदत्तात् अर्यमिकः । "अकृतसन्धीनामेषाम्" इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः, सुपरिकः, इत्यादि सिद्ध्यति । **अजिनान्तस्य** ॥ **व्याघ्रकः इति** ॥ व्याघ्राजिन इति कस्य चिन्मनुष्यस्य नाम । तस्मात् कनि अजिनस्य लोपः । **सिंहक इति** ॥ सिंहाजिनशब्दात् कनि अजिनस्य लोपः । **अल्पे** ॥ अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानान् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । **तैलकमिति** ॥ सर्वकम् उच्चकैः पचतकीत्याद्यप्युदाहार्यम् । **ह्रस्वे** ॥ ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्ययाः इत्यर्थः । अल्पत्वं महत्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वन्तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः । **संज्ञायाङ्कन्** ॥ **वंशक इति** ॥ ह्रस्वस्य वेणुजातिविशेषस्य नाम । **कुटीशमी** ॥ ह्रस्व इत्येव । **कुटीर**

ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः।

२०४४। कुत्वा डुपच्। (५-३-८९)

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः। 'कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' इत्यमरः।

२०४५। कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। (५-३-९०)

आयुधविशेषः कासूः। ह्रस्वा सा कासूतरी। गोणीतरी।

२०४६। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे। (५-३-९१)

वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम्।

२०४७। किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। (५-३-९२)

अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः। ततरः। महाविभाषया कः। यः। सः।

इति॥ 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम्। एवं शमीरः शुण्डीरः इत्यपि। हस्वा शमी शुण्डा चेत्यर्थः। **कुत्वा डुपच्**॥ **कुतुप इति**॥ कुतूशब्दात् डुपचि डित्त्वाट्टिलोपः। तत्रापि कुटीरादिवत् स्त्रीत्वमपहाय पुंस्त्वमेव। तत्रामरकोशमपि प्रमाणयति। **कुतूः कृत्तीति**॥ **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्**॥ ह्रस्व इत्येव। **कासूतरीति**॥ षित्त्वात् ङीषिति भावः। "कासुर्बुद्धे कुवाच्येऽस्त्रे" इति नानार्थरत्नमालायाम्। एवङ्गोणीतरीति। **वत्सोक्ष**॥ ह्रस्वस्य इति निवृत्तम्। वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ, एभ्यस्तनुत्वविशिष्टवृत्तिभ्यः ष्टरच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। तनुत्वं न्यूनत्वम्। वत्सः प्रथमवयाः। वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वम् उत्तरवयःप्राप्त्या ज्ञेयम्। तदाह। **द्वितीयं वयः प्राप्त इति**॥ **उक्षतर इति**॥ उक्षा तरुणो बलीवर्दः। तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्त्या ज्ञेयम्। **अश्वतर इति**॥ गर्दभेन अश्वायामुत्पादितः अश्वतरः। अश्वतरत्वञ्च अश्वत्वापेक्षया न्यूनमेव। **ऋषभतर इति**॥ ऋषभः भारस्य वोढा। तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता, तद्वानित्यर्थः। ननु कृशो वत्सो वत्सतर इति कुतो नेत्यत आह। **प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायमिति**॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **किंयत्तदो निर्धारणे**॥ किम्, यत्, तत्, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः डतरच् स्यादित्यर्थः। **अनयोः कतरो वैष्णव इति**॥ को वैष्णव इत्यर्थः। अत्र वैष्णवत्वगुणेन किंशब्दार्थः इदमर्थाभ्यां निर्धार्यते। अतः किंशब्दात् डतरचि डित्त्वाट्टिलोपे कतरः इति भवति। एवं यद्शब्दात् तद्शब्दाच्च डतरचि टिलोपे यतरः ततरःइति भवति। निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति किम्। कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतरः, इत्यत्रापि किमादिभ्यो न भवति।

२०४८ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । (५-३-९३)

बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । 'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ।

२०४९ । एकाच्च प्राचाम् । (५-३-९४)

डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

२०५० । अवक्षेपणे कन् । (५-३-९५)

वा बहूनाम् ॥ किंयत्तदो इति, निर्धारणे इति, एकस्येति चानुवर्तते । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । तदाह । **बहूनाम्मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यादिति ॥** मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये इत्यर्थः । तत्र जाताविति किंयत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणन्तु किम एव विशेषणम् । तच्च क्षेपार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहण न विशेषणम् । असम्भवादिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम् । 'किमादीनान्द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधावुपाध्यानर्थक्यम्' इति । 'पूर्वसूत्रे द्वयोरिति, अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्य इति भावः' इति कैयटः । तदाह । **जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे इति ॥** क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथाच 'कतमः एषाम्पाचकशूरो देवदत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच् भवति । 'एषाङ्कतमो देवदत्तः' इत्यत्र तु बहूनामेकस्य निर्धारणे डतमच् भवति । अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये "बहुष्वासीनेषु कश्चित्किञ्चित्पृच्छति कतरो देवदत्तः" इति प्रयोगः सङ्गच्छते । **कतमो भवताङ्कठ इति ॥** "गोत्रञ्च चरणैः सह" इति कठस्य जातित्वम् । **वाग्रहणमकजर्थमिति ॥** अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य प्रवृत्तेरुक्तत्वादकच् न स्यादिति भावः । नच 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः नतु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात् । अतो डतरज्विषये नाकच् । **महाविभाषयेति ॥** अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये क एतयोरर्थयोः विशेषः इति प्रयोगः सङ्गच्छते । तमबादयः प्रागवक्षेपणकनोर्नित्याः प्रत्ययाः इति तु प्रायिकमिति भावः । **किमोऽस्मिन्निति ॥** 'वा बहूनाम्' इति प्रकृतसूत्रविषयेऽपीत्यर्थः । बहुष्वासीनेष्वित्याद्युदाहृतभाष्यप्रयोगादिति भावः । **एकाच्च प्राचाम् ॥** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **डतरच् डतमच्च स्यादिति ॥** पूर्वसूत्रद्वये इति शेषः । "महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्" इति भाष्यम् । अत एव नाकजर्थन्तत् । **अवक्षेपणे कन् ॥ व्याकरणेन**

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (सू २०२९) इत्यस्य ।

इति तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम् ।

२०५१ । इवे प्रतिकृतौ । (५-३-९६)

कन्स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । 'प्रतिकृतौ' किम् । गौरिव गवयः ।

२०५२ । संज्ञायां च । (५-३-९७)

इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ।

२०५३ । लुम्मनुष्ये । (५-३-९८)

संज्ञायां चेति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्रिका ।

गर्वित इति ॥ व्याकरणं हि स्वतो न कुत्सितं पठितम् । अधीतं विस्मृतं सदध्येतृकुत्साहेतुभूतगर्वमावहदवक्षेपणम् । नावक्षेपणङ्कुत्सा । तत्कथं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात् । 'कुत्सिते' इत्यनेन गतार्थञ्चेदमित्यत आह । **येनेतर इति** ॥ अवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ॥

इति तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निरूप्यते । **इवे प्रतिकृतौ** ॥ **कन् स्यादिति** ॥ 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । इवार्थः उपमानत्वम् । तद्वति वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम् । मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः । **अश्वक इति** ॥ प्रतिकृतेः स्त्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति पुल्लिङ्गत्वम् । **संज्ञायाञ्च** ॥ कनिति शेषः । **समुदायश्चेदिति** ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्प्रकृत्यर्थस्य संज्ञेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ इति** ॥ तथाच प्रतिकृताविति निवृत्तम् । इव इति त्वनुवर्तत एव । तदाह । **अश्वसदृशस्येति** ॥ अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्य चित्संज्ञैषा । अश्वसदृशोऽयमश्वकसंज्ञक इति बोधः । **लुम्मनुष्ये** ॥ **संज्ञायां चेति विहितस्येति** ॥ ननु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य

२०५४ । जीविकार्थे चापण्ये । (५-३-९९)

जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । 'अपण्ये' किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ।

२०५५ । देवपथादिभ्यश्च । (५-३-१००)

कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

२०५६ । वस्तेर्ढञ् । (५-३-१०१)

इवेत्यनुवर्तत एव । 'प्रतिकृतौ' इति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम्—वास्तेयी ।

मनुष्यस्य। प्रतिकृतित्वासम्भवादिति भावः। चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वक्ष्यन् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे। **चञ्चा तृणमयः पुमानिति ॥ चञ्चेति ॥** चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयञ्चञ्चासंज्ञक इत्यर्थः। **वर्ध्रिकेति ॥** वर्ध्रिका चर्ममयी प्रतिकृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वर्ध्रिकसंज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम् । वचनं तु विशेष्यवदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तेः । तेन चञ्चेव मनुष्यो चञ्च इति न भवति । **जीविकार्थे चापण्ये ॥** पण्यं विक्रीयमाणम् । तदाह। **अविक्रीयमाणमिति ॥ वासुदेव इति ॥** वासुदेवतुल्या जीविकार्था अविक्रेया प्रतिकृतिरित्यर्थः । एवं शिवः इत्यादि । कथं प्रतिकृतेरविक्रेयायाः जीविकार्थत्वमित्यत आह । **देवलकानामिति ॥** प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्वक्ष्यते । **हस्तिकान्विक्रीणीते इति ॥** जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतिं विक्रीणीते इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । 'सञ्ज्ञायाञ्च' इति विहितस्य नायं लुप्। किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव । भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदाहरणात् । पठन्ति चाभियुक्ताः "रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तञ्च धिक् धिक् । अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तञ्च धिक् धिक् ॥" इति । अत्र रामादिशब्दाः प्रतिकृतिषु वर्तन्ते। तासाञ्चात्र पण्यतया कनो लुप् दुर्लभ इति रामसीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः । **देवपथादिभ्यश्च ॥ कनो लुप् स्यादिति ॥** शेषपूरणमिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्यः परस्य कनो लुप् स्यादिति यावत्। **देवपथ इति ॥** देवानां पन्थाः देवपथः। तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो लुप् । एवं हंसपथः । अत्र वृत्तौ पठितम् "अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु" अर्चाः प्रतिमाः । पूजार्थासु तासु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य कनो लुबित्यर्थः। 'तद्राजस्य' इति सूत्रे कैयटोऽप्येतं श्लोकं पपाठ। अर्चासु यथा—शिवो विष्णुर्गणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावणः कुम्भकर्णः इन्द्रजिदित्यादि । ध्वजेषु यथा—कपिः गरुडः वृषभः इत्यादि । **वस्तेर्ढञ् ॥ निवृत्तमिति ॥**

२०५७ । शिलाया ढः । (५-३-१०२)

शिलेव शिलेयम् । योगविभागाद् ढञपीत्येके । शैलेयम् ।

२०५८ । शाखादिभ्यो यः । (५-३-१०३)

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ।

२०५९ । द्रव्यं च भव्ये । (५-३-१०४)

द्रव्यम् अयं ब्राह्मणः ।

२०६० । कुशाग्राच्छः । (५-३-१०५)

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

२०६१ । समासाच्च तद्विषयात् । (५-३-१०६)

इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः ।

अस्वरितत्वादिति भावः । 'संज्ञायाञ्च' इत्यादिपूर्वसूत्रेषु क्वापि प्रतिकृताविव्यस्यानिवृत्तेः न लुब्विधिषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता । **वस्तिरिवेति** ॥ "वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः" इत्यमरः । **शिलाया ढः** ॥ इवेत्येव । **शिलेव शिलेयमिति** ॥ दध्यादीति शेषः । **योगेति** ॥ शिलाया इत्येको योगः । ढञित्यनुवर्तते, इवेति च । **शैलेयमिति** ॥ ञित्त्वादादिवृद्धिः । स्त्रियां ङीप् च फलम् । ढः इति द्वितीयो योगः । शिलाया इत्यनुवर्तते । उक्तोऽर्थः । **शाखादिभ्यो यः** ॥ यत् इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये 'मुख्यो भवति' इत्यादौ मुख्यशब्दस्य आद्युदात्तत्वदर्शनात्, उगवादिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च । **द्रव्यञ्च भव्ये** ॥ द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेः यप्रत्ययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये । भव्यः आत्मवान् । अभिप्रेतानान्धनानाम्पात्रभूत इति वृत्तिः । **द्रव्यम् अयमिति** ॥ द्रुः वृक्षः, सः यथा पुष्पफलादिभाक् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः । यद्वा द्रुः कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः । स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः । यप्रत्यये ओर्गुणः अवादेशः । **कुशाग्राच्छः** ॥ इवेत्येव । **कुशाग्रमिवेति** ॥ सूक्ष्मत्वे सादृश्यम् । कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः । **समासाच्च** ॥ तच्छब्देन प्रकृतः इवार्थः परामृश्यते । तदाह । **इवार्थविषयादिति** ॥ इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्, तद्विषयकादित्यर्थः । सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत् । यद्यपि घनश्याम इति समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकः, तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात् समासादिति विवक्षितमिति न दोषः । **छः स्यादिति** ॥ चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानुकर्षादिति भावः । इवार्थे इति शेषः । पूगाञ्ञ्यः इत्यतः प्रागिवाधिकारात् । ततश्च इवार्थकसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते । **काकतालीयो देवदत्तस्य वध इति** ॥ काकः कश्चिदकस्मात् तालवृक्षस्य मूलङ्गतस्तालफलपतनान्मृतः । तथैव कश्चिद्देवदत्तः अकस्मान्निर्जनप्रदेशे क्वचिद्गतः चोरेण हतः, तत्रेदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र समासार्थगतं सादृश्यमेकं, प्रत्ययार्थगतम् अन्यत्सादृश्यञ्च भासते ।

इह काकताळसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

२०६२ । शर्करादिभ्योऽण् । (५-३-१०७)

शर्करेव शार्करम् ।

२०६३ । अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । (५-३-१०८)

आङ्गुलीव अङ्गुलिकः । भरूजेव । भारूजिकः ।

२०६४ । एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । (५-३-१०९)

तथाहि काकागमनमिव ताळपतनमिव काकताळमिति समासस्य विग्रहः । अत्र काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । ताळशब्दस्तु ताळपतनसदृशे चोरागमने लाक्षणिकः। काकागमनसदृशन्देवदत्तागमनन्ताळपतनसदृशञ्चोरागमनामिति च काकताळमिति समासाद्बोधः। यद्यप्यत्र काकताळशब्दयोः मिळितयोरेकत्रान्वयाभावात् द्वन्द्वसमासो न संभवति । परस्परान्वयाभावेन असामर्थ्याच्च । तथापि अस्मादेव विधिबलात् 'सुप्सुपा' इति समासः। तथाच काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः । तदाह । **इह काकताळसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थ इति** ॥ अत्र चोरसमागम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकताळशब्दादिवान्तरार्थे सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तत्र समासात्मककाकताळशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकताळसमागमसदृशदेवदत्तचोरसमागमे उपस्थिते सति ताळपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वं देवदत्तवधे चोरागमनकृते उपमेयत्वञ्च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे सति ताळपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन लभ्यते। तदाह। **तत्प्रयुक्तः इति** ॥ तादृशताळपतनप्रयुक्तेत्यर्थः । सदृश इत्यनन्तरन्देवदत्तवध इति शेषः । तथा च काकताळसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः, तद्धेतुकस्ताळपतनकृतकाकमरणसदृशश्चोरकृतो देवदत्तवध इत्येव काकताळीयो देवदत्तवध इति समासाद्बोधः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये "काकागमनमिव ताळपतनमिव काकताळम् । काकताळमिव काकताळीयम्" इति । अत्र काकताळमिति इवार्थगर्भितकेवलद्वन्द्वात् न भवति इवान्तरार्थस्य सादृश्यान्तरार्थस्याप्रतीतेरित्यलम् । **अजाकृपाणीयः इति** ॥ अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम्, तदिव अजाकृपाणीयः। अजाकृपाणसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः समासार्थः । कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो देवदत्तवधश्चोरकृतः प्रत्ययार्थः । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह । **अतर्कितेति** ॥ **शर्करादिभ्योऽण्** ॥ इव इत्येव । **शार्करमिति** ॥ 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति विशेष्यनिघ्नतेति भावः । **अंगुल्यादिभ्यष्ठक्** ॥ इवेत्येव । **अंगुळीवेति** ॥ अङ्गुलिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । **आंगुळिक इति** ॥ पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । **भरूजेवेति । भारूजिक इति** ॥ पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । **एकशालायाः** ॥ **पक्षे ठगिति** ॥ अन्यतरस्याङ्ग्रहणम् अनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति

एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः— ऐकशालिकः ।

२०६५ । कर्कलोहितादीकक् । ५-३-११०)

कर्कः शुक्लोऽश्वः । स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ।

२०६६ । पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् । (५-३-११२)

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीयाः अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः । तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः । 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (सू ११००) । व्रातः । कापोतपाक्यः । च्फञ् । कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः ।

२०६७ । आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड् बाहीकेष्वब्राह्मण-राजन्यात् । (५-३-११४)

बाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्त्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । 'आयुध—' इति किम् । मल्लाः । 'सङ्घ—' इति किम् । सम्राट् । 'बाहीकेषु' किम् । शबराः । 'अब्राह्मण—' इति किम् । गोपालवाः । सालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

भावः । ठञेत्येव सुवचम् । **कर्कलोहितादीकक्** ॥ **कर्कः शुक्लोऽश्वः इति** ॥ अश्वपर्यायेषु "सितः कर्कः" इत्यमरः । **लौहितीकः स्फटिक इति** ॥ जपापुष्पादिसम्पर्कवशाल्लोहित इत्येवेत्यर्थः । **पूगाञ्ञ्यः** ॥ **इवार्थो निवृत्त इति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **अनियत-वृत्तय इति** ॥ उद्धृता इत्यर्थः । **तद्वाचकादिति** ॥ पूगेति न स्वरूपग्रहणम् । व्याख्यानात् । ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात् पूगवाचकादित्यर्थः । **लौहितध्वज्यः इति** ॥ लोहिताः ध्वजाः यस्य पूगस्य स एव लौहितध्वज्यः । **व्रातच्फञोरस्त्रियामिति** ॥ इदं सूत्रं 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यत्र प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम् । **व्रातः इति** ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । भारोद्वहनादिशरीरायासजीवनात् नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः । **कापोतपाक्य इति** ॥ कपोतान् पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः । स एव कापोतपाक्यः । पचेः कर्मणि घञ्, 'चजोः कुघिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । **च्फञिति** ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । **कौञ्जायन्य इति** ॥ 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य.' इति च्फञ् । आयन्नादेशः । ततः स्वार्थे अनेन ञ्यः । एव ब्राध्नायन्यः । **आयुधजीवि** ॥ **बाहीकेष्विति** ॥ बाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वित्यर्थः । **क्षौद्रक्य इति** ॥ क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनाम्बाहीकदेशवासिनां सङ्घः । स एव क्षौद्रक्यः । **मालव्य इति** ॥ मालवो नाम कश्चिद्वाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः । स एव मालव्यः । **टित्त्वात् ङीबिति** ॥ एवम् अस्त्रियामिति नात्र सम्बध्यते इति भावः । **तद्विशेषेति** ॥

२०६८ । वृकाट्टेण्यण् । (५-३-११५)

आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । 'आयुध—' इति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ।

२०६९ । दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । (५-३-११६)

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

'आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥'

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, औलपीयः । त्रिगर्त, कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ।

२०७० । पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ । (५-३-११७)

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ।

व्याख्यानादिति भावः । **वृकाट्टेण्यण्** ॥ वृको नाम कश्चिदायुधजीविसङ्घः । स एव वार्केण्यः । आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । **जातिविशेषादिति** ॥ वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाज्जातिविशेषः प्रसिद्धः । तस्मान्नेत्यर्थः । **दामन्यादि** ॥ दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः । त्रिगर्तः षष्ठो यस्य वर्गस्य सः त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । फलितमाह । **दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति** ॥ आयुधजीविनां हि षड्वर्गाः, तत्र षष्ठस्त्रिगर्तः वर्ग , तेभ्यः षड्वर्गेभ्यः इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह । **आहुरिति** ॥ कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, क्रौष्टुकि , जालमानि , ब्राह्मगुप्तः, जालकिः, इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालकिरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेषः इञन्तः । दामादिगणम् उदाहरति । **दामनीय इति** ॥ दामनिरेव दामनीयः । **औलपीति** ॥ प्रकृतिप्रदर्शना । **औलपीय इति** ॥ औलपिशब्दात् स्वार्थे छः । **त्रिगर्तेति** ॥ त्रिगर्तषष्ठानामुदाहरणसूचनमिदम् । **कौण्डोपरथीय इति** ॥ कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छः । **दाण्डकीय इति** ॥ दाण्डकिशब्दात् स्वार्थे छः । क्रौष्टुकीयः, जालमानीयः, ब्राह्मगुप्तीयः, जालकीयः, इत्यप्युदाहार्यम् । **पर्श्वादियौधेयादि** ॥ **एभ्य इति** ॥ पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । **पार्शव इति** ॥ पर्शुशब्दाज्जनपदक्षत्रियविशेषयोर्वाचकादपत्येष्वर्थेषु 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । ततोऽपत्यसंङ्घविवक्षायामनेन अणिति भावः । **पार्शवौ । पर्शव इति** ॥ अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां प्रकृतस्याणोऽपि तद्राजत्वाल्लुक् । 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **यौधेय इति** ॥ युधाशब्दादपत्येऽर्थे 'द्व्यचः' इति ढक् । तदन्तादपत्यसङ्घविवक्षायामनेन

२०७१ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् । (५-३-११८)

अभिजिदादिभ्योऽण्णन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ।

२०७२ । ञ्यादयस्तद्राजाः । (५-३-११९)

'पूगाञ्ञ्यः—' (सू २०६६) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्रध्नायनाः, इत्यादि ।

ञ्य । ञित्स्वरः आद्युदात्तत्वफलः । **यौधेया इति** ॥ अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायाम् 'तद्राजस्य' इत्यञो लुक् । 'कितः, तद्धितस्य' इत्यन्तोदात्त फलम् । **अभिजिद्विदभृत्** ॥ अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्, एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्याः लुक् । अण इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम् । तदाह । **अभिजिदादिभ्य इति** ॥ अत्र 'आयुधजीविसङ्घादिति निमित्तम्' इति वृत्तिः । **आभिजित्य इति** ॥ अभिजितोऽपत्यं आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । **वैदभृत्य इति** ॥ विदभृतोऽपत्यं वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । **शालावत्य इति** ॥ शालावतोऽपत्यं शालावतः, स एव शालावत्यः । **शैखावत्य इति** ॥ शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखावत्यः । **शामीवत्य इति** ॥ शमीवतोऽपत्यं शामीवतः, स एव शामीवत्यः । **और्णावत्य इति** ॥ ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । **श्रौमत्य इति** ॥ श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः, स एव श्रौमत्यः । अत्र अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजितस्यायमिति विग्रहे 'गोत्रचरणात्' इति वुञि 'आपत्यस्य च' इति यलोपे आभिजितक इति भवति । "अपत्याणन्तेभ्य एवायं यञ् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न यञ्" इति भाष्ये स्पष्टम् । **ञ्यादयस्तद्राजाः** ॥ **लोहितध्वजा इति** ॥ 'पूगात्' इति विहितस्य ञ्यस्य तद्राजत्वात् बहुत्वे लुक् । **कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः, ब्रध्नायनाः इति** ॥ 'व्रातच्फञोः' इति विहितस्य ञ्यस्य लुक् । **इत्यादीति** ॥ क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । आयुधजीवीति ञ्यटो लुक् । वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाट्टेण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः । कौण्डोपरथाः इत्यादौ 'दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्' इति छस्य लुक् । पार्शवः, पार्शवौ, पर्शवः । यौधेयाः इत्यत्र पर्श्वादियौधेयाद्यणञोर्लुक् । आभिजित्यः, आभिजित्यौ, अभिजितः । विदभृतः इत्यादौ अभिजिद्विदभृदित्यादिविहितस्य यञो लुगिति भावः ॥

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

२०७३ । पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च । (५-४-१)

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । 'पादः पत्' (सू ४१४) । 'तद्धितार्थ—' (सू ७२८) इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नयं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । 'पादशतग्रहणमनर्थकम्, अन्यत्रापि दर्शनात्' (वा ३३१४) । द्विमोदकिकाम् ।

२०७४ । दण्डव्यवसर्गयोश्च । (५-४-२)

वुन्स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः, द्विपदिकां, द्विशतिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः ।

२०७५ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । (५-४-३)

जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः । 'चञ्चद्बृहतोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ३३१५) । चञ्चत्कः । बृहत्कः । 'सुराया अहौ (ग सू १३०) । सुरावर्णोऽहिः सुरकः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादप्रारम्भः—**पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥** पादश्च शतश्चेति समाहारद्वन्द्वात् लोपापेक्षया षष्ठी । वुन्प्रत्ययापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । सङ्ख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च वीप्साविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे वुन्प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चेत्यर्थः । ननु वुनः अकादेशे सति 'यस्येति च' इत्येव लोपसिद्धेरिह लोपविधिर्व्यर्थः इत्यत आह । **लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थमिति ॥** 'यस्येति च' इति लोपस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् 'पादः पत्' इति पदादेशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वात्प्रसक्तेः पद्भावो निर्बाध इति भावः । **तद्धितार्थ इति ॥** नच वीप्सायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया वुनोऽर्थाभावात्कथमिह तद्धितार्थ इति समास इति वाच्यम् । वुनो द्योतकतया द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वात् । **वुन्नयं स्त्रियामेवेति ॥** स्वभावादिति भावः । **द्विशतिकामिति ॥** द्वे द्वे शते ददातीति विग्रहः । **पादशतेत्यादि ॥** वार्तिकमिदम् । अनर्थकमिति कथम् । पादशतभिन्नव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यत आह । **अन्यत्रापि दर्शनादिति ॥** तदुदाहृत्य दर्शयति । **द्विमोदकिकामिति ॥** द्वौ द्वौ मोदकौ ददातीति विग्रहः । **दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ वुन् स्यादिति ॥** सङ्ख्यादेः पादशतात् दण्डव्यवसर्गयोर्गम्ययोर्वुन् स्यात्प्रकृतेरन्तलोपश्चेत्यर्थः । दण्डनं दण्डः । बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम् । व्यवसर्गो दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **अवीप्सार्थमिति ॥ द्वौ पादौ दण्डित इति ॥** बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः । **स्थूलादिभ्यः ॥** प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च । व्याख्यानात् । तद्वति वर्तमानाद्यथायोगं कन्नित्यर्थः । **जातीयरोऽपवाद इति ॥** एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति । नतु प्रकारमात्रे इति सूचितम् । **चञ्चत्क इति ॥** चञ्चधातुश्चलने

२०७६। अनत्यन्तगतौ क्तात्। (५-४-४)

छिन्नकम्। भिन्नकम्। अभिन्नकम्।

२०७७। न सामिवचने। (५-४-५)

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतम्। अर्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्।

२०७८। बृहत्या आच्छादने। (५-४-६)

कन्स्यात्। 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः। 'आच्छादने' किम्। बृहती छन्दः।

२०७९। अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः। (५-४-७)

स्वार्थे। अषडक्षीणो मन्त्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलं कर्मणे

अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव दृश्यते स चञ्चत्कः। यथा स्पन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः। **बृहत्क इति**॥ अबृहन्नपि बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः। बृहदाख्यसामविशेषो वा। **सुराया अहाविति**॥ गणसूत्रमिदम्। प्रकारवचने कन्निति शेषः। सर्पः अहावेवेति नियमार्थमिदम्। **सुरक इति**॥ 'केऽणः' इति ह्रस्वः। **अनत्यन्तगतौ क्तात्**॥ अत्यन्तगतिः अशेषावयवसम्बन्धः, तदभावः अनत्यन्तगतिः, तस्याङ्गम्यमानायां क्तान्तात्कन्नित्यर्थः। **छिन्नकमिति**॥ किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः। **न सामिवचने**॥ वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वा आह। **सामिपर्याये उपपदे इति**॥ **सामिकृतमिति**॥ सामीत्यव्ययमर्धे। 'सामि' इति समासः। **अर्धकृतमिति**॥ अर्धङ्कृतमिति कर्मधारयः। सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य क्तान्तत्वम्। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोग.' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनः अप्रसक्तेरिह तन्निषेधो व्यर्थ इति शङ्कते। **अनत्यन्तगतेरिति**॥ परिहरति। **इदमेवेति**॥ तथापीति पूर्वमध्याहार्यम्। **ज्ञापयतीति**॥ न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः। किन्तर्हि, अत्यन्तस्वार्थिकस्य कनः। तत्र च इदमेव ज्ञापकम्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति भावः। **बहुतरकमिति**॥ बहुतरमेव बहुतरकम्। भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्। 'तमबाद्यन्तात् स्वार्थे कन् वक्तव्यः' इति वचनेन यावादित्वाद्वा स्वार्थे कना बहुतरकं सुतरकमित्यादि सिद्धमिति तदाशयः। **बृहत्या आच्छादने**॥ कन् इति शेषः। बृहत्येव बृहतिका। उत्तरीयं वासः। तदाह। **द्वौ प्रावारेति**॥ अमरवाक्यमिदम्। **अषडक्ष**॥ **स्वार्थे इति**॥ शेषपूरणमिदम्। अषडक्ष,

अलङ्कर्मीणः । अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । 'अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते' । 'तमबादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राड्मयटः । बृहती-जात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति भाष्यम् ।

२०८० । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । (५-४-८)

आशितङ्गु, अलङ्कर्मन्, अलम्पुरुष एभ्यः अध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः स्यादित्यर्थः । **अषडक्षीणो मन्त्र इति** ॥ मन्त्रणं मन्त्रः । रहसि राजतदमात्यादिभिः युक्तिभिः क्रियमाणं निर्धारणम् । अविद्यमानानि षट् अक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । तदन्तादनेन स्वार्थे खः । **द्वाभ्यामेवेति** ॥ पुरुषाभ्यामिति शेषः । **आशिताः इति** ॥ 'अश भोजने' इत्यस्मादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः । **पूर्वस्य मुमिति** ॥ आशितशब्दस्येत्यर्थः । **अलङ्कर्मीण इति** ॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इति चतुर्थी-समासात्ख, टिलोपः । **अलम्पुरुषीण इति** ॥ अलम्पुरुषायेति विग्रहः । मातृभोगीण इत्यादाविव अषडक्षीणादौ णत्वम् । 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधस्तु न । पदव्यवाये इत्याश्रयणात् । **ईश्वराधीन इति** ॥ 'यस्मादधिकम्' इति ईश्वरशब्दात्सप्तमी । शौण्डादित्वादधिशब्देन समासः । ततः स्वार्थे खः । 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य खस्य वैकल्पिकत्वभ्रमं वारयति । **नित्योऽयङ्ख इति** ॥ **उत्तरेति** ॥ 'विभाषाञ्चेः' इत्युत्तरसूत्रे 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे विभाषाग्रहणादिह पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्त्यभावो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । नचैवं सति आशिताः गावोऽस्मिन्निति अलङ्कर्मीणः इति च विग्रहप्रदर्शनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्य खप्रत्ययप्रकृतिकथनार्थत्वेन अलौकिकविग्रहवाक्यप्रायत्वात् । प्रसङ्गादाह । **अन्येऽपीति** ॥ **इष्यन्ते इति** ॥ भाष्यकृतेति शेषः । **तमबादयः प्राक्कन इति** ॥ 'अतिशायने तमप्' इत्यारभ्य 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । **ञ्यादयः प्राग्वुन इति** ॥ 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यारभ्य 'पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । **आमादयः प्राङ्मयट इति** ॥ 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्विहिता इत्यर्थः । **बृहतीजात्यन्ता इति** ॥ बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते । जात्यन्तशब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात् पाशबादयोऽपि 'षष्ठ्या रूप्य च' इत्यन्ताः गृह्यन्ते इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः, नतु पाशबादयोऽपि । बृहतीजात्यन्ताः इति बहुवचनन्तु 'बृहत्या आच्छादने' इति 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अषडक्ष' इति सूत्रेण विहितङ्खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न दोषः । 'विभाषाञ्चेः' इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणन्तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तरालवर्तित्वाविशेषात् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम् । अनित्योऽयङ्खः । उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति मूलन्तु अभ्युच्चययुक्तिः इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्** ॥ अदिक्स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नञ्तत्पुरुषः ।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् । अवाक्—अवाचीनम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्याव-माधमाः' इत्यमरः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम् । 'अदिक्स्त्रियाम्' किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । 'दिग्ग्रहणम्' किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । 'स्त्रीग्रहणम्' किम् । प्राचीनं ग्रामादाम्राः ।

२०८१ । जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । (५-४-९)

ब्राह्मणजातीयः । 'बन्धुनि' किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ।

२०८२ । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । (५-४-१०)

सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः—पितृस्थानः । 'सस्थानेन' किम् । गोः स्थानम् ।

तदाह । **अदिक्स्त्रीवृत्तेरिति** ॥ **प्रागिति** ॥ अञ्चेर्लुकि लुप्तास्ताल्यन्तमिदम् । प्राचि देशे इत्यर्थे प्राचीनमिति खान्तमिदं स्वभावादाधेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेकवचनान्तञ्च । इदन्तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्थवृक्षादिबोधकेभ्यः खः । तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना आम्राः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं वनमिति भवतीत्याहुः । अर्वन्तमञ्चतीति वक्ष्यन् अर्वच्छब्दं विवृणोति । **निकृष्टेति** ॥ अमरवाक्यमिदम् । **प्राची दिगिति** ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः । **दिग्ग्रहणङ्किमिति** ॥ अस्त्रियामित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात्किन्तेनेति प्रश्नः । अव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह । **प्राचीना ब्राह्मणीति** ॥ नेयं दिग्रूपा स्त्री । किन्तु तद्भिन्ना स्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । **स्त्रीग्रहणङ्किमिति** ॥ अदिशीत्येतावतैव प्राचीना ब्राह्मणीत्यत्राव्याप्तिनिरासात्प्रश्नः । इदमप्यव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह । **प्राचीनं ग्रामादाम्राः इति** ॥ स्थानिवत्सूत्रभाष्ये अयं प्रयोगः स्थितः । अत्र प्राच्यान्दिशीत्यर्थे लुप्तास्ताल्यन्ता प्रागिति प्रकृतिः । स च अव्ययत्वात् अस्त्रीति खो भवत्येवेति भावः । **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि** ॥ छेति लुप्तप्रथमाकम् । जातिशब्दान्तात् प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्तमानात् स्वार्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । बन्धुशब्दो द्रव्यवाचीति वक्ष्यति । तथाच बन्धुनि वर्तमानादित्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति फलितम् । **ब्राह्मणजातीय इति** ॥ ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो व्यक्तिविशेष इत्यर्थः । **ब्राह्मणजातिः शोभनेति** ॥ ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः । बध्यते ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यतेऽस्मिन्निति बन्धु द्रव्यम् । 'शॄस्वृस्निहि' इत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः । तदाह । **जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्ध्विति** ॥ आप्तपर्यायस्तु बन्धुशब्दो नेह गृह्यते । बन्धुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः । **स्थानान्तात्** ॥ सस्थानेनेत्यस्य विवरणं तुल्येनेति । इतिशब्दादर्थवदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानान्तं शब्दस्वरूपमर्थवद्भवति, तदा स्थानान्तात् छो वा स्यादित्यर्थः । तुल्यरूपार्थे वर्तमानात् स्थानान्तात् छो वा स्यादिति यावत् । **पितृस्थानीय**

२०८३ । अनुगादिनष्ठक् । (५-४-१३)

अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ।

२०८४ । विसारिणो मत्स्ये । (५-४-१६)

अण्स्यात् । वैसारिणः । 'मत्स्ये' इति किम् । विसारी देवदत्तः ।

२०८५ । सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । (५-४-१७)

अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । 'सङ्ख्यायाः' किम् । भूरिवारान्भुङ्क्ते ।

२०८६ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । (५-४-१८)

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः 'रात्सस्य' (सू २८०) । चतुः ।

इति ॥ स्थानं पूज्यत्वादिपदम् । पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः । पितृनिष्ठपूज्यत्वादितुल्यपूज्यत्वादिमानित्यर्थः । **गोः स्थानमिति** ॥ गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वाप्रतीतेर्नच्छः । 'किमेत्तिङव्यय' इत्युत्तरसूत्रम्प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च च्छन्दसि' इति तु वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । **अनुगादिनष्ठक्** ॥ स्वार्थे इति शेषः 'आमादयः प्राग्ज्यटः' इत्युक्तेः ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः । **अनुगादीति** ॥ 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । प्रकृतिदर्शनमिदम् । ठकोनित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहपददर्शनम् । **अनुगादिक इति** ॥ 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । इह क्रमेण च 'स्त्रियाम्' इति 'अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयम्पठितं कृदधिकारे व्याख्यास्यते । **विसारिणो मत्स्ये** ॥ 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्रात् अण्णित्यनुवर्तते । तदाह । **अण् स्यादिति** ॥ मत्स्ये विद्यमानात् विसारिन्शब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । **वैसारिणः इति** ॥ 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । **सङ्ख्यायाः** ॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा चतुर्वारम्पाकप्रवृत्तौ द्विः पचतीति स्यादित्यत आह । **अभ्यावृत्तिर्जन्मेति** ॥ उपसर्गवशात् 'वृतु वर्तने' इति धातोरुत्पत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचि चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तासिलादिषु परिग्रहणात् कृत्वोऽर्थानामव्ययत्वम् । **पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति** ॥ पञ्चत्वसङ्ख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । **सङ्ख्यायाः किमिति** ॥ गणने वृत्तिः सङ्ख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । **भूरिवारान् भुङ्क्ते इति** ॥ भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु वस्तुतः समभिव्याहृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' इति द्वितीया । बहुकालेषु कार्त्स्न्येन व्याप्ता भोजनक्रियेत्यर्थः । भोजनबहुत्वं त्वर्थाद्गम्यते । तथा च वारशब्दोऽयं न गणनवाची । भूरिशब्दोऽपि न सङ्ख्याशब्देन गृह्यते । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यत्र बहुग्रहणे तत्पर्यायस्य असङ्ख्यात्वबोधनात् । अतोऽत्र न कृत्वसुच् । **द्वित्रिचतुर्भ्यः** ॥ क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव । सुचि चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । पूर्ववदव्ययत्वम् । **त्रिरिति** ॥ भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते । **रादिति** ॥ चतुर्शब्दात् सुचि चतुर्स् इति स्थिते 'रात्सस्य'

२०८७। एकस्य सकृच्च। (५-४-१९)

सकृदित्यादेशः स्यात्, चात्सुच्। सकृद्भुङ्क्ते। 'संयोगान्तस्य—' (सू ५४) इति सुचो लोपः। न तु 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति। अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात्।

२०८८। विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले। (५-४-२०)

अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते। 'आसन्नकाले' किम्। बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते।

२०८९। तत्प्रकृतवचने मयट्। (५-४-२१)

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावेऽधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम्। अपूपमयम्। यवागूमयी। द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व।

इति सकारस्य लोपे चतुरिति रूपमित्यर्थः। अत्र भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते। **एकस्य सकृच्च**॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे। **सकृदित्यादेशः स्यादिति। सकृद्भुङ्क्ते इति**॥ एकशब्दात् सुच्, प्रकृतेः सकृदित्यादेशश्च। अत्र एकशब्दः क्रियाविशेषणम्। एकत्वविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः। स्वादु पचति इत्यादिवदेकम्भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयटः। एको भुङ्क्ते इत्यत्र तु नायं विधिः प्रवर्तते। क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादित्यास्तां तावत्। ननु 'संयोगान्तस्य' इति सुचो लोप इत्यनुपपन्नम्। 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्येव हि सुलोपोऽत्र युक्तः। तस्मिन् कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकस्यासिद्धत्वादित्यत आह। **न तु हल्ङ्याबितीति**॥ **सिच इवेति**॥ अभैत्सीदित्यत्र सिचो लोपनिवृत्तये हल्ङ्याबित्यत्र सिग्रहणेन सिचो ग्रहणं, तत्साहचर्यात् सुग्रहणेनाऽपि सुजयन्नगृह्यत इति भावः। **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले**॥ अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दात् धाप्रत्ययो वा स्यात्। पक्षे कृत्वसुच्। **बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति**॥ दिवसे प्रातः सङ्गवाद्यव्यवहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः। 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति दिवसात्षष्ठीति हरदत्तः। शेषत्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः। **तत्प्रकृतवचने**॥ तदिति प्रथमान्तनिर्देशः। **प्राचुर्येणेति**॥ बहुळतया उपस्थित प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः। उपसर्गबलादिति भावः। **प्रतिपादनमिति**॥ बोधनमित्यर्थः। **भावे इति**॥ तथाच प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः। प्राचुर्यविशेषणकवस्तुप्रवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति। अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः। प्रत्ययस्तु तद्द्योतकः। **अधिकरणे वेति**॥ तथाच प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु यस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाच्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दात् मयडिति फलितम्। अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः। तदधिकरणं प्रत्ययार्थः। तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यं, व्याख्यानात्। यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः, नतु द्वितीयपक्षे। तथापि 'अथ स्वार्थिकाः' इति मूलम्प्रायिकाभिप्रायमिति न दोषः। **आद्ये इति**॥ भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः। **प्रकृतमन्नमन्नमयमिति**॥

२०९० । समूहवच्च बहुषु । (५-४-२२)

सामूहिकाः प्रत्ययाः अतिदिश्यन्ते, चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः, मौदकिकम्—मोदकमयम् । शाष्कुलिकम्—शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञः—मोदकमयः ।

२०९१ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः । (५-४-२३)

अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथः एव आवसथ्यम् । 'इतिह' इति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ।

२०९२ । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । (५-४-२४)

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

प्रचुरमन्नमित्यर्थः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता । **अपूपमयमिति** ॥ प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः । **यवागूमयीति** ॥ प्रचुरा यवागूरित्यर्थः । टित्त्वात् ङीबिति भावः । **द्वितीये इति** ॥ अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः । **अन्नमयो यज्ञ इति** ॥ इष्टिषु 'दशौदनाः पशौ तं सोमसहस्रम्' इत्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टान्नानीत्यर्थः । स्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्विशेष्यनिघ्नता । **अपूपमयं पर्वेति** ॥ पर्वणि अपूपाः कार्या इत्याद्युच्यमानापूपाधिकरणं पर्वेत्यर्थः । अस्वार्थिकत्वाद्विशेष्यनिघ्नता । केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः, प्रकृत्यर्थो न विवक्षित इत्याहुः । तथा सति प्राचुर्यविशिष्टान्नाद्यधिकरणं यज्ञ इत्येव बोधः, नतु उच्यमानत्वस्य बोधः । **समूहवच्च बहुषु** ॥ तत्प्रकृतवचने इत्येव । **सामूहिका इति** ॥ 'तस्य समूहः' इत्यधिकारविहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दात् स्वार्थे समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । यद्वा बहुत्वविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तून्यस्मिन्नधिकरणे उच्यन्ते । तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्तेश्शब्दात् समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । आद्ये उदाहरति । **मोदकाः प्रकृताः मौदकिकमिति** ॥ 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति सामूहिकष्ठक् । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः कुटीरवत् । **शाष्कुलिकमिति** ॥ शष्कुल्यः प्रचुरा इत्यर्थः । पूर्ववट्ठक् । प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च । **द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति** ॥ मोदका अस्मिन्यज्ञे उच्यन्ते इति विग्रहः । **अनन्तावसथेतिह** ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषज, एभ्यः स्वार्थे ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **अनन्त एवेति** ॥ अन्तो नाशः । तस्याभावः अनन्तः । अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः - अर्थाभावे अव्ययीभावेन तद्विकल्पस्योक्तत्वात् । **आनन्त्यमिति** ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गाव्यतिक्रमः । आवसथो गृहम् । **निपातसमुदायः इति** ॥ स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे ञ्यः । "पारंपर्योपदेशः स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम्" इत्यमरः । **भैषज्यमिति** ॥ भेषजम् औषधम्, तदेव भैषज्यम् । "भेषजौषधभैषज्यानि" इत्यमरः । **देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्** ॥ **तदर्थ एवेति** ॥ तच्छब्देन देवतान्तस्यार्थ उच्यते । तस्मै इदन्तदर्थम् । ततः स्वार्थे वर्णादित्वात् ष्यञित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिकात् यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थे वस्तुनि वाच्ये इत्यर्थः । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चेत्युक्तं 'सास्य देवता' इत्यत्र । अतः पितृदेवत्यं

२०९३। पादार्घाभ्यां च। (५-४-२५)

पादार्थमुदकं पाद्यम्। अर्घ्यम्। नवस्य 'नू' आदेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। नूत्नम्—नूतनम्—नवीनम्। 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा ३३२८)। पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः। चात्पूर्वोक्ताः। प्रणम्—प्रत्नम्—प्रतनम्—प्रीणम्। 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा ३३३०)। भागधेयम्। रूपधेयम्। नामधेयम्। 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' (वा ३३३४)। आग्नीध्रम्। साधारणम्। स्त्रियां ङीप्। आग्नीध्री। साधारणी।

२०९४। अतिथेर्ञ्यः। (५-४-२६)

'तादर्थ्ये' इत्येव। अतिथये इदमातिथ्यम्।

२०९५। देवात्तल्। (५-४-२७)

देव एव देवता।

२०९६। अवेः कः। (५-४-२८)

अविरेवाविकः।

रक्षोदेवत्यमित्यादौ नाव्याप्तिः। तदाह। **पितृदेवत्यमिति**॥ देवताशब्दस्य देवाः मनुष्याः पितरः असुरा रक्षांसि पिशाचाः इत्यादि श्रुतिपुराणादिसिद्धजातिविशेषपरत्वे तु अत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः। भाष्ये तु पितृदेवत्यमिति न सिध्यतीत्याक्षिप्य दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः। तस्मात्स्वार्थे तलिति समाहितम्। हविः प्रति पित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम्। हविस्तु यजमानस्य स्वम्। तच्च यजमाने अग्नयाद्युद्देशेन त्यक्तञ्चेद्देवाग्नयादिस्वामिकं भवितुमर्हति। अतः देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्यापि पर्यवस्यतीत्यलम्। **पादार्घाभ्याञ्च**॥ तादर्थ्ये यदिति शेषः। **अर्घ्यमिति**॥ अर्घार्थमुदकमिति विग्रहः। अर्घः पूजा। "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः। **नवस्येति**॥ वार्तिकमिदम्। एते प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः। **नवीनमिति**॥ नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृतेर्नूभावे, ओर्गुणः, अवादेशः। **नश्च पुराणे प्रादिति**॥ वार्तिकमिदम्। **चात्पूर्वोक्ता इति**॥ त्नप्, तनप्, ख, इत्यर्थः। **प्रीणमिति**॥ खे रूपम्। **भागरूपेति**॥ वार्तिकमिदम्। **आग्नीध्रेति**॥ वार्तिकमिदम्। **आग्नीध्रमिति**॥ अग्नीधः शरणम् आग्नीध्रम्। ततः स्वार्थे अञि आग्नीध्रमेव। अनेकं प्रत्ययविशिष्टं सम्बन्धसाधारणमुच्यते। ततः स्वार्थे अञि साधारणमित्येव। अञ्विधेः प्रयोजनमाह। **स्त्रियां ङीबिति**॥ **अतिथेर्ञ्यः॥ तादर्थ्ये इत्येवेति**॥ अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ञ्यः स्यादित्यर्थः। **देवात्तल्**॥ तादर्थ्ये इति निवृत्तम्। अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल्। **देवतेति**॥ स्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गातिक्रमात् स्त्रीत्वम्। **अवेः कः**॥ अयमपि केवलस्वार्थिकः। "अवयः

२०९७ । यावादिभ्यः कन् । (५-४-२९)

याव एव यावकः । मणिकः ।

२०९८ । लोहितान्मणौ । (५-४-३०)

लोहित एव लोहितकः मणिः ।

२०९९ । वर्णे चानित्ये । (५-४-३१)

लोहितकः कोपेन । 'लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा' (वा ३३२२) । लोहितिका—लोहिनिका कोपेन ।

शैलमेषार्काः" इत्यमरः । **यावादिभ्यः कन्** ॥ **यावक इति** ॥ यवानामयं यावः । ओदनादिः, स एव यावकः । अलक्तकवृक्षो वा यावः, स एव यावकः "यावोऽलक्तो द्रुमालयः" इत्यमरः । **लोहितान्मणौ** ॥ मणौ वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । माणिक्यमयो मणिरेवेह मणिर्विवक्षितः । यस्तु जपाकुसुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणिस्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धम् । **वर्णे चानित्ये** ॥ अनित्ये वर्णे विद्यमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । अमण्यर्थमिदम् । **लोहितकः कोपेनेति** ॥ देवदत्तादिरिति शेषः । कोपनिमित्तक देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव । कोपाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिक्यमणिलौहित्यमपि अनित्यमेव । माणिक्ये नष्टे तन्नाशात् । तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रभृति नाशपर्यन्तं यो वर्णो वर्तते, स वर्णः नित्य इत्यभिमतामिति न दोषः । स्यादेतत् । लोहिनिका लोहितिका वा कोपेनेति स्त्रियां रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीपं परत्वात् स्वार्थिकतया अन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति नत्वसन्नियोगशिष्टङीपो न प्रसक्तिः । कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, नतु तत्र लोहिनिकेति । **लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति** ॥ वार्तिकमिदम् । लोहितशब्दात्परस्य स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कना बाधो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना ङीपो बाधे लोहिनीशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे कन्नन्ताट्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना ङीपो बाधे लोहिताशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तादेव तद्धिताः भवन्ति, नतु ङ्याब्भ्यां प्रागित्येवमर्थमित्युक्तम् । एवञ्च ङीपः प्राक् कनः प्रसक्तेरेवाभावादिदं वार्तिकं व्यर्थमिति चेत्, अत एव वार्तिकाल्लिङ्गात्स्वार्थिकतद्धितेषु ङ्याब्ग्रहणं न सम्बध्यते । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणाङ्क्रमिकतया ङ्याबन्तादेव सुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदिकादेव

२१०० । रक्ते । (५-४-३२)

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । 'लिङ्गबाधनं वा' (वा ३३२२) इत्येव । लोहितिका–लोहिनिका शाटी ।

२१०१ । कालाच्च । (५-४-३३)

'वर्णे चानित्ये' (सू २०९९), 'रक्ते' (सू २१००) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

२१०२ । विनयादिभ्यष्ठक् । (५-४-३४)

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । उपायाद्ध्रस्वत्वं च' (ग सू १४४) । औपयिकः ।

२१०३ । वाचो व्याहृतार्थायाम् । (५-४-३५)

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्छब्दात्स्वार्थे ठक्च स्यात् । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः ।

२१०४ । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । (५-४-३६)

कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ।

२१०५ । ओषधेरजातौ । (५-४-३७)

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । 'अजातौ' किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ।

प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः । **रक्ते** ॥ लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । **कालाच्च** ॥ **द्वयमनुवर्तते इति** ॥ अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे कन्निति फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति । **कालकं मुखं वैलक्ष्येणेति** ॥ लज्जासूयादिनेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति । **कालकः पट इति** ॥ नील्यादिनेति शेषः । **विनयादिभ्यः** ॥ **उपायाद्ध्रस्वत्वञ्चेति** ॥ गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वार्थे ठक् । प्रकृतेर्दीर्घस्य ह्रस्वत्वञ्चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते । **वाचो व्याहृतार्थायाम्** ॥ इदम् अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति योऽर्थ उच्यते स व्याहृतः । न व्याहृतः अव्याहृतः अर्थः यस्या इति विग्रहः । तदाह । **सन्दिष्टार्थायामिति** ॥ **तद्युक्तात्** ॥ सन्दिष्टार्थया दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात्स्वार्थे अणित्यर्थः । **कर्मैव कार्मणमिति** ॥ अन्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते कर्म तत्कार्मणमुच्यते । तदाह । **वाचिकं श्रुत्वेति** ॥ **ओषधेरजातौ** ॥ **औषधम्पिबतीति** ॥ शुण्ठीमरीचादिचूर्णमबादिद्रव्यसंसृष्टं विवक्षितम् । तस्य न जातिवचनत्वमिति भावः । **क्षेत्रे**

२१०६ । प्रज्ञादिभ्यश्च । (५-४-३८)

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ।

२१०७ । मृदस्तिकन् । (५-४-३९)

मृदेव मृत्तिका ।

२१०८ । सस्नौ प्रशंसायाम् । (५-४-४०)

रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना । उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहाणान्नित्योऽयम् ।

२१०९ । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । (५-४-४२)

बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गल-वचनम्' (वा ३३३८) । नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ।

२११० । सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । (५-४-४३)

रूढा इति ॥ उत्पन्ना इत्यर्थः । शाल्यादिसस्यात्मका इति फलितम् । **प्रज्ञादिभ्यश्च** ॥ स्वार्थे अण्णिति शेषः । **प्राज्ञ इति** ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः, 'इगुपधज्ञा' इति कः । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण् । **प्राज्ञीति** ॥ अणन्तत्वात् ङीप् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहे तु 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णान्तात् टापि प्राज्ञेति रूपम् । **मृदस्तिकन्** ॥ मृद्शब्दात्स्वार्थे तिकन्नित्यर्थः । **सस्नौ** ॥ प्रशस्तायां मृदि वर्तमानात् मृच्छब्दात्स्वार्थे स स्न एतौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । **रूपपः इति** ॥ 'प्रशंसायां रूपप्' इति विहितस्येत्यर्थः । **नित्योऽयमिति** ॥ सस्नविधिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'ञ्यादयः प्राग्वुनः' इत्यादिपरिगणितेषु अनयोः प्रत्यययोरनन्तर्भावादनित्यत्वमेवानयोरुचितमित्याहुः । **बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्** ॥ बह्वल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थे शस्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । **बह्वल्पार्थादिति** ॥ वार्तिकमिदम् । मङ्गलामङ्गले गम्ये एवायं शसित्यर्थः । **बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति** ॥ भयादिनिमित्तेष्वित्यर्थः । **अल्पं ददात्याभ्यु-दयिकेष्विति** ॥ अभ्युदयः श्रेयः, तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः । आभ्युदयिकेषु बहुदानं अनिष्टेषु अल्पदानञ्च मङ्गलम् । तद्विपरीतदानन्तु अमङ्गलमिति भावः । अर्थग्रहणाद्भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **सङ्ख्यैकवचनाच्च** ॥ सङ्ख्या च एकवचनञ्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एकत्वविशिष्टोऽर्थः उच्यतेऽनेनेत्येकवचनः । एकत्वविशिष्टस्यार्थस्य वचन इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् वीप्सायां शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिनः उदाहरति । **द्वौ द्वौ ददातीति** ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । द्विशः इत्यत्र तु न । शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः'

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एव । 'सङ्ख्यैकवचनात्' किम् । घटं घटं ददाति । 'वीप्सायाम्' किम् । द्वौ ददाति । 'कारकात्' इत्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

२१११ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । (५-४-४४)

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा ३३३९) । आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ।

२११२ । अपादाने चाहीयरुहोः । (५-४-४५)

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः । 'अहीयरुहोः' किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ।

इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणनात् शसादीनां डाच्पर्यन्तानामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति । **माषं माषं माषशः इति** ॥ माषं माषमित्यनन्तरन्ददातीति शेषः । माषशब्दः परिमाणविशेषवाची । **प्रस्थशः इति** ॥ प्रस्थं प्रस्थं ददातीति विग्रहः । ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटशः इति स्यात् । घटशब्दस्याप्येकत्वविशिष्टार्थवाचकत्वात् । नच एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचकः एकवचनशब्देन विवक्षितः । घटशब्दस्तु नैवम् । घटौ घटाः इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति माषशः प्रस्थशः इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह । **परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एवेति** ॥ अयमाशयः । समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः । तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, नतु घटादिजातिशब्दा अपि । माषदातेत्युक्ते हि माषपरिमितस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, नतु माषाणामिति । अतो माषशब्दोऽयम्भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः । एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि । घटशब्दस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते घटानान्दातेत्यपि प्रतीतेः । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति । **घटं घटमिति** ॥ एतत्सर्वञ्जयादित्यमतम् । वामनस्तु उक्तनियमे प्रमाणाभावात् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव । एकवचनग्रहणन्तु 'सङ्ख्यायाश्च वीप्सायाम्' इत्युक्तेः घटौ घटौ ददातीत्यादौ शसभावार्थमित्याह । एकैकशः पितृसंयुक्तानीत्यत्र तु शसैव वीप्साया उक्तत्वात् द्विर्वचनमार्षमिति हरदत्तः । प्रत्याहाराह्निकभाष्ये 'एकैकशः सहस्रकृत्वः' इति भाष्यप्रयोगात् स्वार्थिकशसा समाधेयमित्यन्ये । **प्रतियोगे** ॥ **विहितेति** ॥ 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी विहितेत्यर्थः । **प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रतीति** ॥ कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । **आद्यादिभ्य इति** ॥ अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः । **अपादाने चाहीयरुहोः** ॥ अहीयरुहोरिति

२११३ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । (५-४-४६)

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणाऽतिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । 'अकर्तरि' इति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

२११४ । हीयमानपापयोगाच्च । (५-४-४७)

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । 'अकर्तरि' इति किम् । देवदत्तेन हीयते ।

२११५ । षष्ठ्या व्याश्रये । (५-४-४८)

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवाः अर्जुनतोऽभवन् । दैत्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । 'व्याश्रये' किम् । वृक्षस्य शाखा ।

२११६ । रोगाच्चापनयने । (५-४-४९)

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । 'अपनयने' किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

छेदः । हीयते इत्यादौ कर्मणि लकारे यगन्तस्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम् । हीयरुहोः सम्बन्धि यत्र भवति तस्मिन्नपादाने इत्यर्थः । **अतिग्रहाव्यथन** ॥ **अतिक्रम्य ग्रह इति** ॥ लोकवृत्तमतिक्रम्य तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थः । **चारित्रेणेति** ॥ चरित्रमेव चारित्रम्, तेन हेतुना इतरविलक्षणत्वेन दृश्यते इत्यर्थः । फलितमाह । **अन्याननतिक्रम्य वर्तते इति** ॥ 'व्यथ भयसञ्चलनयोः' इति चलनार्थात् ल्युटि व्यथनशब्दः । तदाह । **अव्यथनमचलनमिति** ॥ **क्षेपे इति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । क्षेपो निन्दा । **हीयमानपापयोगाच्च** ॥ **हीयमानेति** ॥ हीयमानयुक्तात् पापयुक्ताच्चेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । **क्षेपस्याविवक्षायामिति** ॥ तत्त्वकथने इत्यर्थः । **षष्ठ्या व्याश्रये** ॥ **नानापक्षसमाश्रयणे इति** ॥ सर्वसाधारण्यं विहाय एकपक्षाश्रय इति यावत् । पक्षः स्वीयत्वेन परिग्रहः । **देवा अर्जुनतोऽभवन्निति** ॥ अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । **दैत्याः कर्णतोऽभवन्निति** ॥ असुरा कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः । **रोगाच्च** ॥ रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा । **प्रवाहिकात इति** ॥ विषूचिकाप्रतीकारमित्यर्थः ।

२११७ । कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः । (५-४-५०)

'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' (वा ३३४०) । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ।

२११८ । अस्य च्वौ । (७-४-३२)

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति कृष्णी करोति । ब्रह्मी भवति । गङ्गी स्यात् ।

कृभ्वस्तियोगे ॥ **अभूतेति** ॥ येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः । एवञ्च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्यमानं विकारभेदेन विवक्ष्यते । तत्रैवायम्प्रत्यय इति लभ्यते । सम्पद्यकर्तरीत्येकम्पदम् । सम्पदनं सम्पद्यः । सम्पूर्वकात्पदधातोरत एव निपातनात् भावे कृत्संज्ञः शः, दिवादित्वात् श्यन् । सम्पद्यस्य कर्तेति षष्ठीसमासः । सम्पद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य सम्पत्तिरित्याकाङ्क्षायाम्, 'अभूततद्भावे' इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण सम्पत्तिरिति लभ्यते । तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः । ननु प्रकृतिवाचकात् । व्याख्यानात् । तथा च फलितमाह । **विकारात्मतामित्यादिना** । **वर्तमानादिति** ॥ विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ गौण्या वृत्त्या विद्यमानत्वं बोध्यम् । **करोत्यादिभिरिति** ॥ 'डु कृञ् करणे, भू सत्तायाम्, अस भुवि' इति धातुभिर्योगे सतीत्यर्थः । च्विप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । **अस्य च्वौ** ॥ **ईत्स्यादिति** ॥ 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **वेर्लोप इति** ॥ 'वेरपृक्तस्य' इत्यनेनेति शेषः । **च्व्यन्तत्वादव्ययत्वमिति** ॥ 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातत्वात् स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणितेष्वन्तर्भावादव्ययत्वमिति केचित् । कृञ्योगे उदाहरति । **कृष्ण इति** ॥ वस्तुतः अकृष्णः सन् वेषादिना कृष्णभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । **तं करोतीति** ॥ अकृष्णं कृष्णरूपेण सम्पद्यमानङ्करोतीत्यर्थः । **कृष्णीकरोतीति** ॥ अत्र वस्तुतः अकृष्णो नटः प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभावं विकारम्प्राप्नुवन् अभूततद्भावात्मकं विकारं सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भव इति तत्राभेदारोपमवलम्ब्य वर्तमानः विकारभूतकृष्णवाचकः शब्दः । तस्मात् च्विप्रत्ययः, चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्त्वम् । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम् । **ब्रह्मी भवतीति** ॥ अब्रह्म ब्रह्म सम्पद्यमानं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मन्शब्दात् च्विः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ईत्त्वमिति भावः । अत्यन्तस्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः । ननु सुबन्तादिति नियमः । अतो न च्वेः प्रातिपदिकादुत्पत्तिः । किन्तु सुबन्तादेवेति बोध्यम् । अत एव अगौर्गौः समपद्यत गोऽभवदित्यत्र च्व्यन्तस्य गोशब्दस्य 'एङः पदान्तात्' इति पररूपमुदाहृतं सङ्गच्छते इत्यलम् । **गङ्गी स्यादिति** ॥ अगङ्गा गङ्गात्वेन सम्पद्यमाना स्यादित्यर्थः । 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वम् । **दोषाभूतम् अहरिति** ॥ दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रावित्यर्थे । इह तु रात्रिरित्यर्थे

'अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्' (वा ५०५२)। दोषाभूतम् अहः। दिवाभूता रात्रिः'। एतच्च 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्।

२११९। क्यच्व्योश्च। (६-४-१५२)

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्क्ये च्वौ च परतः। गार्गी भवति।

२१२०। च्वौ च। (७-४-२६)

च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुची भवति। पटू स्यात्। 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्। तन्निर्मूलम्। 'स्वस्ति स्यात्' इति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम्। 'स्वस्ती स्यात्' इत्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु। यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यत इत्यस्तु। 'रीङृतः' (सू १२३४)। मात्री करोति।

२१२१। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च। (५-४-५१)

वर्तते। अदोषाभूतमहः। बहुळमेघावरणान्धकारात् दोषाभूतमित्यर्थः। **दिवाभूता रात्रिरिति**॥ दिवेत्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थे। इह तु अहरित्यर्थे वर्तते। चन्द्रिकातिशयवशात् अहर्भूतेत्यर्थः। ननु 'अव्ययस्य च्वावीत्वं न' इति वार्तिकम् 'अस्य च्वौ' इति सूत्रभाष्ये न दृश्यते इत्यत आह। **एतच्चेति**॥ गार्गी भवतीति वक्ष्यन्नाह। **क्यच्व्योश्च**॥ 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यस्मात् हल इति, 'आपत्यस्य च' इत्यस्मात् आपत्यस्येति चानुवर्तते। तदाह। **लः परस्येति**॥ **गार्गी भवतीति**॥ अगार्ग्यो गार्ग्यः सम्पद्यमानो भवतीत्यर्थः। यञन्तात् च्वौ यकारस्य लोपः। वेर्लोपः। यकारस्य तु 'आपत्यस्य च' इति लोपो न सम्भवति। ईकारेण व्यवधानात्। 'हलस्तद्धितस्य' इत्यपि न सम्भवति। तस्य ईति अर्थवत्येव विधानात्। अतो वचनमिति भावः। अथ शुची भवतीति वक्ष्यन्नाह। **च्वौ च**॥ **दीर्घः स्यादिति**॥ 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **अव्ययस्येति**॥ अव्ययस्य 'च्वौ च' इति दीर्घो नेत्यर्थः। तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न दीर्घ इति भावः। **तन्निर्मूलमिति**॥ भाष्यादावदृष्टत्वादिति भावः। तर्हि स्वस्ति स्यादिति न स्यात् दीर्घप्रसङ्गात् इत्यत आह। **स्वस्ति स्यादिति त्विति**॥ ननु महाविभाषया दीर्घाभावे स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्ती स्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते। **स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति**॥ इष्टापत्तिरित्याह। **अस्त्विति**॥ दीर्घतदभावाभ्यां रूपद्वयमिति शेषः। प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादर्तव्यमिति भावः। ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घपाठादर इत्यत आह। **यदि नेष्यते इत्यादि**॥ मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विशेषमाह। **रीङृतः इति**॥ **अरुर्मनश्चक्षुः**॥ **एषामिति**॥ अरुस्,

---

१. भाष्येष्टिभूतम्।

एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरू करोति । उन्मनी स्यात् । उच्चक्षू करोति । उच्चेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ।

२१२२ । विभाषा साति कार्त्स्न्ये । (५-४-५२)

च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ।

२१२३ । सात्पदाद्योः । (८-३-१११)

सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नी भवति । महाविभाषया वाक्यमपि । 'कार्त्स्न्ये' किम् । एकदेशेन शुक्ली भवति पटः ।

२१२४ । अभिविधौ सम्पदा च । (५-४-५३)

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् ।

मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस्, इत्येतेषामित्यर्थः । पूर्वेणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्सान्नियोगेन अन्त्यलोप इह विधीयते । **अरू करोतीति** ॥ अनरुः अरुः सम्पद्यते तत्करोतीत्यर्थः । प्रकृतेरन्त्यलोपे उकारस्य 'च्वौ च' इति दीर्घः । **उन्मनी करोतीति** ॥ अनुन्मनाः उन्मनाः सम्पद्यते तत्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्त्वञ्च । **उच्चक्षू करोतीति** ॥ अनुच्चक्षुः उच्चक्षुः सम्पद्यते तत्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, दीर्घश्च । **उच्चेती करोतीति** ॥ अनुच्चेताः उच्चेताः सम्पद्यते तत्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्त्वञ्च । **विरही करोतीति** ॥ रहः विजनप्रदेशः, विशिष्टं रहः विरहः । अविरहः विरहः सम्पद्यते तत्करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्त्वञ्च । **विरजी करोतीति** ॥ अविरजाः विरजाः सम्पद्यते तत्करोतीत्यर्थः । अन्त्यलोपे अस्य च्वौ ईत्त्वञ्च । **विभाषा साति** ॥ सातीति लुप्तप्रथमाकम् । **च्विविषये इति** ॥ अभूततद्भावे सम्पद्यकर्तरि कृभ्वस्तियोगे इत्यर्थः । **सात्पदाद्योः** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **सस्य षत्वं न स्यादिति** ॥ सातेरवयवस्य पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः । 'नरपरसृपि' इत्यतो नेति 'अपदान्तस्य' इत्यतो मूर्धन्य इति चानुवर्तते इति भावः । पदादेरुदाहरति । **दधि सिञ्चतीति** ॥ षिचिधातोः 'धात्वादेष्षस्सः' इति षस्य सः । तस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । **कृत्स्नमिति** ॥ सर्वावयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसादित्यत्र प्रत्ययावयवसकारत्वात् षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । **अग्नी भवतीति** ॥ च्विप्रत्यये 'च्वौ च' इति दीर्घः । **महाविभाषयेति** ॥ 'समर्थानाम्' इत्यतः वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः । महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणन्तु अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकच्वेः समावेशार्थः । **अभिविधौ सम्पदा च** ॥ चकारः कृभ्वस्तिसमुच्चयार्थः । तदाह । **सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्चेति** ॥ अभिविधावित्यस्य विवरणम् । **व्याप्ताविति** ॥ **पक्षे इति** ॥ सातिप्रत्ययाभावपक्षे कृभ्वस्तियोगे पूर्वेण च्विः, सम्पदा योगे तु सातेरभावे वाक्यमेव, नतु च्विः । कृभ्वस्तियोग एव तद्विधानादित्यर्थः ।

अग्नी भवति । जलसात्सम्पद्यते जली भवति लवणम् । 'एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम्' । 'बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः' ।

२१२५ । तदधीनवचने । (५-४-५४)

सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ।

२१२६ । देये त्रा च । (५-४-५५)

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति । विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । 'देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ।

२१२७ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । (५-४-५६)

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ।

२१२८ । अव्यक्तानुकरणाद्‌द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । (५-४-५७)

'द्व्यच्' अवरं न्यूनम्, न तु ततो न्यूनम् 'अनेकाच्' इति यावत्तादृशमर्धं

सम्पदा योगे उदाहरति । **अग्निसात्सम्पद्यते इति** ॥ कृभ्वस्तियोगे उदाहरति । **अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति** ॥ अग्निसात्करोति अग्निसात्स्यादित्यप्युदाहार्यम् । कार्त्स्न्याभिविध्योर्विशेषमाह । **एकस्याः व्यक्तेरित्यादिना** ॥ **तदधीनवचने** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **सातिः स्यादित्यादिना** ॥ 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तमिति भावः । **देये त्रा च** ॥ तदधीनवचन इत्येवानुवर्तते । **कृभ्वादियोगे इति** ॥ कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे इत्यर्थः । **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्** ॥ **एभ्य इति** ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य, इत्येतेभ्यः इत्यर्थः । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । सातीति कृभ्वस्तियोगे इत्यपि निवृत्तम् । **देवत्रा वन्दे रमे वेति** ॥ देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः । मनुष्यत्रा, पुरुषत्रा । पुरुशब्दो बहुलपर्यायः । पुरुत्रा, मर्त्यत्रा । **अन्यत्रापीति** ॥ देवादिभ्यो अन्यत्रापीत्यर्थः । **बहुत्रा जीवतो मनः इति** ॥ जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु विषयेषु गच्छति बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः । **अव्यक्तानुकरणात्** ॥ यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषाः न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तः ध्वनिः । तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । द्व्यजवरार्धशब्दं व्याचष्टे । **द्व्यजिति** ॥ द्वावचौ यस्येति विग्रहः । अवरशब्दं व्याचष्टे । **न्यूनमिति** ॥ द्व्यजेव अवरं न्यूनसङ्ख्याकाच्कमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः । **न तु ततो न्यूनमिति** ॥ एकाच्कमित्यर्थः ।

यस्य तस्माड्डाच्स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे । 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुळम्' (वा ४६९७) । 'नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' (वा ३६३८) । डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटा करोति । 'अव्यक्तानुकरणात्' किम् । ईषत्करोति । 'द्व्यजवरार्धात्' किम् । श्रत्करोति । 'अवर–' इति किम् । घरटघरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । 'अनेकाचः' इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । 'अनितौ' किम् । पटिति करोति ।

२१२९ । कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । (५-४-५८)

द्वितीयादिभ्यो डाच्स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति । द्वितीया

फलितमाह । **अनेकाजिति यावदिति** ॥ **तादृशमर्धमिति** ॥ अनेकाच्कम् अर्धं भागः यस्य तत् द्व्यजवरार्धम् । तस्मादित्यर्थः । **कृभ्वस्तिभिः योगे इति** ॥ मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च अनेकाच्कभागयुक्तादव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम् । अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणात् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य द्विर्वचनमाह । **डाचि विवक्षिते द्वे बहुळमिति** ॥ यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे "डाचि द्वे भवतः इति वक्तव्यम्" इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम् । तत्र डाचि परतः इति नार्थः । तथा सति, डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विर्वचनम् । सति च द्विर्वचने अर्धस्यानेकाच्त्वात् डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम् । एवञ्च डाचि विवक्षिते पटच्छब्दस्य द्विर्वचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्कार्धभागयुक्तत्वात् डाच् सूपपादः । पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति । **नित्यमाम्रेडिते डाचीति** ॥ 'एकः पूर्वपरयो.' इत्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । **डाच्परमिति** ॥ डाच् परं यस्मादिति विग्रहः । **पकार इति** ॥ तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते डित्त्वाट्टिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः । **अवरेति किमिति** ॥ द्व्यजर्धादित्येवास्त्वित्यर्थः । **घरटघरटाकरोतीति** ॥ घरटत् इत्यव्यक्तानुकरणात् डाचि द्विर्वचने पररूपे टिलोपे रूपम् । द्व्यजर्धादित्युक्ते तु अर्धभागस्य घरटत् इत्यस्य बह्वच्कत्वाड्डाच् न स्यादित्यर्थः । **अनेकाच इत्येवेति** ॥ द्व्यजवरार्धादित्यपनीय 'अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ डाच्' इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थः । **एवं हीति** ॥ 'अनेकाचोऽनितौ' इति पाठे सति पटच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव अनेकाच्कत्वात् डाच् सम्भवतीति 'डाचि परतो द्वित्वम्' इति वक्तुं शक्यमिति भावः । **पटितीति** ॥ 'अव्यक्तानुकरणस्य' इति पररूपम् । **कृञो द्वितीय** ॥ **द्वितीयादिभ्य इति** ॥ द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज, इत्येतेभ्य इत्यर्थः । **कृञ एव योगे इति** ॥ कृञ्ग्रहणात् कृभ्वस्तिर्नानुवर्तते इति भावः । 'मद्रात्परिवापणे' इति यावत्कृञ इत्यनुवर्तते । **बहुळोक्तेरिति** ॥

करोति । तृतीया करोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति, शम्बा करोति । बीजेन सह कर्षति, बीजा करोति ।

२१३० । सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः । (५-४-५९)

कृञो योगे कृषौ डाच्स्यात् । द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

२१३१ । समयाच्च यापनायाम् । (५-४-६०)

'कृषौ' इति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच्स्यात् । समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।

२१३२ । सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने । (५-४-६१)

सपत्त्रा करोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्त्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्त्रा करोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्त्रं करोतीत्यर्थः । 'अतिव्यथने' किम् । सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा करोति भूतलम् ।

२१३३ । निष्कुलान्निष्कोषणे । (५-४-६२)

निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ।

'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति बहुळग्रहणात् अव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम् । नतु तदन्यस्येत्यर्थः । **शम्बशब्दः प्रतिलोमे इति** ॥ वर्तते इति शेषः । **बीजेन सह कर्षतीति** ॥ आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलुत्थादिबीजानां वापे कृते पुनः बीजैः सह कर्षणं प्रसिद्धम् । 'कर्षात्वतः' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कृषधातुः शब्विकरणोऽस्ति । तेन शविकरणत्वात् कृषतीत्येव युक्तमिति न शङ्क्यम् । **सङ्ख्यायाश्च** ॥ शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **कृञो योगे इति** ॥ **समयाच्च** ॥ कृषाविति निवृत्तम् । समयशब्दात् यापनायाङ्गम्यमानायां डाजित्यर्थः । **समया करोतीति** ॥ करोतिरिह यापनायामित्याह । **यापयतीति** ॥ अतिक्रान्तङ्करोतीत्यर्थः । अद्येदङ्कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नङ्कञ्चिदापाद्य कालक्षेपङ्करोतीति यावत् । **सपत्त्र** ॥ सपत्त्रशब्दात् निष्पत्त्रशब्दाच्च अतिव्यथने डाजित्यर्थः । 'व्यध ताडने' चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्यधनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्त्रं, शराणाम्पुङ्खगतो बर्हः । **भूतलमिति** ॥ पुङ्खपर्यन्तं पुङ्खवर्जं वा शरप्रवेशनेन सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा भूतलङ्करोतीत्यर्थः । **निष्कुलान्निष्कोषणे** ॥ डाजिति शेषः । निष्कोषणं अन्तर्गतावयवानाम्बहिः करणम् । **निष्कुलाकरोति दाडिममिति** ॥ निर्गतङ्कुलं यस्मादिति

२१३४ । सुखप्रियादानुलोम्ये । (५-४-६३)

सुखा करोति, प्रिया करोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ।

२१३५ । दुःखात्प्रातिलोम्ये । (५-४-६४)

दुःखा करोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ।

२१३६ । शूलात्पाके । (५-४-६५)

शूला करोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

२१३७ । सत्यादशपथे । (५-४-६६)

सत्या करोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

२१३८ । मद्रात्परिवापणे । (५-४-६७)

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रा करोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । 'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३३४४) । भद्रा करोति । अर्थः प्राग्वत् । 'परिवापणे' किम् । मद्रं करोति । भद्रं करोति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् ।

॥ इति तद्धिताः ॥

बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते । तदाह । **निर्गतमित्यादि** ॥ **सुखप्रियादानुलोम्ये** ॥ सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादित्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । **सुखाकरोति, प्रियाकरोति गुरुमिति** ॥ चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसम्पन्नं प्रियसम्पन्नञ्च करोतीत्यर्थः । तदाह । **अनुकूलेति** ॥ **दुःखात्** ॥ डाजिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणम्प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । **शूलात्पाके** ॥ डाजिति शेषः । **शूला करोतीति** ॥ अत्र करोतिः पाके वर्तते । तदाह । **शूलेन पचतीत्यर्थ इति** ॥ **सत्यादशपथे** ॥ डाजिति शेषः । **सत्या करोति भाण्डमिति** ॥ रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थः । सत्यशब्दोऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यन्तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः । **क्रेतव्यमितीति** ॥ एतावतैव मूल्येन इदं क्रयणार्हं नातोऽधिकमूल्येनेत्येवं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । **सत्यङ्करोति विप्रः इति** ॥ शपथङ्करोतीत्यर्थः । **मद्रात्परिवापणे** ॥ डाजिति शेषः । **मद्रशब्दो मङ्गळार्थ इति** ॥ मङ्गळपर्यायः इत्यर्थः । **परिवापणं मुण्डनमिति** ॥ केशान्वपते इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **माङ्गळ्यमुण्डनेनेति** ॥ चौळेनेत्यर्थः । **मद्रङ्करोति । भद्रङ्करोतीति** ॥ क्षेमङ्करोतीत्यर्थः । अत्र परिवापणस्याप्रतीतेर्न डाजिति भावः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ॥

२१३९ । सर्वस्य द्वे । (८-१-१)

इत्यधिकृत्य ।

२१४० । नित्यवीप्सयोः । (८-१-४)

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्—**सर्वस्य द्वे** ॥ **इत्यधिकृत्येति** ॥ द्विर्वचनविधयोऽनुक्रमिष्यन्ते इति शेषः । **नित्यवीप्सयोः** ॥ नित्यशब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । तच्च आभीक्ष्ण्यमिति भाष्यम् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपादनेच्छा, सा च प्रयोक्तृधर्मः । व्याप्तिरेव तु शाब्दबोधविषयः इति भाष्यस्वरसः । तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सुवचम् । व्याप्तिश्च कात्स्न्र्येन सम्बन्धः । उपसर्गबलात् पदस्येत्यधिकरिष्यमाणमिहापकृष्यते । सर्वस्येति स्थानषष्ठी । द्वे इति त्वादेशसमर्पकम् । तस्य च शब्दरूपे इति विशेष्यमर्थाल्लभ्यते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । ते च शब्दरूपे स्वरूपतः अर्थतश्चान्तरतमे पदे इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया लभ्यते । ततश्च पौनःपुन्ये कात्स्न्र्ये च गम्ये कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पदस्यार्थतश्च शब्दतश्चान्तरतमे द्वे पदे भवतः इति फलितम् । तदभिप्रेत्य आह । **आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये इति** ॥ द्योत्यश्च द्योत्या च द्योत्यम् । तस्मिन्नित्यर्थः । 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेषः । एकत्वं च नित्यवीप्से च प्रकृतिगम्ये । द्विर्वचनन्तु द्योतकम् । सत्यपि प्रकृतेर्द्वित्वे द्विरुक्तयोः प्रकृत्यनतिरेकादिति बोध्यम् । **द्विर्वचनं स्यादिति** ॥ द्वे पदे आदेशौ स्त इत्यर्थः । तत्रावयवयोः पदत्वं स्वतः सिद्धम् । समुदायस्य तु पदद्वयात्मकस्य स्थानिवत्त्वात् सुबन्तत्वम् । तेन अपचन्नपचन्नित्यत्र ङमुट् वृक्षान्वृक्षानित्यत्र 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेधः अग्नेऽग्ने इत्यत्र 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपश्चेत्यादीन्यवयवानां पदकार्याणि सिध्यन्ति । पुनःपुनरिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वेन सुबन्तत्वात् भावे ष्यञि भावे ठञि च पौनःपुन्यम्, पौनःपुनिक इति च सिद्ध्यति । द्वे उच्चारणे स्त इत्याश्रयणे तु सर्वम्पदं द्विरुच्चारयेदित्यर्थः फलितः स्यात् । ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विरुच्चार्यमाणस्य पुनःपुनरित्यादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहात् तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात् । तस्मादादेशपक्षे एव श्रेयानित्यास्तां तावत् । **आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्विति** ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रिया एव । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्स्वपि क्त्वातुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम् । 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु

तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।

२१४१ । परेर्वर्जने । (८-१-५)

परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वावचनम्'। (वा ४६८३) । परि वङ्गेभ्यः ।

२१४२ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये । (८-१-७)

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

२१४३ । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । (८-१-८)

असूयायाम् । सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ, देव देव वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने, धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः, भर्त्सने चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ।

अव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्विर्वचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तथैवोदाहरति । **पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वेति** ॥ **वीप्सायामिति** ॥ उदाह्रियते इति शेषः । **वृक्षं वृक्षमिति** ॥ कृत्स्नं वृक्षमित्यर्थः । अत्र प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकात्स्न्यं गम्यते । जगतीतलस्थितकृत्स्नस्य वृक्षसेचनस्य अशक्यत्वात् सर्वशब्दस्य कात्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव यथास्वे इत्यत्र वक्ष्यते । वृक्षं वृक्षमित्यत्र कात्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते, नतु बहुत्वम् । अतो न द्विबहुवचनम् । एकैकस्य प्राचामिति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभावे वृक्षाभ्यामित्यादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु सर्वग्रहणे पदावयवत्वानाक्रान्तस्यैव कृत्स्नावयवोपेतस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलाभान्न दोषः । पदस्येति किम् । वाक्यस्य मा भूत् । **परेर्वर्जने** ॥ वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्तः इत्यर्थः । **परि परि वङ्गेभ्यो वृष्ट इति** ॥ पर्जन्य इति शेषः । 'अपपरी वर्जने' इति परिः कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । परिहरेः संसारः इत्यत्र तु 'परेरसमासे' इति वक्तव्यमिति वार्तिकात् न द्विर्वचनम् । **उपर्यध्यधसः** ॥ उपरि, अधि, अधः, एतेषां द्वे स्तः सामीप्ये गम्ये इत्यर्थः । सामीप्यञ्च उपर्युपरि ग्राम इत्यत्र अधोऽधो लोकमित्यत्र च देशतः, अध्यधि सुखमित्यत्र तु कालत इति ज्ञेयम् । **वाक्यादेः** ॥ द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि कोपाद्भर्त्सनम्, असूयया कुत्सनं, तथापि विनापि कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ सम्भवात्पृथक् ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । **सुन्दरेति** ॥ सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम् ।

२१४४ । एकं बहुव्रीहिवत् । (८-१-९)

द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । 'न बहुव्रीहौ' (सू २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्या-

---

देवेति ॥ तव वन्दनं सम्मतमित्यर्थः । **दुर्विनीतेति** ॥ क्रोधाविष्टस्य वाक्यम् । **शास्यसीति** ॥ दुर्विनयस्य फलमिति शेषः । **धानुष्केति** ॥ युद्धाऽसमर्थं प्रति निन्देयम् । **चोरेति** ॥ चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम् । **एकं बहुव्रीहिवत्** ॥ **द्विरुक्त इति** ॥ द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते । "वीप्सामात्रविषयमिदम्" इति भाष्याच्च । **तेनेति** ॥ बहुव्रीहिवत्त्वेन सुब्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः । तत्र सुब्लोपमुदाहरति । **एकैकमिति** ॥ **इहेति** ॥ एकैकमित्यत्र एकमित्यस्य द्विर्वचने सति, एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायात् सुबित्यन्वयः । ननु 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात् सुबित्यत आह । **बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति** ॥ एतच्च सुपोर्लुकीत्यत्र समुदायात्सुबित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति । अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति । **एकैकया आहुत्येति** ॥ एकयेत्यस्य द्विर्वचने सति एकया एकयेति स्थिते, बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्सुपोर्लुकि, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे कृते, समुदायात्पुनस्तृतीयोत्पत्तौ, एकैकयेति रूपम् । बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सुपोर्लुक् पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वञ्च न स्यात् । उत्तरपदपरकत्वाभावात् । समासचरमावयस्यैव उत्तरपदत्वादिति भावः । एकैकामित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वमपि बहुव्रीहिवत्त्वाभावे सति न प्रवृत्तिमर्हति । पूर्वस्यैवेदं 'भस्त्रैषाद्वा' इति लिङ्गादित्युक्तत्वादिति बोध्यम् । ननु सुपोर्लुकि पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुंवत्त्वे सत्यसति वा वृद्धौ एकैकयेति सिद्ध्यत्येवेत्यत आह । **इह पूर्वभागे इति** ॥ **अवग्रहे इति** ॥ समस्तपदस्य द्विधा करणे पूर्वखण्डः अवग्रहः । "तस्य पूर्वोऽवग्रहः" इति प्रातिशाख्यम् । एकैकयेत्येक एकया इतीष्यते पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वम् । बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु एकैकयेत्येका एकयेति स्यादिति भावः । तैत्तिरीयास्तु एकैकयेत्येकया एकया इत्येवावगृह्णन्ति । एकं समासवदित्येव सिद्धे बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरार्थम् । ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह । **न बहुव्रीहावित्यत्रेति** ॥ 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणम्मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । अतः बहुव्रीहिवदित्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो नेत्यर्थः । तदाह । **तेनेति** ॥ तदेवं प्राचीनोक्तं परिहारमुक्त्वा सिद्धान्तिमतेनाह । **वस्तुतस्त्विति** । **एतदिति** ॥ 'न

ख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

२१४५ । आबाधे च । (८-१-१०)

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ।

२१४६ । कर्मधारयवदुत्तरेषु । (८-१-११)

इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि (वा ४६८९) ।

२१४७ । प्रकारे गुणवचनस्य । (८-१-१२)

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु—' (सू २१४६) इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः

बहुव्रीहौ' इति सूत्रमित्यर्थः । एवञ्च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसम्मततया बहुव्रीहिवत्त्वातिदेशे सति सर्वनामत्वन्निर्बाधमिति भावः । **सूत्रमतेऽपीति** ॥ उपसर्जनत्वादेव बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधसिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीह्यर्थके अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासात् प्राक् सर्वनामत्वं निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम् । तस्मादिह बहुव्रीह्यतिदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्याभावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । **एकैकस्मैदेहीति** ॥ इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात् स्मैभाव इति भावः । **आबाधे च** ॥ आबाधः पीडा । तदाह । **पीडायामिति** । **गतगतः इति** ॥ प्रियां विना काल इति शेषः । आबाधं दर्शयितुमाह । **विरहादिति** ॥ स्त्रीवियोगादित्यर्थः । **बहुव्रीहिवद्भावादिति** ॥ गतः इत्यस्य द्विर्वचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुकि समुदायात् सुबुत्पत्तिरित्यर्थः । **गतगतेति** ॥ प्रियेति शेषः । इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः । एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विः कथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम् । बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदत्वस्यापि सत्वात् । तदाह । **इह पुंवद्भाव इति** ॥ **कर्मधारयवदुत्तरेषु** ॥ कार्यं स्यादिति शेषः । कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह । **प्रयोजनमिति** ॥ सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम् । **अन्तोदात्तत्वानीति** ॥ अनुदात्तञ्चेत्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्बध्यते इति भावः । **प्रकारे गुणवचनस्य** ॥ प्रकारशब्दः सादृश्ये वर्तते' व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य आह । **सादृश्ये द्योत्ये इति** ॥ गुणवचनशब्देन 'आ कडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्ते इति 'वोतो गुणवचनात्' इत्यादौ प्रपञ्चितमिदम् । **तेनेति** ॥ कर्मधारयवत्त्वेनेत्यर्थः । **पुंवद्भाव इति** ॥ 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यनेनेति शेषः । **पटुपट्वीति** ॥ पट्वीशब्दस्य द्विर्वचने कर्मधारयवत्त्वात् 'पुंवत्कर्मधारय' इति

'समासस्य' (सू ३७३४) इत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' (वा ४६९२) । मूले मूले स्थूलः । 'सम्भ्रमेण[1] प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा ५०५६) । सर्प सर्प, बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्प सर्प सर्प बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । 'क्रियासमभिहारे च' (वा ४६९५) लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे

पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे रूपमिति भावः । यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुवत्त्वादिदं सिद्धम्, तथापि कारिकेत्यादिकोपधादिष्वपि पुवत्त्वार्थं कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः । **पटुपटुरिति** ॥ 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषभावे पुंसि च द्विर्वचने रूपम् । **पटुसदृश इति** ॥ इत्यर्थ इति शेषः । फलितमाह । **ईषत्पटुरिति** ॥ इह गुणवचनशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रमं निरस्यति । **गुणोपसर्जनेति** ॥ **शुक्लशुक्लं रूपमिति** ॥ शुक्लसदृशमित्यर्थः । ईषच्छुक्लमिति यावत् । एवं शुक्लशुक्लः पट इति बोध्यम् । **आनुपूर्व्ये इति** ॥ अत्र वार्तिके कर्मधारयवदिति न सम्बध्यते । तदुदाहरणे तु भाष्ये सुब्लोपदर्शनादित्यभिप्रेत्योदाहरति । **मूलेमूले इति** ॥ पूर्वपूर्वो मूलभागः उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत् । **सम्भ्रमेणेति** ॥ वार्तिकमिदम् । सम्भ्रमः भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकधा शब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । अनेकधेत्युक्तेर्द्वे इति निवर्तते । यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कान्निरस्यति । **न्यायसिद्ध इति** ॥ यावद्वारम्प्रयोगे सति बोद्धा अर्थम्प्रत्येति तावद्वारमेव प्रयोगः । बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तत्रापि कर्मधारयवत्त्वातिदेशान्न सुब्लुक् । भाष्ये तथैवोदाहरणात् । **क्रियासमभिहारे चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः । पौनःपुन्यं भृशत्वञ्च क्रियासमभिहारः । लोडन्तविषयमेवेदम् । "क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः" इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति । **लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति** ॥ 'लूञ् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ' इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः श्नाविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विर्वचनम् । 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् इत्यनुप्रयोगः' । तस्माल्लडादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति द्विरुक्तस्यार्थः । एककर्तृक लवनमनुप्रयोगस्यार्थः । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यङ्ग्राहयतीत्यादि मूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः । **नित्येति** ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनःपुन्ये द्विर्वचने सिद्धेऽपि भृशार्थे

१. अत्र च 'चापले च' (वा ४६९४) इति वार्तिके, 'नचावश्यं द्वे एव । यावद्भिः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः' इति भाष्यं च मानम् ।

द्वित्वार्थमिदम्। पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा। 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये। समासवच्च बहुलम्' (वा ४७००)। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरशब्दस्य तु नित्यम्। 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' (वा ४७००)। अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योऽन्यौ। अन्योऽन्यान्। अन्योऽन्येन कृतम्। अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि। 'अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः' इति माघः। एवं परस्परम्। अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। 'स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः (वा ४७०१)। अन्योन्याम्—

द्विर्वचनार्थ इदं वार्तिकमित्यर्थः। नन्वस्य भृशार्थ एव द्विर्वचनफलकत्वे 'भृशे च' इत्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह। **पौनःपुन्येऽपीति**॥ लुनीहि लुनीहीत्यत्र पौनःपुन्ये लोटो द्विर्वचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत्। अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विर्वचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। एवञ्च 'धातोरेकाचः' इति पौनःपुन्ये यङन्ते पापच्यते इत्यादौ द्विर्वचनमित्यन्यत्र विस्तरः। **कर्मव्यतिहारे इति**॥ क्रियाविनिमयः कर्मव्यतिहारः, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः। ते च द्विरुक्ते पदे बहुळं समासवदित्यर्थः। अत्र 'बहुळम्' इति समासवदित्यत्रैवान्वेति। द्विर्वचनन्तु नित्यमेव। **अन्यपरयोरिति**॥ अन्यशब्दपरशब्दयोरेव बहुळं समासवत्त्वम्। इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः। अत एव अन्यशब्दस्य समासवत्त्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरण भाष्ये दृश्यते। तथा 'परस्परोपपदाच्च' इति वार्तिकप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो गम्यते इति भावः। एवञ्च क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्यं द्विर्वचनम्। द्विरुक्तयोस्तु समासवत्त्वं बहुळम्। इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम्। एतत्त्रयव्यतिरिक्तसर्वनामशब्दस्य तु नेदं द्वित्वम्। बहुळग्रहणादिति स्थितिः। **असमासवद्भावे इति**॥ इदमन्यपरशब्दयोरेव। इतरशब्दस्य समासवत्त्वस्यैवोक्तत्वात्। **सुपस्सुरिति**॥ सुबिति प्रत्याहारः। सप्तानामपि विभक्तीनां पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः। इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित्। तदेतद्भाष्यविरुद्धम्। भाष्ये द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीरुदाहरति। **अन्योऽन्यं विप्राः नमन्तीत्यादि**॥ इह अन्यम् अन्यौ इत्यादीनां द्वित्वे पूर्ववत्सुपः सुः। प्रथमैकवचनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतत् न कविसम्मतमित्याह। **अन्योऽन्येषामित्यादि माघः इत्यन्तम्**॥ परस्परमित्यत्र विसर्गस्य सत्त्वापवादमुपध्मानीयमाशङ्क्य आह। **कस्कादित्वादित्यादि। इतरेतरमिति**॥ इतरः इतराविन्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात् सुपोर्लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः। **स्त्रीनपुंसकयोरिति**॥ स्त्रीनपुंसकयोर्विद्यमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुळं वक्तव्यमित्यर्थः। **अन्योऽन्यामित्यादि**॥ अन्योऽन्यां, अन्योऽन्यं

अन्योन्यम् । परस्पराम्—परस्परम् । इतरेतराम्—इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ।

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः ।
समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥

वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतरां इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दळद्वये टाबभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ समासत्वाभावात्सुपोऽलुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे रुत्वे 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वे आद्गुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरनेन आम्भावे अन्योऽन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुल्लिङ्गवदेव अन्योऽन्यमिति रूपम् । इयं ब्राह्मणी, अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति । अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः । इदं कुलङ्कर्तृ अन्यत्कुल भोजयति, अन्यत्कुलङ्कर्तृ इद कुलं इत्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः । अत्रान्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थायाः विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम्भावे अन्योऽन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु 'क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् अद्डादेशाभावे अन्योऽन्यमिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम् । एवं स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दळद्वयेऽपि पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थविभक्त्योः क्रमेण सुभावे आम्भावे च परस्परामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम् । नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम् । आमभावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम् । इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात् पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु इतरेतरमिति रूपम् । नपुसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाददड्डादेशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उतरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम्। अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह । **अत्र केचिदिति** ॥ द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः । **पुंवदेवेति** ॥ आम्भावविरहे सति बहुळग्रहणात् पुंवत्त्वे टाबभावे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम् । नपुंसकत्वे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु आम्भावविरहात् प्रथमैकवचनस्य इद पुंवदेव रूपमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह । **अन्ये त्विति** ॥ **दिङ्मात्रत्वादिति** ॥ दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः । उपलक्षणत्वादिति यावत् । अथात्र बहुळग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनसिद्धान्तप्राचीनश्लोकमाह । **दलद्वये इति** ॥ स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः पुंवत्त्वाट्टान्निवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि इतरेतरमित्यत्र समासवत्त्वात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टाबभावः सिद्धः, तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थम्बाहुळकाश्रयणमिति भावः । **क्लीबे**

तथाहि। अन्योऽन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः। न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' (वा) इति पुंवद्भावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः। 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा' इत्यादावतिप्रसङ्गात्। 'अन्योऽन्यमितरेतरम्' इत्यत्र च 'अद्ड्डतरादिभ्यः—' (सू ३१५) इत्यद्ड् प्राप्तः। 'अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' 'अन्योऽन्याश्रयः,' 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अपरस्परैः' इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः। सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम्। प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम् 'स्त्रियाम्' (सू ४५३) इति सूत्रे 'अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति।

इति ॥ अन्योऽन्यमित्यादौ अद्ड्डादेशविरह इत्यर्थः। **समासे सोरिति** ॥ कृतद्वित्वस्य अन्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः। **तथाहीति** ॥ यथेद स्पष्टम्भवति तथा उदाहृत्य प्रदर्श्यते इत्यर्थः। ननु पूर्वदळे 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव टाब्निवृत्तेः सिद्धत्वात् तद्विषयं बहुळग्रहणं नादर्तव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति। **न चेति** ॥ 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः। कुत इत्यत आह। **अन्यपरयोरिति** ॥ 'समासवच्च बहुळम्' इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्रविषयं, न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः। ननु मास्तु समासवत्त्व, तथापि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुवत्त्वं दुर्वारम्। द्विर्वचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति। **नच द्विर्वचनमेव वृत्तिरिति** ॥ 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्ता धातुरूपाः पञ्च वृत्तयः' इति परिगणनादिति भावः। द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे बाधकमाह। **यां यामिति** ॥ द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे "यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा ह्रिया नम्रमुखी बभूव" इत्यत्र श्लोके यांयामित्यत्र सासेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यादित्यर्थः। क्लीबे चाद्ड्विरहः इत्यस्योदाहरति। **अन्योऽन्यमिति** ॥ ननु समासे सोरलुक् चेति कथम्। अन्यपरशब्दयोः समासवत्त्वाभावादित्याशङ्क्य कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्य सोरलुगिति तदर्थमभिप्रेत्य तथैवोदाहरति। **अन्योऽन्यसंसक्तमिति** ॥ अन्योऽन्येन संसक्तमिति तृतीयासमासः। अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्वः। अहश्च रात्रिश्च अन्योऽन्येन संयुक्तमित्यर्थः। **अन्योऽन्याश्रय इति** ॥ अन्योऽन्यस्य आश्रय इति षष्ठीसमासः। **परस्पराक्षिसादृश्यमिति** ॥ अक्ष्णा सादृश्यमक्षिसादृश्यम्। परस्परस्याक्षिसादृश्यमिति विग्रहः। **अपरस्परैरिति** ॥ न परस्परे अपरस्परे तैरिति विग्रहे एषु कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्थस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्तः इत्यर्थः। सुभावविधानन्तु अन्योऽन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः। ननु बहुळग्रहणादेतत् समाधेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह। **प्रकृतवार्तिकेति** ॥ स्त्रीनपुंसकयोरिति प्रकृतवार्तिके अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मण्याविति, इतरेतरमिमे कुले इति चोदाहरणात् "दळद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्ड्विरहः स्वमोः" इति विज्ञायते। 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात्

२१४८ । अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । (८-१-१३)

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ।

२१४९ । यथास्वे यथायथम् । (८-१-१४)

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

२१५० । द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । (८-१-१५)

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः ।

समासे सोरलुगिति विज्ञायते इत्यर्थः । **अकृच्छ्रे** ॥ कृच्छ्रं कष्टम् । अकृच्छ्रम् अनायासः । तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय, सुख, इत्यनयोः द्वे वा स्तः । **कर्मधारयवद्भावादिति** ॥ 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यधिकारादिति भावः । 'समासवच्च बहुलम्' इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या । तस्य वार्तिकस्थत्वात् । एवञ्च प्रियेणेत्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समुदायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम् । **यथास्वे यथायथम्** ॥ **वीप्सायामिति** ॥ कात्स्न्येन सम्बन्धो वीप्सेत्युक्तम् । स्वशब्दार्थगतकात्स्न्र्ये द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाव्ययीभाव इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः । नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची । इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते । नतु ज्ञातिधनवाची । व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह । **द्वे इति** ॥ स्त इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च 'नित्यवीप्सयोः' इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम् । द्वित्वविषयस्य शब्दस्य लक्षणया कात्स्न्र्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्सायाः द्विवचनविधानात् । अन्यथा सर्वो घटः इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः । **क्लीबत्वमिति** ॥ यथायथा इति समुदायस्येति शेषः । अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः । एवञ्च कृतद्वित्वस्य नपुंसकह्रस्वत्वञ्च फलितम् । **यथायथं ज्ञातेति** ॥ अत्र ज्ञातेति तृन्नन्तम् । तद्योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तृजन्तत्वे तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव । **द्वन्द्वं रहस्य** ॥ **पूर्वपदस्येति** ॥ द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयवत्त्वात् सुब्लुकि समुदायात् पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारान्तादेश इत्यर्थः । **अत्वमिति** ॥ उत्तरपदस्य अकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य

द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं ह्यीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापि मर्यादीकृत्य । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

सिद्धमिति वाच्यम् । संज्ञात्वात्तदप्राप्तेरित्याहुः । **नपुंसकत्वं चेति** ॥ चकारः अनुक्तसमुच्चये । कृतद्वित्वस्य नपुंसकत्वं द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः । **आचतुरं हीति** ॥ आङभिविधौ । 'आङ्मर्यादा' इत्यव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात् टच् । चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः । पशवः स्वप्रभृति चतुर्थपर्यन्तं द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति इत्यन्वयः । मिथुनशब्देन मैथुनं विवक्षितम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । तदिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच् । फलितमर्थमाह । **मिथुनङ्गच्छतीति** ॥ मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः । **मर्यादीकृत्येति** ॥ स्वप्रभृति चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः । अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानाभिव्यक्तिरिति भाष्याल्लभ्यते । तदाह । **साहचर्येणेत्यर्थः इति** ॥ अत्र द्वन्द्वं न्यञ्चीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वम् । अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । **अन्यत्रापीति** ॥ द्वन्द्वानि सहते इत्यादावित्यर्थः । शीतमुष्णञ्च एकद्वन्द्वम् । सुखं दुःखञ्चापरम् । क्षुत्तृष्णा चान्यत् । इह स्वार्थे द्वन्द्वः । अम्भावादि पूर्ववत् । 'चार्थे द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् ॥—**इति द्विरुक्तप्रकरणम्** ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमित महाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसलचोळमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण बाल्य एव तद्यानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां पूर्वार्धम्

॥ सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतसूत्रसूचिका: ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतवार्तिकसूचिका: ॥

ह

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतपरिभाषासूचिका: ॥